

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XVI. kötet 1—4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN, SZABÓ KÁLMÁN, SZALAI SÁNDOR

Főszerkesztő:

KULCSÁR KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI U. 49.

TELEFON: 160-160/676 POSTACÍM: 1250 BUDAPEST, PF. 20

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatót, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1250 Budapest, Pf. 20

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 72 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215 - 11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat (3189 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218 - 10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*,
2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1112 Budapest XI., Budaörsi út 43 - 45.

Acta Juridica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIA ÉS AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI KÉPESSÉG

HÉTHY LAJOS

1. Üzemi demokrácia és hatalomgyakorlás

Még mielőtt az üzemi demokrácia érdekösszefüggései felmerültek volna, már nyilvánvaló volt — s ez a felismerés a politikai és a tudományos felfogásban egyaránt helyet kap —, hogy a *részvétel és a hatalom kérdése elválaszthatatlan* egymástól. A szocialista demokrácia kibontakozásának alapja, hogy a politikai hatalmat a munkásosztály pártja gyakorolja, a hatalom birtokosa maga a munkásosztály. Ebből az aspektusból nézve az üzemi demokrácia *a gazdaság terén való hatalomgyakorlás formája*. Ebben lényegében egyetértés van a hagyományos társadalomelméleti megközelítés, és a közgazdaságtudományi vagy a szociológiai felfogás* között. A nézeteltérések akkor kezdődnek, amikor a részvételnek, mint a hatalomgyakorlás megnyilvánulásának a hogyanjáról van szó. Némelyek a proletárdiktatúra léte és a munkásoknak az irányításban való részvétele között *szoros, közvetlen és ellentmondásmentes kapcsolatot látnak*, abból kiindulva, hogy az üzemi demokráciának — éppúgy mint a hatalomgyakorlás más formáinak — a funkciója a végső soron az egységes társadalmi érdek szolgálata. Mások szerint — s ez jellemzi az utóbbi évek közgazdaságtudományi, jogtudományi s különösképpen szociológiai vizsgálódásait — ez az összefüggés *korántsem szoros, mindenképpen közvetett és nem mentes ellentmondásoktól*. Hiszen ha a hatalom végül a munkásosztály, a társadalom érdekeinek érvényesülését segíti is elő, ezek a magasabbrendű érdekek nem eredendően létezőek, hanem a részérdekek konfliktusaiból, kompromisszumaiból nőnek ki s a szükségletek és a szervezeti-társadalmi viszonyok fejlődésétől függően maguk is változóak. Az üzemi demokráciát mint a hatalomgyakorlás formáját ilymódon *az érdekeknek* — mégpedig a társadalom, az üzem *strukturált érdekviszonyainak* — az oldaláról, az érdekérvényesítéssel összefüggésben közelítjük meg, mert a hatalom birtoklásának a politikai szférában, a társadalom szintjén s a vállalatnál, az üzemben is egyaránt az adja az értelmét, hogy megnyitja a lehetőséget bizonyos társadalmi osztályok, rétegek, illetve csoportok, egyének érdekeinek az érvényesítése előtt.

A hatalom, az érdekegyeztetés és a részvétel összefüggéseinek konkrét társadalomtudományi elemzése a szervezetek — üzemek, vállalatok — belső viszonyaiban olyan *kihívás a hazai kutatások számára, amely bejáratlan*, de a tudományos elméleti és a gyakorlati előrelépéshez egyaránt *nélkülözhetetlen* úthoz vezet. A közgazdaság-

*L. pl. Molnár László: Az üzemi demokrácia rendszerszemléletű megközelítése = Szociológia. 1974. 2. 196. o.

tudomány, amikor elvégezte a társadalomelmélet hagyományos leegyszerűsítő érdekeltségének a kritikáját, márcsak megközelítésének jellege, módszereinek, megfelelő vizsgálati technikáinak hiánya folytán *sem vállalkozhatott* ilyen jellegű beható vizsgálódásokra. Ezért is az üzemi demokrácia közgazdaságtudományi felfogása ugyan impliciten magában foglal bizonyos kételyeket a társadalomelmélet hagyományos hatalomfelfogását illetően — ez utóbbi egységes hatalmat tételez az egységes társadalmi érdek szolgálatában — de nem megy túl annak rögzítésén, hogy a részvétel a hatalomgyakorlás formája.* A szociológia viszont adottságainál (megközelítésének jellegénél, módszereinél, technikáinál) fogva kedvezőbb helyzetben van ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatához s az elmúlt évek során számos felismerésre is jutott. Mégpedig: 1. a társadalomban (amely nyilván nem korlátozható a politikai szférára, hanem a gazdaságot és más területeket is magában foglal) a hatalom nem egységes egészként funkcionál, hanem csoportok, egyének gyakorolják s mivel ez utóbbiak érdekei eltérőek és ütközőek, az általuk alkalmazott hatalmi eszközök is *elkülönülten működnek, gyakorta szembekerülnek egymással, azaz a hatalom megosztott*. 2. A társadalmon belül az egyes csoportok, egyének kezében lévő hatalom mennyiségét alapvetően a szervezeti-társadalmi viszonyok határozzák meg s mivel az egyes csoportok és egyének szervezeti-társadalmi pozíciói nagymértékben eltérőek, a kezükben lévő — érdekeik érvényesítéséhez rendelkezésre álló — *hatalmi eszközök is különbözőek*. Ez azt jelenti, hogy a szervezetekben és a társadalomban *az egyes társadalmi csoportok és egyének nem csupán érdekeikben, hanem (ezzel szoros összefüggésben) érdekeik érvényesítéséhez adatott képességeikben is különböznek*. 3. Az érdektükhöz, konfliktusok kimenetelét, illetve *az érdekegyeztetés végeredményét végsősoron az határozza meg*, hogy az egymással kapcsolatban lévő csoportok, illetve egyének a hatalom milyen eszközeit, *az érdekegyeztetés milyen képességét tudják érdekeik szolgálatában felvonultatni*, azokhoz a hasonló eszközökhöz, képességekhez viszonyítva, amelyekkel a másik vagy a többi fél rendelkezik. Elmondható tehát, hogy az érdekegyeztetés, akár az üzemi demokrácia nyújtotta lehetőségeken belül, akár azokon kívül megy végbe, nagymértékben az üzemeken, vállalatokon belül kialakult hatalmi viszonyoknak a függvénye. Az üzemi demokrácia mai helyzetének elemzése, jövőbeli perspektíváinak mérlegelése során tehát *nem térhetünk ki az elől*, hogy a hatalom általános problematikáján belül e konkrét hatalmi viszonyokat (vagy ahogyan nevezni fogjuk: az érdekegyeztetés képességének e viszonyait) vizsgáljuk.

Az érdekegyeztetés eredményes megvalósulásának — kerüljön sor a vállalatnál erre az üzemi demokrácia keretein belül vagy azon kívül — *elemi feltétele a hatalmi eszközök, az érvényesítési képességek egyfajta egyensúlya*. Ez az egyensúly nem azt jelenti, hogy az egyik fél — a vezetők, a beosztottak, illetve egyes csoportjaik — kezében lévő eszközök, az általuk birtokolt pozíciók erősségüket tekintve nem haladják meg azokat, amelyekkel a másik vagy a többi fél rendelkezik, hanem hogy a közöttük

*Vö. Szabó Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan = Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8.

kialakult egyezkedési, tárgyalási folyamatában képesek a saját érdekeik szempontjából elfogadható megállapodásra jutni. A hatalmi pozícióknak, az érdekérvényesítési képességeknek ez az egyensúlya *olyan kölcsönös függőségi viszony*, amelyben *minden félnek lehetősége van arra, hogy saját érdekei érvényesítésének szolgálatában a másik, illetve a többiek érdekeinek érvényesítése, szükségleteinek kielégítése fölött befolyást gyakoroljon*. Ha ez nincs meg, akkor az érdekegyeztetés szükségképpen egyes érdekek mások rovására történő korlátlan érvényesítéséhez vezet, illetve olyan viszony alakul ki, amelyben tulajdonképpen nincs is érdekegyeztetés. Mindebből az is látható, hogy az üzemi demokrácia helyzetének, perspektíváinak mérlegeléséhez korántsem elegendő, ha egy-egy üzemi, vállalati csoport – vezetők, munkások stb. – érdekérvényesítési képességét *önmagában* vesszük fontolóra. Ahogyan az egyének, csoportok érdekei csak más (eltérő, szembenálló) érdekek összefüggésében értelmezhetők, az érvényesítésüket alátámasztó egyéni és kollektív képességek is csupán azoknak a hasonló eszközöknek az összefüggésében ragadhatók meg, amelyek más érdekek képviselőit szolgálják. Ilymódon *az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztésének lehetőségei és akadályai ma nem egyszerűen egyik vagy másik üzemi, vállalati csoport vagy réteg érdekeiben, érdekérvényesítési képességeinek alakulásában keresendők, hanem az üzemek, vállalatok érdekvizonyaiban és hatalmi struktúráiban*.

A jelen fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a szocialista vállalatok belső viszonyai, végső soron társadalmi viszonyaink ma mennyiben teremtik meg az ott dolgozó emberek együttműködéséhez, egységes cselekvéséhez olyannyira szükséges *kölcsönös függőséget*; ezen belül az egyes dolgozó csoportoknak, egyéneknek mennyiben megfelelőek másokhoz viszonyítva az érdekérvényesítési képességei? Végül arra is választ kell találnunk, hogy az érdekérvényesítési képességek adott viszonyai mellett mint az üzemi demokrácia rendelkezésre álló fórumai mennyiben teremtenek alkalmas – kedvező vagy kedvezőtlen – terepet az érdekek egyeztetéséhez?

2. Az érdekérvényesítés képességének mibenléte

Az érdekérvényesítés lehetőségét, esélyét meghatározó (döntően társadalmi) képességet Makó Csabával írt korábbi munkáinkban *a hatalom* fogalmával azonosítottuk. Idővel azonban arra az elhatározásra jutottunk, hogy e fogalom elnevezését megváltoztatjuk (ugyanakkor tartalmát megőrizzük és az elemzésben változatlanul alkalmazzuk), mert a *szóképhez kötődő* határozott, meglehetősen *szűk politikai és köznapi jelentéssel* az általunk használt – sokkal tágabb – értelmezés nem volt képes megbirkózni, azaz az elnevezéshez való ragaszkodás súlyos félreértésekhez vezetett.*

*A hatalom szociológiai kategóriájának legteljesebb korábbi kifejtését Makó Csabával közösen írt kandidátusi disszertációnk tartalmazza (Munkásmagatartások a termelés és az elosztás területén. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest, 1972. (soksz.).

A politikai és a közgondolkodás hazánkban *a hatalom fogalmát* – szemben az érdekekkel – *a politikai és államigazgatási szférára, az ebben működő szervezetekre, személyekre korlátozza*. A hatalom ilyen felfogásban a társadalomirányítás által gyakorolt központi hatalommal, az államhatalommal, a proletárdiktatúrával, illetve ennek közvetlen alkalmazásával azonos. Ilymódon a gazdaságban, a vállalati szervezeten belül hatalom nem létezik vagy ha mégis van, úgy ez a politikai, az államigazgatási hatalom kisugárzása. A társadalmi valóság ismerete ugyanakkor arra tanít bennünket, hogy *ahol érdekek léteznek, ott hatalom is van* – márpedig érdekektől a gazdaság s a vállalatok nem mentesek. *S az érdekek érvényesítését szolgáló eszközök* – akár-hogyan nevezzük is őket – *lényegüket, funkciójukat, tartalmukat tekintve azonosak*: valamely érdek érvényesítésének esélyeit, lehetőségeit határozzák meg – legyen szó akár a társadalom, a munkásosztály, akár egy szervezet, társadalmi csoport vagy egyén érdekéről. Másodlagos kérdés, hogy a politikai szférában az államigazgatási szervek és képviselőik, illetve a gazdasági szférában a vállalatok, a gazdasági vezetők stb. kezében a kényszerítésnek, a ráhatásnak nem feltétlenül ugyanazon természetű eszközei vannak.* *Nyilvánvaló törés tehát politikai és közgondolkodásunkban*, hogy míg az emberi cselekvések indítékainak megjelölésére azonos fogalmakat használunk – így az érdeket – a politikától a gazdaságig, az egyéntől a társadalom egészéig, addig az érdekek érvényesítését szolgáló képességek, lehetőségek, *eszközök megjelölésére ilyenekkel nem rendelkezünk*. Ez a helyzet egyaránt összefügg a szervezeti, társadalmi viszonyainkról alkotott, ma is igen elterjedt *leegyszerűsítő társadalomelméleti felfogással*, illetve azzal, hogy a marxista társadalomtudomány, mindenekelőtt a szociológia sokáig nem vállalkozott *(fejtetlenségéből adódóan)* nem is igen vállalkozhatott a szervezeti-társadalmi mozgás e döntő jelentőségű oldalának feltárására.**

Az eddigi vizsgálódások*** alapján megállapítható, hogy az érdekérvényesítés képessége – az érdekekhez hasonlóan – *objektív* jelenség: szocialista társadalmunkban az egyének, csoportok érdekérvényesítési képességét döntően minden esetben *az határozza meg, hogy milyen helyzetet foglalnak el a szervezet és végső soron a társadalom struktúrájában* s e pozíciók milyen eszközök birtokába juttatják őket. A hatalomgyakorlásra is kiterjedő társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyük határozza meg az érdekeik érvényesítése szempontjából jelentős olyan sajátosságait,

*A sorozatos késésért járó nyercségelvonás nyilvánvalóan nem azonos a garázdaságot sújtó börtönbüntetéssel, de mindkettőt egy bizonyos érdek szolgálatában erre jogosult egyének, szervezetek szabják ki.

**Meg kell jegyezni, hogy az érdekérvényesítési képességtől elvonatkoztató kutatások a szüntelen mozgásban, változásban levő érdekviszonyoknak csak olyan statikus bemutatására képesek, amelyből a társadalmi ráhatás szempontjából a legdöntőbb mozzanat ti. éppen a mozgás, a változás marad ki. A hagyományos leegyszerűsítő érdekfelfogással szemben az előrelépést – megítélésem szerint – nem annyira magának az érdekfogalomnak a differenciáltabb kezelése jelenti, hanem az ugyancsak differenciált hatalmi viszonyokkal összefüggésben való megragadása.

***Vö. pl. Gyenes Antal–Rozgonyi Tamás: Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. Laky Teréz: Érdekviszonyok a vállalati gazdasági döntésekben. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Budapest (megjelenés alatt).

hogy milyen befolyásuk van a velük kapcsolatban álló emberek szükségletkielégítése fölött (például a szervezeten belül irányító vagy végrehajtó funkciót töltenek be), mennyire iskoláztak, mennyire informáltak és így tovább. Természetesen az érdekevénysítésben — az előbbiekkal szoros összefüggésben — olyan *személyiséghez kötődő képességek* is szerepet kapnak, mint az intelligencia, vagy a pszichés ellenállóképesség, tűrőképesség, amely lehetővé teszi, hogy az egyén személyiségének károsodása nélkül fel tudja dolgozni az érdekevénysítéssel járó konfliktusok feszültségeit. De a szervezeti, társadalmi pozíciókhoz képest mindenkor másodlagos jelentőségű az a tény, hogy az illető egyének vagy társadalmi csoportok objektíve létező hatalmi helyzetét milyen szubjektív képességek egészítik ki, illetve hogy ezek szubjektív képességeiknél fogva mennyiben képesek objektív eredetű eszközeiket érdekeik érvényesítésére használni. (Még akkor is így van ez, ha egyes kivételes szubjektív képességekkel rendelkező egyének, vagy csoportok a hatalom objektíve kedvezőtlen viszonyait így átmenetileg ellensúlyozni tudják).*

A vállalati, üzemi hatalmi viszonyok nagyszámú szervezeten belüli és kívüli anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi faktor konstellációjából erednek. Az azokat meghatározó szervezeti és társadalmi tényezők nem azonos jelentőségűek: kiemelkedik közülük a *politikai hatalom jellege*: az, hogy a társadalomban a politikai hatalom, az állam kinek, melyik osztálynak a kezében van. A politikai hatalom természetéből, a munkásosztály hatalomgyakorlásából viszont még korántsem következik automatikusan, hogy az üzemeken, a vállalatokon belül minden egyes dolgozó réteg, csoport és egyén szükségképpen rendelkezik az érdekei érvényesítéséhez szükséges eszközökkel, fennáll közöttük a kölcsönös függőségeknek az a kapcsolata, amely az eredményes érdekegyeztetéshez és az üzemi demokrácia megvalósulásához is nélkülözhetetlen. Hasonlóképpen az is elmondható, hogy a *jogi szabályozás* (a dolgozók jogait biztosító törvények, a kormány, a SZOT határozatai, az ágazati minisztériumok, a vállalatok belső rendelkezései, a kollektív szerződés stb.) ugyan szerepet kapnak az érdekevénysítési képesség alakításában, de jelentőségük *korántsem kizárólagos* és — szociológiai szempontból nézve — *valószínűleg nem is döntő*. Igen nagy hibát követnénk el tehát akkor, ha a kölcsönös függőségi viszonyok meglétét vagy hiányát a jogi szabályozás szűk értelmezési tartományában vizsgálónk, jöllehet az elemzés *egyik* aspektusaként ez nagyönis indokolt.

Az érdekevénysítési képesség problémáját a jelen tanulmányban *nem általában* kívánjuk elemezni, *hanem konkrétan*: az üzemben, a vállalatban belül végbemenő cselekvések egy meghatározott típusával, a *részvétellel összefüggésben*. Ha viszont ezt az elemzést meghatározott érdekeket és cselekvéseket szem előtt tartva végezzük el, szükségesnek látszik különbséget tenni — mint ahogy az érdekek esetében már ezt

*Erre vonatkozóan gazdag empirikus bizonyító illusztratív anyagot tartalmaz a „Munkások, érdekek, érdekegyeztetés” című könyvünk. Gondolat, 1978. Lásd a II. fejezetben a bérvíta leírását (64–87. oldalak), illetve a IV. fejezetet.

meg is tettük – az érdekvényesítés képességének *releváns* és *nem releváns* típusai között. Ha egy munkás béremelést kíván kiharcolni, akkor ma ilyen érdeke érvényesítésében olyan pozíciókra támaszkodhat, mint munkájának jelentősége az üzem, a vállalat számára, saját ügyessége és kvalifikáltsága, a gazdasági vezetőkhez és a társadalmi szervek vezetőihez fűződő kapcsolata és így tovább. E tényezőkön nyugvó érdekvényesítési képessége *releváns*: reális alapot ad ahhoz a cselekvéshez, amely útján a béremeléshez el kíván jutni. Ugyanennek a munkásnak az érdekvényesítése szempontjából nem jelentéktelen pozíció az sem, hogy otthon a lakóhelyi közösségben lakóbizottsági elnökként tevékenykedik, hiszen így jó néhány dolgot el tud intézni lakótársai és a maga számára: ez utóbbi érdekvényesítési képessége azonban az üzemekben kiharcolandó béremelést illetően már nem *releváns*. Ahogy a lakóhelyen birtokolt pozíció nem feltétlenül „váltható át” üzemi pozícióra, úgy a politikai szférában birtokolt eszközök sem feltétlenül „vihetők át” – sem feltétlenül relevánsak – a gazdaságban, az üzemben. Hiába van például a munkás, mint a munkásosztály tagja abban a helyzetben, hogy a politikai szférában mint választópolgár vagy a dolgozók választott képviselője esetleg politikai döntésekre gyakoroljon befolyást, attól még meghaladhatja lehetőségeit az üzemben néhány száz forint jutalom vagy prémium kiharcolása. E mögött végsősoron az az összefüggés húzódik meg, hogy a *munkásosztály hatalomrajutása, a proletárdiktatúra megteremtése korántsem hozza automatikusan magával olyan szervezeti-társadalmi viszonyok kialakulását, amelyben a munkásosztály minden egyes csoportjának, tagjának megfelelő és kiegyensúlyozott képessége van részérdekei érvényesítésére.*

Ahogy – legalábbis az elemzés céljaira – szükségesnek látszott különbséget tenni úgynevezett *erős és gyenge* érdekek között, hasonló disztinkció az érdekvényesítés képességét illetően sem indokolatlan. Ez utóbbiban az egyik kiindulási szempont magának a *szóbanforgó érdeknek a jellege*. Ha a munkásnak ma erőteljesebb érdeke fűződik keresete növeléséhez, mint (mondjuk) munkája tartalmasabbá tételéhez, akkor érdekvényesítési képességének erősségét döntően az előbbi előmozdítására rendelkezésre álló eszközei határozzák meg. A másik szempont azoknak a *fokozatbeli eltéréseknek* a megragadása, amelyek egyének és csoportok azon lehetőségeiben vannak, hogy az *érdekeikkel* – így erősebb vagy gyengébb érdekeikkel – *összefüggő szervezeti-társadalmi feltételekben, illetve az ezeket alakító döntéshozói magatartásban változásokat idézzenek elő*. Béremelési követeléseikben például vannak munkáscsoportok, akik csupán azzal képesek érvelni, hogy becsületesen dolgoznak; vannak akik kimondatlanul pótolhatatlanságukra építenek (ami a szakmájuk iránti nagy keresletből, magasfokú hozzáértésükből, kvalifikáltságukból stb. ered) és végül vannak olyanok is, akik cselekvésének eredményeként (kulcspozícióban, monopolhelyzetben vannak) leállhat az üzem. Köztük a különbség abban keresendő, hogy míg a legelső csoport alig vagy csekély mértékben képes cselekvésével (például a béremelés elmaradása esetén kilépésével) hatni a döntéshozó gazdasági vezetők érdekeinek érvényesülésére, addig az utóbbiak arra is képesek, hogy a vezetők erős személyes érdekeinek az érvényesülését is megakadályozzák. (A termelési terv teljesülésének meghíúsulása folytán

„ugorhat” a vezető prémiuma, a termelésben keletkező komolyabb fennakadások „rossz fényt vetnek” vezetői tevékenységére stb.). Nyilvánvaló tehát, hogy az *érdekérvényesítés erősebb képessége azt jelenti, hogy hordozói az őket érintő szervezeti-társadalmi viszonyokban (illetve az ezzel kapcsolatos döntéshozatalban) sokkal inkább képesek változtatást elérni, mint a gyengébb pozíciók birtokosai*. Ezért, bármennyire bonyolult is a probléma és lehetetlen az empirikus értelemben vett kvantifikáció, az érdekérvényesítési képességek viszonyának, a kölcsönös függőségnek a mérlegelésénél e pozíciók erősségét nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

3. Az érdekérvényesítési képességek viszonyai a vállalatnál

Az üzemi demokrácia megítélésében alapvető kérdés: a szocialista vállalat kere-
tében működő *főbb társadalmi csoportoknak* – vezetőknek és beosztottaknak, az
utóbbiak között a munkásoknak – *milyen esélyük van arra*, hogy érdekeiket (eseten-
ként egymás érdekeivel szemben is) érvényesítsék?

A válasz erre a kérdésre tulajdonképpen *érdekfelfogásunkon múlik*. A társadalomelmélet hagyományos *leegyszerűsítő megközelítésében* a kérdésfelvetés eleve helytelennek tűnik: miután a társadalomban, így a vállalatoknál dolgozó embereket cselekvésükben egyazon közös érdek vezérli, ennek érvényesítése minden ember javát egyformán szolgálja s ezért is legfeljebb technikai probléma, hogy a társadalomban a hatalomgyakorlásban, a vállalatnál a döntéshozatalban kinek jut nagyobb vagy kisebb szerep. A *közgazdaságtudományi felfogás*, miközben jelentős előrelépést tett a korábbi érdekkoncepció korszerűsítésében, azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy létezik egy vállalati érdek, amely egyrészt egyesíti az ott dolgozó embereket abbeli erőfeszítésekben, hogy jövedelmüket a gazdálkodás nyereségességének, hatékonyságának fokozásával emeljék, másrészt különválasztja őket a társadalom egészétől. E felfogásban – tekintve, hogy a vezetők és beosztottaik érdekei például a nyereség és a bér növelését illetően nyilván különböznek – már felmerülhetett volna az érdekérvényesítés esélyeinek, képességeinek problémája. Hogy mégsem jelentkezett az (egyebek közt) magának a közgazdaságtudományi koncepcióinak a lényegéből következő. Ha ugyanis feltételezzük a nyereségességben, hatékony gazdálkodásban való kollektív vállalati érdek létét, akkor *impliciten adottnak vesszük* azt az állapotot, amelyre a vezetők és beosztottak közötti *erős kölcsönös függőség, az érdekérvényesítés képességeinek kiegyensúlyozott volta* a jellemző (mert hiszen a jó gazdálkodásnak közel olyan jelentős követelménye a beosztottak jó munkája, mint a vezetőké). A másik reláció, ahol a közgazdaságtudományi felfogás szerint indokolt lehetett volna az érdekérvényesítés képességét elemezni, a saját részérdekeiket követő vállalatok és (legalábbis elvileg) a társadalmi érdeket képviselő központi irányító szervek viszonya. Az utóbbi témában a vállalati önállóság körül folyt viták (vállalati oldalról) ismételtlen megfogalmazták (ha közvetve is) azt a megállapítást, hogy a gazdálkodó szervezeteknek az érdekeik érvényesítéséhez csak igen korlátozottak a képességei társadalmunkban.

Ha az üzemek, vállalatok *valóságos érdekviszonyaiból* indulunk ki aligha hihető, hogy az érdekérvényesítés esélyeit illetően a hagyományos társadalomelméleti felfogás vagy a közgazdaságtudományi megközelítés rajzolta ideális képet találjuk. Miután a vállalati kollektívákat legfeljebb gyenge közös érdek fűzi egybe s ez csak annyiban kötődik a nyereségességhez, a gazdálkodás eredményességéhez, amennyiben a fennmaradás ezt megköveteli, *aligha számolhatunk* a közgazdász kutatók által hallgatólagosan tételezett *erős kölcsönös függőség létével*. Ehelyett a részérdekek előtérbe kerülése, esetenként dominanciája azokat a vállalati egyéneket és csoportokat segíti az érdekérvényesítés szempontjából kedvezőbb helyzetbe, akiket a szervezeten belüli (így már messzemenően nem technikai*) munkamegosztás a döntéshozatalnak, a szervezeti feltételek, körülmények alakításának a lehetőségéhez inkább hozzájuthat. De az érdekérvényesítési képességek – mint már utaltunk rá – éppúgy szervezeti-társadalmi faktorok sorának összetett konstellációjából erednek, mint maguk az érdekek, ezért a szervezeti pozíciók mérlegelésén túl számos más körülmény elemzését is igénylik.

A továbbiakban – az érdekefejezet felépítésétől némileg eltérő módon – néhány olyan szervezeti-társadalmi tényezőt elemzünk, amelyeknek az eddigi kutatások tapasztalatai szerint döntő szerepük van az érdekérvényesítés vállalaton belüli esélyeinek alakulásában s csak ezt követően térünk ki arra, hogy átfogó képet adjunk az egyes vállalati csoportok (vezetők és beosztottak, munkások) érdekérvényesítési képességének alakulásáról, viszonyáról s megvizsgáljuk: mennyiben biztosított e relációkban a kölcsönös függőség.

A munkamegosztásban és a szervezeti hierarchiában elfoglalt hely

Az egyének, csoportok érdekérvényesítési esélyeit meghatározó szervezeti-társadalmi pozíció döntő eleme az a hely, amelyet a munkamegosztás rendszerében foglalnak el. Elmondható, hogy a munkamegosztásnak azok a velejárói, amelyek ma a *társadalom egész struktúráját* formálják**, egyúttal a társadalom szerkezetében különféle helyet elfoglaló egyének, csoportok, rétegek, osztályok érdekérvényesítési lehetőségeit is behatárolják. A jelen elemzésben, amely az érdekérvényesítés vállalaton

*Vö. Szabó Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan = Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8.

**Ez az a pont, ahol az érdekkutatás és a jelentős eredményeket elért hazai társadalom struktúra vizsgálatok (amelyeket az elmúlt másfél évtized során *Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás* és mások neve fémjelez) szükségképpen összekapcsolódnak. A társadalmi struktúra kutatásokon belül is külön figyelmet érdemelnek az érdekkutatás szempontjából azok az elemzések, amelyek az egyenlőség-egyenlőtlenség problémáról az elmúlt években folytak, hiszen az érdekkülönbségek és az érdekérvényesítési képességek eltérései a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség dimenzióban is értelmezhetők. Az utóbbi évek kutatásából lásd: *Kolosi Tamás*: A társadalmi egyenlőtlenségekről = Társadalmi Szemle, 1980. 6.

belüli problémáira összpontosul, nem általában a társadalmi munkamegosztással, hanem annak szervezeten belüli vonatkozásaival foglalkozunk s csupán közvetve érintjük szélesebb társadalmi aspektusait. A vállalatok hierarchikus szervezetén belül a munkamegosztásnak mind a *horizontális*, mind a *vertikális* megnyilvánulásai figyelmet érdemelnek, de az egyének és csoportok közötti erőviszonyok alakulásán inkább az utóbbi forma – a döntéshozó, irányító és a végrehajtó funkciók elkülönülése – hagyja rajta a bélyegét.

A vállalat hierarchikus szervezetében (amelynek vitatásában egyelőre eltekintünk a politikai-társadalmi szervezetektől) azok az egyének és csoportok vannak *erősebb hatalmi pozícióban*, amelyeknek *inkább van módjuk* az érdekeik érvényesítése szempontjából jelentős szervezeti feltételek alakítására, az ezzel kapcsolatos döntéshozatal befolyásolására. Miután a hierarchia legalsó szintjén elhelyezkedő munkások és más dolgozók végrehajtói funkciót töltenek be, s a működési feltételeiket (keresetüket, munkafeltételeiket, munkakörülményeiket) meghatározó döntések a felettük levő vezetési szinteken (a termelésirányítás, funkcionális osztályok hatáskörében) születnek, hatalmi pozíciójuk helyzetükből adódóan gyenge és ez csak akkor módosulhat, ha a döntések demokratizálása útján vagy más módon fokozott befolyáshoz jutnak sorsuk alakítása fölött. A vezetők a munkásokkal és más beosztottakkal szemben *erősebb hatalmi pozícióban* vannak. Ezt azonban legalább két körülmény erőteljesen korlátozza. Egyrészt a vezetőknek – termelésirányítókról beszélünk – *a munkások érdekeit érintő éppen legérzékenyebb döntésekben* (anyagi jutalmazás és szankcionálás) *limitáltak* a lehetőségeik, abból adódóan, hogy az ilyen döntések a vállalatokon belül, de országosan is nagymértékben centralizáltak. Másrészt a vezetőknek – a vállalati szervezet döntési rendszerének hierarchikus felépítése folytán – éppen azoknak a szervezeti feltételeknek az alakítására *nincs közvetlen befolyásuk*, amelyek nem beosztottak, hanem *saját érdekeiket érintik*, tehát saját keresetük, előmenetelük és munkafeltételeik alakulására. Egy vezető tehát – s ez ugyancsak a vállalati demokrácia állapotát mutatja – beosztása folytán nincs feltétlenül jobb helyzetben saját érdekei érvényesítését tekintve, mint egy munkás. Ami persze nem változtat azon a tényen, hogy hierarchikus helyzeténél fogva a beosztott, a munkás *függ* felettesétől.

A vállalati szervezet komplex: *a politikai-társadalmi szervezetek jelenléte* folytán a dolgozókat érintő legtöbb jelentős kérdésben (az előmenetelt meghatározó káderdöntések, bérdöntések stb.) a döntéshozatal funkciói megosztottak a gazdasági vezetők és a politikai-társadalmi szervezetek között. Ez a megosztás, amely a vállalati demokrácia fontos intézményes kelléke, elvileg arra hivatott, hogy a beosztottak (ideértve a munkásokon túl a beosztott vezetőket is) pozícióit erősítse feletteseikkel (valamennyi vezetővel) szemben. *A gyakorlatban* azonban a legtöbbször azt kell tapasztalnunk, hogy a politikai-társadalmi szervezetek szerepe sokkal inkább a vállalati hierarchia által teremtett egyoldalú függőségi viszonyok konzerválása, megerősítése, mint korrigálása, változtatása irányába hat. Bár mind a párt, mind a szakszervezet, felismerve a problémát törekednek arra, hogy vezető testületeikben, illetve a vállalatok döntéshozó testületeiben (például az Igazgató Tanácsban) az onnan legkirívóbban hiányzó

csoportnak, a munkásoknak a képviselőt erősítsék*, ma is elmondható, hogy a politikai-társadalmi szervezetek vezetésének fő erejét (s a párt esetében a tagság fő erejét is) azok az egyének és társadalmi csoportok adják, akik a vállalati szervezet hierarchiájában is vezető funkciót töltenek be.** Vezetők körében igen gyakori jelenség az úgynevezett *funkcióhalmozás* – azaz a gazdasági vezetői funkció mellett még számos politikai-társadalmi, vállalati, sőt vállalaton kívüli tisztség betöltése. E jelenség (amely a munkások körében elvétve, legfeljebb néhány „futtatott” embernél fordul elő) *még akkor is az illető egyének, csoportok érdekérvényesítési esélyeinek tetemes növekedését hozza magával, ha tudatosan nem is érdekeik szolgálatában, hanem elvi meggyőződésből vagy egyszerűen kényszerből következett be.* A jelenség problematikussá válásához ugyanakkor az is hozzájárul, hogy a politikai-társadalmi szervek vezetésének ilyen összetétele folytán a munkásoknak, a beosztottaknak nemhogy a gazdasági vezetésben született döntésekre nem növekszik a befolyásuk, hanem ellenkezőleg: nem egyszer azokat a döntéseket sem képesek kontrollálni, amelyeket „saját képviselőik” a politikai-társadalmi szervezetek vezető testületeiben hoznak. *Ahelyett tehát, hogy a gazdasági szervezet hierarchizált viszonyait demokratizálnák, a politikai-társadalmi szervek e viszonyokat gyakran a saját kebelükben reprodukálják.* Mindemellert tagadhatatlan, hogy a politikai-társadalmi szervezetek működése *bizonyos változtatásokat* a gazdasági szervezet egyoldalú függőségi viszonyaiban eredményez: egyes egyének, társadalmi csoportok a pozíciók megszerzésével érdekérvényesítési képességeiket javítani tudják: sajnos ezek többnyire vezetők, s csak ritkán (jóllehet erre is van példa) munkások.

Azt a rendet, amelyet a szervezeten belüli függőségi viszonyokban a munkamegosztásnak és az irányítás egységének a klasszikus követelményei teremtenek, gyakran „*megzavarják*” a szervezet működésének saját ellentmondásai. Előfordul, hogy a munkamegosztásban rejlő anarchikus tendenciák folytán felüti fejét a szervezetlenség, megbomlik a műszaki-gazdasági folyamatok rendje, „*szűk keresztmetszetek*” keletkeznek a termelés, a gazdálkodás valamelyik területén s ezek a dolgozók közül egyes egyéneket, csoportokat kiemelt helyzetbe (legtöbbször úgy fogalmazzák: monopolhelyzetbe) juttatnak, azaz érdekérvényesítési képességeiket messzesemenően megnövelik. (Például olyan munkásokét, akik a termelés „kulcshelyein”, „szempontos gépeken” stb. dolgoznak.*** Ugyanilyen eredményhez vezet az is, amikor egy-egy egyén és társadalmi csoport szervezeti pozíciójának meghatározásában a munkamegosztás az irányítási hierarchia adta paraméterekkel szemben *a kompetencia szempontja* kerül túlsúlyba: a szervezet számára különleges hozzáértéssel rendelkező szakemberek

*Már az MSZMP XI. kongresszusa is szorgalmazta a munkások bevonását az Igazgató Tanácsokba.

**Empirikus bizonyítványt illetően lásd pl. Héthy Lajos–Makó Csaba: Vezetés, vezető-kiválasztás, ösztönzés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 98–104. o.

***Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai 1972. VI. fejezet; Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat, Budapest, 1978. IV. fejezet.

(például konstruktőrök, a protoüzemek munkásai, olykor karbantartók, gépbeállítók) érdekérvényesítési esélyeiket tekintve is sajátosan erős pozícióba kerülhetnek. A hierarchikus függőségi viszonyok revideálásában az eddigiekkel összefüggésben is döntő szerepe van azoknak a „külső” társadalmi-gazdasági *környezetből jövő impulzusoknak*, amelyeket a szervezet (amely számtalan szállal kötődik e környezethez) kénytelen elszenvedni. Az elmúlt években gyakran volt alkalmunk tapasztalni, hogy ilyen okokból miként növekedett meg egy-egy olyan dolgozói csoport súlya és ezáltal érdekérvényesítési esélye az üzemek a vállalatok életében, amelynek pozíciói korábban – a munkamegosztás rendszerében, a vállalat hierarchiájában elfoglalt pozíciójuk jelentéktelen voltánál, kompetenciájuk szinte teljes hiányánál fogva – minimális volt.* Világosan kell látnunk azonban, hogy ezekben az esetekben a munkás, a beosztott és a vezető közti *függőségi viszony változására nincsenek szervezeti biztosítékok*, következésképpen az így kedvező helyzetbe került dolgozói csoportok előbb vagy utóbb számolhatnak ilyen pozíciójuk megszüntetésével.** Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az egyes egyéneket, csoportokat a vállalatnál hatalmi pozícióba segítő konjunkturális tényezők csupán a dolgozók, a munkások egy részének kedveznek.

A felkészültség és informáltság

Az érdekérvényesítés oldaláról nézve a vállalati szervezetben elfoglalt vezetői pozíciónak a jelentősége *nem csupán* a velejáró döntéshozói funkcióban van birtokosa számára, *hanem* egyéb attribútumaiban is: a vezető pozíciójánál (és az e pozíció betöltői számára szabott követelményeknél) fogva *felkészültebb* beosztottai és különösképpen a munkások többségénél, ami a szakmai tudás, a politikai gyakorlat és az emberekkel való bánás terén egyaránt megnyilvánul. Pozíciója a vezető számára a szervezeten belül és kívül más gazdasági vezetőkkel, illetve a politikai-társadalmi szervek vezetőivel *kapcsolatokat biztosít, információkat ad*: olyan eszközöket, amelyek saját érdekei érvényesítéséhez felhasználhatók s amelyeket a beosztottak jelentős része, különösképpen a munkások csak igen nagy erőfeszítéssel és kivételes esetben tudnak maguknak biztosítani. A vezetői pozíciónak a sajátosságai közül a jelen helyen csupán a felkészültség problémáival kívánunk foglalkozni, mert ez az érdekérvényesítési képességnek egy olyan összetevője, amelyet az üzemi demokráciával összefüggésben már eddig is sokat vitattak.

*Így másfél-két évtizeddel ezelőtt a kedvezőtlen fizikai körülmények között, nehéz fizikai munkát végző, kvalifikálatlan munkások zöme „ki volt szolgáltatva” a vállalatok vezetésének, az elmúlt évek során a *munkaerőpiacon* irántuk jelentkező *fokozott kereslet miatt* a vállalati vezetők sorozatos erőfeszítéseket tettek kereseteik, munkafeltételeik, munkakörülményeik javítására és ezáltal megtartásukra. (Típusosan ebbe a kategóriába tartoznak a kisegítők, az anyagmozgatók, a takarítók stb.). Az érdekérvényesítés hasonlóan erős pozícióiba segítette a *második gazdaság* néhány konjunkturális területe (a lakásépítés, a szolgáltatás) azoknak a szakmáknak a képviselőit (kőműveseket, vízvezeték-szerelőket, burkolókat stb.), akik e területeken keresettek.

**Lásd: *Simonyi Ágnes*: A központból a perifériára. (Struktúraváltás és munkásmagatartások egy üzemben) = Valóság, 1978. 1.

Feszültség, hozzáértés nélkül – a beosztottak, a munkások oldaláról nézve – *érdemi, tartalmi részvétel nem képzelhető el.* Ha a dolgozók, a dolgozó kollektívák nem ismerik megfelelően az üzemi, vállalati környezetüket, ennek összefüggéseit, nincsenek tisztában érdekeikkel, nem tudják felmérni, hogy egy-egy üzemi, vállalati feltétel változása hogyan érinti a helyzetüket, érdekeiket, akkor érdekeik érvényesítésében teljesen *a vezetésre vannak utalva.* A felkészültség elengedhetetlen ahhoz, hogy a munkások, a munkáskollektívák – amennyiben érdekelttségük ebben már biztosított – a siker esélyével „partnerként” léphessenek fel az érdekegyeztetés folyamatában a demokratikus fórumok keretein belül vagy azokon kívül. Természetesen, ha az egyes munkások, munkáskollektívák felkészültsége nem elégséges, a hiányt – elvileg – ki tudják egészíteni az érdekképviselőikre hivatott politikai-társadalmi szervezetek. Sajnos azonban ezek (mint láttuk) sokszor hamarabb válnak a vezetői, mint a munkás érdekek szószólóivá s megfelelő ismeretek, tudás híján a dolgozók nemcsak az üzemi, vállalati vezetésnek nem partnerei, hanem *saját képviselői szerveik tevékenységének* ellenőrzésére sem képesek.

A munkások, munkáskollektívák tájékozottsága, felkészültsége természetesen *nem lehet azonos és nem is kell, hogy azonos legyen* az irányítást gyakorlók kompetenciájával. A vállalati vezetők egy-egy döntés valamennyi – műszaki-technikai, gazdasági, jogi és nem utolsósorban emberi, társadalmi – összefüggésével tisztában kell, hogy legyenek, a beosztottak, a munkások számára viszont – a részvétel minimális követelményeként – elégséges a problémák azon vonatkozásainak az ismerete, amelyek helyzetüket, érdekeiket érintik. Az érdekegyeztetés a vállalati tevékenységnek elsődlegesen nem a műszaki-technikai, gazdálkodási, hanem a társadalmi oldalaihoz kapcsolódik: azokhoz a folyamatokhoz, amelyekben keresztül az egyének, csoportok együttműködése megvalósul.

Elengedőek-e ma a munkások ismeretei, elégséges-e a munkások tájékozottsága, felkészültsége ahhoz, hogy érdekeiket – esetleg a náluk felkészültebb vezetőkkel szemben – demokratikus jogaik gyakorlásával vagy más módon érvényesítsék?

Azoknak a vizsgálódásoknak, amelyek az üzemi demokrácia *közgazdaságtudományi koncepciója* alapján közelítették meg a kérdést, arra a következtetésre kellett jutniuk (jóllehet ezt ilyen egyértelműen nem fogalmazták meg), hogy az üzemi demokrácia gyakorlásához *a munkásoknak nincs elég ismeretük.* Abból az elképzelésből ugyanis, hogy a dolgozókat a gazdasági célok kitűzésébe, a vállalatok úgynevezett stratégiai döntéseibe vonják be, a hozzáértés ehhez szükséges szintje és szerkezete adódik követelményeként.* Ezzel szemben számos kutató a valóságban azt tapasztalta,

* „A szükséges ismeretek közül a legfontosabb: *a vállalat helyzetének és az eldöntendő nagy kérdések körülményeinek* (feltételeinek és várható következményeinek) *reális és mélyreható ismerete,* mert természetesen csak ennek birtokában várható a megalapozott, helyes állásfoglalás a döntésekben. De ezeknek a konkrét ismereteknek az elsajátításához föltehetőleg bizonyos általános tudásra, *közgazdasági, jogi, műszaki ismeretekre* is szükség van...” (kiemelések tőlem H. L.) *Mód Aladárné:* Munkásismeretek, munkástörzsvések, üzemi demokrácia = Társadalmi Szemle, 1974. 11. 55. o. A szerző úgy hiszem időközben módosította álláspontját és a jelen érveléshez közel álló platformra került.

hogy a munkásoknak fogalmuk sincs a vállalat nyereségességéről, fejlesztési terveiről és irányairól, sőt esetenként még a főbb gyártmányokat és a jelentősebb vezetőket sem igen ismerik* Ennek az önmagában eléggé elszomorító helyzetnek a magyarázatát az adja, hogy a közgazdaságtudományi koncepcióból kiinduló kutatók olyan kérdésekben igyekeztek a munkások ismereteit felderíteni, amelyekhez (ha egyáltalán) *legfeljebb gyenge érdekük* kötődött: ezért az ezekre releváns érdekérvényesítési képességnek a felkészültség oldaláról való megalapozatlansága *nem feltétlenül jelenti*, hogy a munkásoknak valójában kevés volt az ismeretük, felkészültségük ahhoz, hogy ténylegesen létező és erős érdekeiket képviseljék.

Saját vizsgálódásaink, illetve a fentiekben idézett kutatások egyaránt arra mutatnak, hogy a *munkások egy jelentős része igen jól felkészült és tájékozott mindazokban a kérdésekben, amelyek hozzájuk közelállnak, érdekeikkel, szükségleteik kielégítésével közvetlenül összefüggnek, azaz „erős” érdekeikhez kötődnek.* (Például a teljesítménymérés, a bérezés, a bérbesorolás, a munkanormázás, a biztonsági és munkavédelmi szabályok stb. ügyeiben.) A munkásoknak tehát nem azokban a témákban vannak ismereteik, felkészültségük, amelyekben a közgazdaságtudományi koncepció ezt tételezi és követelményként szabja, hanem ott, ahol *valóban reális érdekeik* vannak.** Nem szabad elfelejtenünk, hogy a tájékozódásnak, az ismeretszerzésnek, sőt a tanulásnak és a művelődésnek *is a legerősebb indítéka az érdek.*

A munkások ugyanakkor nem könnyen jutnak a számukra szükséges ismeretekhez. Egyrészt az oktatásukat és művelésüket szolgáló programok (téves tudományos koncepciók és számukra nem egyszer idegen értékek szolgálatában) *legtöbbször a „nagy” összefüggéseket kívánják előttük feltárni és ambíciójukon kívülesik a „kis” – a munkások érdekeiben közvetlenül belevágó – problémák elemzése.* Másrészt sokszor a gazdasági vezetőknek és a politikai-társadalmi szerveknek is az az érdeke, hogy az információkat az előbbi kérdésekben bőségesen biztosítsák, míg az utóbbiakban szűk marokra fogják, sőt blokkolják. (Megdöbbentő, hogy például a munkások a termelési tervekkel és a gazdálkodással összefüggésben mennyi, jórészt haszontalan adatot kapnak, míg – mondjuk – a normakarbantartásokról alig szívárog hozzájuk hír.) E kritika a demokratikus fórumok működésével összefüggő információ szolgáltatásra is érvényes.

Ugyancsak számos kutatási tapasztalat mutat arra, hogy munkások, illetve a dolgozók *bizonyos rétegei az érdekeik érvényesítésében szerepet játszó szervezeti-társadalmi körülményekről az ismeretek, a tájékozottság minimumával sem rendelkeznek* (például fogalmuk sincs arról, hogy az általuk végzett műveletek hogyan illeszkednek a technológiai folyamatba, hogyan számítják ki bérüket stb.). Főleg fizikai területeken, a kvalifikálatlan munkát végzők, a gyakorlatban fiatalok, illetve az iskolá-

*Uo. 53–54. o. valamint *Kohjakov Valentina*: Az üzemi demokrácia kérdéséhez, Tudományos szocializmus füzetek 45. OM. Marxizmus-Leninizmus Főosztálya. 1977. 56–57. o.

**Vö: *Héthy Lajos*: Az üzemi demokrácia és a munkások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 181–184. o.

zatlan idők, valamint leginkább a nők között fordul ez elő, mégpedig a legnagyobb gyakorisággal olyan iparágakban, mint az építőipar, ahol a munkaerő színvonala egészében sok kívánnivalót hagy. *Hasonló tünetektől azonban – mint saját kutatásaink mutatták – a gépipar igen kvalifikált férfi munkásai sem feltétlenül mentesek.**

A munkások pozícióinak – ezen belül is felkészültségének, tájékozottságának – ismeretében még inkább illúziórikusnak tűnik az a törekvés, ami más érdekeik alapján is a valóságtól való elrugaszkodásnak látszott: hogy már ma bevonjuk őket a vállalatoknál az úgynevezett stratégiai döntések hozatalába, illetve hogy érdemi, tényleges részvételüket reméljük ebben a folyamatban.

Abban, hogy a dolgozók ismereteinek szintje, felkészültsége, tájékozottsága mennyiben járul hozzá érdekérvényesítési képességük erősítéséhez, nem kis szerepe van egyre javuló szakmai és általános iskolázottságuknak. A vezetők e téren – ha a hivatalokban nem is, de a műhelyekben, üzemekben – ma olyan előnnyel rendelkeznek beosztottaik túlnyomó többségével szemben, amely még akkor is biztosítaná beosztottaik jó részének tőlük való egyoldalú függőségét, ha egyébként a szervezeti hierarchiában kialakult alá- és fölérendeltségi viszonyok (s nem egyszer a politikai-társadalmi szervezetek saját belső viszonyai, a vállalati tevékenysége) nem ebben az irányban hatnának. Az iskolázottság, a műveltség emelkedése az üzemi demokrácia fejlődésére e szempontból nézve is igen jelentős folyamat, amely azonban csak lassan és fokozatosan fejti ki hatását.

A vállalatok érdekviszonyainak és belső hatalmi viszonyainak a mérlegelése az üzemi demokrácia fejlesztése szempontjából *sürgető szükségként veti fel a dolgozók felkészültségének meghatározott irányokba történő növelését, anélkül hogy a részvétel előmozdításához a felkészültség, netán iskolázottság valamiféle szintjét előfeltételként szabhatnánk.*** Márcsak azért sem, mivel a vezetők felkészültségének jelentős része maga is az üzemi, vállalati gyakorlatból származik s ezt a dolgozóknak is ugyanebből a gyakorlatból a vezetésbe való beleszólás útján kell elsajátítaniuk. Ez a *tanulási folyamat* fontos ismeretekhez juttat, sőt elérhetővé teszi a beosztottak számára a vezetői pozíciók olyan – az ő érdekérvényesítésükhöz is igen fontos – lehetőségeit, mint a *kapcsolatok, az informáltság* és így tovább.

A kollektivitás és az informális szervezet

Jóllehet a jelen elemzés során a kollektíva jelentősége első ízben a jelen helyen az érdekérvényesítési képességek elemzése kapcsán vetődik fel, *összefüggése az érdekekkel is nyilvánvaló.* A kollektíva olyan összetett jelenség, amely csak az érdek- és hatalmi viszonyok elemzésének összefüggéseiben fejthető ki.

*Uo.

**A felkészültség növelésének szükséges irányairól lásd: „Az üzemi demokrácia és a munkások.” 186–188. o.

A valódi kollektívák (amelyek nyilván nem azonosíthatók egy szervezeti egységben — brigádban, műhelyben, üzemben, gyárban, alapszervezetben vagy magában a szervezetben, így a vállalatnál, a szakszervezetekben, a pártban stb. dolgozó emberek összességével) *nélkülözhetetlen szociológiai attribútuma kollektív érdekek és kollektív érdekérvényesítési képességek* jelenléte. Ebből adódóan a kollektíva létrejöttének, fennmaradásának, megerősödésének, felbomlásának egész életfolyamata elválaszthatatlanul összekapcsolódik a szervezeten belül megvalósuló érdekegyeztetési folyamattal. Hiszen a kollektív érdekek sem a szervezeti egységek, sem a szervezet szintjén *nem tekinthetők eleve adottnak*, hanem az érdekek egyeztetésének sokrétű és sokszintű eljárásából nőnek ki. A brigádban a tagok *tárgyalása és megállapodása nélkülözhetetlen az ilyen kollektív érdekek kimunkálásához*, míg a vállalatnál a gazdasági vezetés és a dolgozók érdekvédelmét érdemben ellátó képviselői szervek közötti *egyezkedés és megegyezés* (ennek formája például a kollektív szerződés) *rakja le a kollektív érdekek alapjait*. Ez utóbbi léte teremti meg a lehetőséget ahhoz is, hogy az *érdekérvényesítésnek* (a kollektíva összefogásán alapuló) *kollektív képessége* — a kollektíva másik jellemző sajátossága — kialakulhasson.

Mai szervezeti-társadalmi viszonyaink — mint ezt az előző fejezetekben bizonyítottuk — *számos vonatkozásban kedvezőtlenek* ahhoz, hogy a vállalati szervezeten belül a részérdekek kollektív érdekké integrálódjanak, az érdekérvényesítés egyéni és csoportok eszközei nagyobb kollektívák hatványozott erősségű érdekérvényesítési képességévé összegződjenek. Ennek a következménye az is, hogy *valódi kollektívák* a kisebb szervezeti egységek szintjén (így a munkacsoportokban, ideértve a szocialista brigádokat is) *létrejöhetnek, fennmaradhatnak*, de vállalati szinten ennek a valószínűsége már igen csekély. Ez annak az *eljárásnak a sajátos természetéből fakad*, amely által a társadalomirányítás az elmúlt két évtized során *elősegítette* ipari szervezeteinkben, társadalmunkban (esetenként: *eltűrte*) a szocialista építőmunkát megalapozó viszonylagos érdekösszhang kialakulását, megőrzését.

Ennek az eljárásnak a sajátosságaihoz tartozik, hogy — mint ezt az előző fejezetben leírtuk — az *érdekeintegrálás nem a kis kollektívákból* (a szervezeti egységekből, a brigádokból, az üzemből stb.) *kiindulva* fokozatosan megy végbe (az irányítás tudatos közreműködésével) a nagyobb kollektívák (a vállalatok, a társadalom) felé haladva, *hanem* — mint ez meglehetősen általános — *közvetlenül az egyének, a kis csoportok és a társadalom egésze között valósul meg* — mégpedig a szervezet szerepének degradálásával, a szervezeten kívüli lehetőségek, a második gazdaság, a másodlagos jövedelemelosztás bevonásával. Viszont ez esetben a szervezeten belül igen kedvezőtlenek a feltételek ahhoz, hogy kollektív érdekek jöjjenek létre: *olyan brigád, üzem még elképzelhető* ugyan — erre saját kutatásaink során is találtunk példát — amely egységes kollektív érdeket hordoz s arra rendezkedik be, hogy ennek érvényesítéséhez a vállalaton belül keresse meg a lehetőségeket, bár ezek száma is szakmánként, vállalatonként, iparágonként változó, de olyan vállalat ma kevés létezik és létezhet, amelyben a dolgozókat (és éppen a vállalat működése szempontjából kulcsembereket) olyan erős közös érdek egyesítené, amely a szervezeten belüli együttes erőfeszí-

téseket minden más fölé helyezi, azaz, amelynek érvényesítése a szervezet saját belső lehetőségeire támaszkodva („külső források” bevonása nélkül) elképzelhető lenne.

A társadalom, a szervezetek valósága így ellentmond az érdekegyeztetésről alkotott azon előfeltevésnek (amely az üzemi demokrácia fejlesztési koncepciójának is *szerves része*), miszerint a *folyamatnak egyrészt* (döntő mértékben) *a szervezeten belül megvalósulónak* kell lennie, másrészt *a kisebb szervezeti egységekből*, a kollektív „sejtjeiből” — a brigádból, a munkacsoportból, a műhelyből — kiindulva *kell a szervezet (a vállalat) egésze felé haladva végbemennie*, mégpedig úgy, hogy ebben a közvetlen, majd a közvetett demokrácia intézményei egyaránt részt vállalnak. *Ezzel szemben* a tényleges helyzet az, hogy *a közvetlen demokrácia intézményeiben* (brigádgyűlésen, termelési tanácskozáson) rendszerint *meg sem fogalmazódnak* a szervezeti egységben dolgozók érdekei (mert ezeknek a részérdekeknek az érvényesítése más, sokszor nem hivatalos csatornákon történik), *s arra sem kerülhet sor*, hogy e fórumok a szervezett egységek közös érdekeit kimunkálják (mert az esetek jelentős részében ilyen érdekek alig jönnek létre). A képviselői szervek pedig így azzal a lehetetlen feladattal kerülnek szembe, hogy a vállalat szintjén *a felderíthető egyéni és kiscsoport érdekek átfoghatatlan tömegének valamiféle képviselőtét valósítsák meg*. *

A valódi kollektívák létrejötte a nehézségei az *érdekérvényesítési képességek* oldaláról is komoly akadályt jelentenek a részvétel fejlődésére nézve. Kutatásaink eredményei szerint a kollektív érdekek által egyesített munkáscsoportok az érdekérvényesítés olyan erős kollektív képességének juthatnak birtokába, amely esetenként a gazdasági vezetők eszközeit is túlszárnyalja, de mindenképpen jelentős tényezője lehet annak, hogy a *részvételhez olyannyira szükséges* — a jelen fejezetben körvonalazott — *kölcsönös függőségi viszonyok* az üzemekben, vállalatoknál létrejőjenek, megszilárduljanak. A valódi kollektívák jelenlétének rendkívül korlátozott volta (az általunk leírt valódi kollektívák *előfordulásának rendkívül csekély valószínűsége*) mindenképpen hozzájárul ahhoz, hogy az érdekérvényesítés folyamata elkerüli az üzemi demokrácia fórumait és gyakran a szervezeti viszonyok háta mögé, az egyéni és kiscsoport szinten megvalósuló tárgyalások szűk dimenzióiba szorul.

A kollektivitás oldaláról nézve ugyanakkor az érdekérvényesítés jelentős tényezője lehet a „hivatalos”, „formális” vállalati szervezet, illetve politikai-társadalmi szervezetek „mögött” kialakuló úgynevezett *a nem-hivatalos, az informális* szervezet. Ez utóbbi jelenség, amelynek leírásában a hazai szociológia is viszonylag jelentős tradíciókkal rendelkezik, ** a szervezetekben, a társadalomban működő egyének és

*Ez utóbbi is magyarázza azt a sajátos jelenségeket, amikor vállalati szintű, a dolgozók összességét érintő, nagy horderejű kérdések vitatására hivatott fórumokon egy-két embert, csoportot érintő jelentéktelen ügyek kerülnek előtérbe, például igazgató tanácsi üléseken.

**Az informális (nem-hivatalos) szervezet fogalmát Makó Csabával közösen írt számos korábbi munkánkban kifejtettük. Lásd: pl.: Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. IV. fejezet és a IX. fejezetben a 270–275. o. A formális és informális szervezet megkülönböztetésének létjogosultságát a hazai szociológiában vitatja Andics Jenő és Rozgonyi Tamás: Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 111–115. o.

csoportok között kialakult olyan (az irányítás által) nem-szándékolt, nem-szabályozott s ezáltal – mint elnevezése is mutatja – nem-hivatalos, informális – kapcsolatok rendszerét jelenti, amely a *kollektív érdek* bizonyos típusain nyugszik, az érdekvényesítés eszközeként funkcionál, sőt meghatározott *értékeket is hordoz*. A nem-hivatalos szervezet – definiálásának alapja éppen a hivatalos, a formális szervezettel való szembeállítás – nem létezik az utóbbi nélkül. Az emberek és csoportjaik közötti nem-hivatalos kapcsolatok éppen a hivatalos szervezetekben támadt résekből nőnek ki: ott kapnak erőre, ahol a hivatalos szervezet – legyen szó akár a vállalatról, akár a politikai-társadalmi szervezetekről – nem működik megfelelően, ahol *tökéletlen a belső szabályozás*. Így ma a nem-hivatalos szervezet létének fő alapját a vállalatoknál egyrészt a *szervezetlenség* adja, másrészt az érdekképviselőre hivatott szervezetek gyakori képtelensége arra, hogy ilyen funkcióikat betöltsék. Az informális szervezet *e hiányosságokat a maga módján pótolni igyekszik*.*

Az informális szervezet közvetlenül az érdekekre, mégpedig a hozzá tartozó emberek, társadalmi csoportok *erős érdekeire* épül, s befolyását olyan ügyekben fejti ki, amelyek a hozzá tartozók *legszemélyesebb érdekeit erősen és közvetlenül érintik*. Míg tehát a hivatalos vállalati szervezet – lényegéből és társadalmi funkciójából adódóan – egy sor olyan területen tevékenykedik, amely a dolgozó kollektívák érdekeinek érvényesítésével csak közvetve függ össze (például a termelés és a gazdálkodás alapvető folyamatait valósítja meg), addig a nem-hivatalos szálakon szinte kizárólag olyan problémák intéződnek, amelyekre az emberek rendkívül érzékenyek. Saját eddigi kutatásainkból például egyértelműen kiderült, hogy *a munkások között* kialakult informális szervezetnek szinte kizárólagos célja a kereset egy bizonyos színvonalának, illetve a kereset és a munkabefektetések közötti bizonyos aránynak a biztosítása. A vezetésben ugyanakkor a személyes kapcsolatok befolyása a kereseti viszonyokon túl az *előmenetelt* szabályozza. Olyan szervezetről van tehát szó, amely elsőrendű *érdekvédelmi, érdekképviselői* feladatokat tölt be: olyan problémákat old meg – más kérdés, hogy hogyan – amit a szakszervezetnek és a vállalati vezetésnek kellene a közöttük levő „hivatalos” és „formális” csatornákon rendeznie. Az is kétségtelen, hogy ilyenformán az informális szervezet *nemcsak segíti, pótolja, hanem akadályozza* is, hogy a hivatalos szervezetek betölthessék funkcióikat. Az ok és az okozat ebben a relációban ma már – amikor szervezeteinkben, társadalmunkban oly nagy szerephez jutottak az elvtársi kapcsolatok, a baráti „szálak”, a „drótok”, a „nexusok” stb – aligha választató egyértelműen külön egymástól.

Az informális szervezet jelenléte a vállalatnál az érdekvényesítési képességekben mutatkozó jelentős különbségeket nem egyenlíti ki, sőt néhány kivételes esetet leszámítva – inkább fokozza. A nem-hivatalos kapcsolatok a vállalatokon belül *csupán*

*A termelésirányító kapcsolatain keresztül jobban hozzájut a termeléshez szükséges anyaghoz, mint a hivatalos csatornákon: a dolgozó érdeksérelmét személyes „drótnak” keresztül inkább képes orvosoltatni, mint a szakszervezet útján stb.

a dolgozók egy részére terjednek ki: márcsak azért is, mert létrejöttük *időigényes*, rendszerint valamiféle tartós múltbeli hivatalos viszonyból nőnek ki (korábbi együtt-dolgozás ugyanabban a szervezetben vagy szervezeti egységben, a „mozgalomban”, azaz a politikai-társadalmi szervezetekben, közös iskolai múlt, ritkább esetben rokonság és így tovább). Létrejöttük különösen azon egyének, társadalmi csoportok között *valószínű*, akik egyébként is *többszörös hivatalos viszonyban állnak* egymással. (Pl. a vállalati szervezeten, a párton, a szakszervezeten, az ifjúsági szervezeten stb. belül együtt dolgoznak.) Ilymódon – a politikai-társadalmi szervezetek szándékaitól függetlenül, sőt elveik és értékeik dacára – a bennük kialakult munkakapcsolatok is informális szálak alapjaivá válnak. Mi több: ezek a nem-hivatalos kapcsolatok, drótok általában *éppen azoknak* a hatalmi pozícióit erősítik, akik a vállalati szervezetben, a politikai-társadalmi szervezetekben betöltött funkcióik folytán már egyébként is az érdekvégyesítés erős képességével rendelkeznek. Ilymódon *nem egyszer a politikai-társadalmi szervek égisze alatt olyan erős nem-hivatalos csoportosulások alakulnak ki, amelyek ellenőrzik a vállalatnál működő egyének, csoportok érdekei szempontjából olyan döntő jelentőségű folyamatokat, mint a keresetek elosztása vagy a vezető kiválasztás:* kizárólag a hozzájuk tartozókat, a „kosárban levőket” részesítik előnyökben és azokból kirekesztik mindazokat, akik rajtuk kívül állnak.*

A nem-hivatalos szervezet megítélése azonban nem lehet egyértelműen negatív. *E szervezet elősegíti a vállalaton belül* (jóllehet a szervezet korlátozott területein) *egyfajta kollektív érdek vagy érdekek létrejöttét s hozzájárul ahhoz, hogy a dolgozók-nak legalábbis egy része – akik „erősek” – megtalálják a számításukat. Ilymódon a vállalaton belül nélkülözhetetlen együttműködésnek és cselekvési egységnek is letéteményese.* A nem-hivatalos szervezet jelentős szerepet játszik abban is, hogy a külső társadalmi környezet is fontos szerephez jut az egyének, csoportok érdekvégyesítésében. Rendszerint nem-hivatalos csatornákon születnek meg azok az elveinknek egyébként olykor ellentmondó – *félmegoldások, kompromisszumok*, amelyek keretében a vállalatok és vezetőik „eltűrik”, hogy a megfelelő ösztönzők, kereset hiányáért a dolgozók egyes csoportjai csupán „látszatomunkát” végezzenek és a második gazdaságban, illetve az üzemen kívüli egyéb területeken *kompenzálják* magukat. Az informális kapcsolatok, az „ismerettség” közvetítik gyakran azokat a munkavállalásokat is, amelyekből a másodlagos jövedelmek erednek. S ezek a „kapcsolatok” fedezik őket még akkor is, ha gyakran engedély nélkül, illegálisan folynak. Ilyen funkcióiból adódóan is az informális szervezet *leplezni igyekszik magát:* a vállalati és a politikai-társadalmi szervezetek „hivatalosan” fellépnek a „klikkesedés” minden formájával szemben. Miután azonban az ilyen klikkek, mint a fentiekben láthattuk, tisztán az anyagi érdekek érvényesítésére orientáltak, s ilymódon „apolitikusak”, legfeljebb a vállalat számára okoznak érezhető problémát, a politikai-társadalmi szervezetek számára nem jelentkeznek. *Nyilvánossá, láthatóvá* egyébként csak

*Vö. a „Vezetés, vezető kiválasztás, ösztönzés” Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. c. könyvünkben leírt építőipari esettel.

kritikus esetekben válnak (pl. amikor a különféle informális csoportosulások között olyan konfliktusok alakulnak ki, amelyek már nem titkolhatók).*

Az informális szervezet, mint bizonyos kollektív dolgozói érdekek képviselője, több-kevesebb sikerrel eljárhat, de – mégha igen jelentős hatalom összpontosítására képes is – nem léphet egy hatékonyan működő szakszervezet helyére. A dolgozók jelentős részének soraiban nincsenek meg a feltételek ahhoz, hogy ilyen szervezet kialakuljon, ezért bizonyos egyéni és csoport érdekeket szükségképpen védtelenül hagy, sőt nem egyszer olyan módon juttatja egyes csoportok kollektív érdekeit előnyhöz, hogy másokat háttérbe szorít, elnyom.

4. A vezetők és a munkások képessége érdekeik érvényesítésére

Miután a vállalatoknál jórészt hiányzik az eredményes, a nyereséges gazdálkodásban való kollektív érdek, s a főbb társadalmi csoportok *nem* egymás együttműködését keresve, a kooperáció feltételeinek alakításában egymással ütközve keresik érdekeik érvényesítésének útját, hanem jórészt egymástól függetlenül, egymásnak hátat fordítva – gyakran a szervezetből is kifelé tekintve – *erős kölcsönös függőségről nem lehet beszélni az egyének és csoportok között, így a vezetők és a munkások között sem.* Bár ritka esetekben előfordul, hogy a vállalat működési feltételei létrehozzák az egymásra utaltság viszonyait a vezetők és a munkások, illetve ezek egyes csoportjai között – ami egyúttal érdekütközéseket is kivált – *a vezetők legtöbbször alig vannak gátolva érdekeik érvényesítésében a munkások érdekei és törekvései által.* Ugyanakkor szándékosan, érdekei szolgálatában, *a vezetés is elvértve állja útját a munkásérdekek érvényesülésének, mégha ez utóbbi – a vezetés objektív hatalmi helyzetéből adódóan – gyakrabban fordulhat is elő.* Amennyiben akár a vezetői, akár a munkás érdekek érvényesítése jelentős akadályokba ütközik a vállalaton belül, *ez rajtuk kívülálló körülményeknek tudható be.*

A kölcsönös függőség hiánya ugyanakkor nem jelenti, hogy a vezetők és a munkások azonos esélyekkel rendelkeznének érdekeik érvényesítésére. Mint az előző elemzés során láttuk, a vezetők a munkájuk jellege, a vele járó felkészültségük, informáltságuk folytán, a hivatalos vállalati szervezetben és a politikai-társadalmi szervezetekben elfoglalt pozícióik révén s nem utolsósorban nem-hivatalos, informális kapcsolataik útján rendszerint *olyan erős hatalmi pozícióban vannak beosztottaikkal, így a munkásokkal szemben,* amelyet ez utóbbiak csak igen kivételes esetben, a körülmények nagyon kedvező alakulása mellett képesek ellensúlyozni. Bár a vállalatok autonómiáját, így a vezetők döntési jogait korlátozó centralizációs tendenciák gazdaságunk irányításában ismereteseek (s ezekről még beszélni fogunk), aziránt aligha lehetnek

*Ezzel a jelenséggel függnek össze pl. a vezetők kiválasztás olyan ellentmondásai, hogy a szervezetek egyrészt képtelenek bizonyos pozíciókba „alkalmas” embert találni, másrészt tehetséges emberek tömegei tengődnek az előrelátás perspektívájának teljes hiányában.

kétségeink, hogy a vállalatok, üzemek vezetői kezében még így is tetemes eszközök vannak ahhoz, hogy a munkások *erős érdekeinek érvényesülése, jelentős szükségleteinek kielégítése fölött közvetlen ellenőrzést gyakoroljanak*.^{*} A vezetőknek közvetlen befolyása van olyan kérdések sorában, amelyek a munkások *társadalmi-gazdasági helyzetét közvetlenül meghatározzák (így kereseti besorolásukban és így tovább)*. A másik oldalról csak a *legritkább esetben fordul elő, hogy munkásoknak, munkáscsoportnak közvetlen befolyása lehetne olyan kérdésekben, amelyek a vezetők erős – személyes – érdekeit, jelentős – személyes – szükségleteinek kielégítését érintenék* vagy általános társadalmi-gazdasági pozíciójukra hatnának ki. A vezető prémiuma, jutalma, előmenetele, továbbtanulása stb. mind-mind a feletteseitől, tehát a hierarchiában nála magasabb szinteken elhelyezkedő többi vezetőtől s nem pedig beosztottaitól függ. Egészen kivételes eset, amikor egy-egy egyéni munkás vagy csoport olyan cselekvéseket képes megvalósítani, amely a felettes vezetők személyes érdekeit közvetlenül érinti (pl. olyan fennakadást idéz elő a termelésben, amitől a vezető prémiuma „ugrik”, előmenetele megghiúsul stb.). Jóllehet saját kutatásainkban nem egy példát találtunk erős hatalmi helyzetben levő munkáscsoportokra (az egyengető lakatosok és a karbantartó villanyszerelő ismert esetei), világosan kell látni, hogy ezek is általában *védekező helyzetben* voltak vállalatuknál (magatartásukkal mindig olyan vezetői cselekvésre reagáltak, amely az érdekeiket sértette), s a saját érdekeik szolgálatában is csak korlátozott, részleges eredményeket tudtak elérni a vezető cselekvésével, érdekeivel szemben. A munkások döntő többségének pozíciói pedig ennél lényegesen gyengébbnek mondhatók.

A vállalatoknál, az üzemekben a vezetők és a munkások között (de esetenként a két csoporton belül is) sokszor *oly mértékben hiányzik a kölcsönös függőség és olyan egyenlőtlenek az erőviszonyok*, hogy jogosan beszélhetnénk egyes egyének és társadalmi csoportok (főként munkások) egyoldalú függőségéről, netán kiszolgáltatottságáról, amennyiben nem léteznénk az *érdekérvényesítés esélyeit korrigáló* nem-hivatalos hatalmi pozíciók, illetve nem alakulna kedvezően az üzemeknek az *a külső társadalmi környezete*, amely mai állapotában az érdekérvényesítés széles pótlólagos lehetőségeit nyitja meg sokak – bár messzemenően nem mindenki – számára. (Az üzemeken kívüli cselekvési lehetőségek is főként azok számára tárulkoznak ki, akik az üzemeken belül is „erősek”.)

A kölcsönös függőségnek a hiánya – s ezzel együtt a szervezeten belüli érdekérvényesítés gyakori lehetetlenülése, az érdekegyeztetés megghiúsulása – *a szocialista vállalatok szervezeti struktúrájának tökéletlenségéről tanúskodik*: arról állít ki meg lehetősen kedvezőtlen bizonyítványt, hogy az egyének, csoportok érdekeinek intézményesülése számos relációban megoldatlan, az érdekvédelem intézményes biztosítékai elégtelenek, a szakszervezet működése nem kielégítő, a részvétel intézményes

^{*}Közismert például, hogy a teljesítménybérezés iparunkban elterjedt ösztönzési formájában a termelésirányító szervezési tevékenységtől igen nagymértékben függ, hogy a munkások meg tudják-e keresni pénzüket és hogyan – egyenletes ütemben vagy állásokat követő nagy hajtásokkal stb. – teszik ezt.

formái sok kívánnivalót hagynak, s mindent egybevetve a gazdasági és a politikai-társadalmi szervezeteknek az az együttése, amely elvileg az együttműködés, az egységes cselekvés számos garanciáját foglalja magában, a gyakorlatban sokszor képtelen a kooperáció elemi problémáinak rendezésére, a magasabbrendű kollektív érdekek kimunkálására és érvényesítésére; ehelyett részérdekek kiszolgálójává válik s közben a kívül világ számára több-kevesebb sikerrel fenntartja az egység, az integráltság, a kollektív erőfeszítések látszatát és ideológiáját. Mindezt a vállalati szervezeten (s a kebelében működő politikai-társadalmi szervezeteken) túl felelősség terheli *a társadalmi környezetet, a társadalom irányítása által a vállalat számára teremtett feltételeket.*

5. Milyen esélyt adnak az érdekek érvényesítésére az üzemi demokrácia fórumai?

Vállalatainknál, üzeinkben rendre azt tapasztaljuk, hogy az üzemi demokrácia fórumainak működése *formális*: azaz az érdekek egyeztetése az esetek jelentős részében elkerüli őket. Mennyiben tulajdonítható ez a jelenség az érdekérvényesítési képességek adott állapotának?

Az érdekegyeztetés folyamata üzeinkben az alábbi főbb sajátosságokat mutatja: 1. az érdekek egyeztetése jelentős részben *egyoldalú vezetői döntések útján* – ha úgy tetszik: tekintélyelvű aktussal – megy ma is végbe, (erről az előző fejezetben volt szó) ami egyebek közt arra is utal, hogy a beosztottaknak, köztük a munkásoknak sem az érdekeltsége – a készsége, a hajlandósága – sem a lehetősége nincs meg arra, hogy az ügyek intézésébe beleszóljon, illetve ezt a hagyományos gyakorlatot megváltoztassa; 2. az érdekegyeztetésben a korábban kifejtett okok miatt nagy szerepe van *a nem-hivatalos csatornáknak*, azoknak az eljárásoknak, hatalmi pozícióknak, eszközöknek, amelyek függetlenek a vállalat szabályozott – hivatalos – folyamataitól, viszonyaitól. 3. Az érdekegyeztetés számos relációban *„kívülre kerül” a vállalati szervezeten*, azaz végbemenetelében a vállalat szerepe bizonyos cselekvési formák „megtűrésére”, bizonyos jelenségek fölötti „szemet húnyásra” korlátozódik. Ilyen formában az érdekegyeztetés ez utóbbi relációi ugyancsak a nem-hivatalos szférába csúsznak. Az érdekegyeztetés mai megvalósulásának fő sajátossága *részbeni kívülre kerülése a vállalati szabályozáson s magán a vállalati szervezeten*. Mindez pedig végső soron abból fakad, hogy az egyes dolgozók és dolgozói csoportok érdekeik érvényesítéséhez zömében olyan eszközökkel rendelkeznek, amelyek jellegüknél fogva csupán nem-hivatalos csatornákon, illetve a vállalaton kívüli cselekvések útján realizálhatók.

Az üzemi demokrácia szigorúan a vállalathoz kötött és hivatalosan szigorúan szabályozott folyamat. *Fejlődését ily módon ma nagymértékben akadályozza az, hogy a dolgozó egyének, csoportok érdekérvényesítési képességeiket csak lényegesen kisebb hatásfokkal tudják felhasználni az üzemi demokrácia fórumain, mint azokon kívül, gyakran rosszabb helyzetbe kerülnek akkor, ha erre a demokratikus eljárásnak megfelelő módon törekednek, mint ha ugyanezt a fórumokon kívül, esetleg nem*

hivatalos csatornákon, sőt a gyár falait is túllépve teszik. A részvétel még akkor sem vonzó cselekvési alternatíva a munkás, a dolgozó számára, ha az érdekeit közvetlenül és erősen érintő ügyekhez kapcsolódik. Márpedig a munkásokat és más dolgozókat éppen az ösztönözhetné az üzemi demokrácia nyújtotta lehetőségek igénybevételére, ha a helyzet fordított lenne: ha ezek a fórumok kedvezőbb feltételeket teremtenének érdekeik kifejezésre juttatásához, mint az egyéb utak. *Ez lenne a kívánatos* nem csupán a termelés, a gazdálkodás eredményei, hanem a kollektívák fejlődése, a munkahelyi légkör, sőt az országos politikai légkör, a társadalmi közérzet szempontjából is. Szocialista elveink, értékeink alapján is *az lenne a természetes*, ha a dolgozók a demokratikus keretek közt folyó kollektív, nyílt őszinte vitákat tartanák az érdekeik érvényesítését legjobban biztosító útnak, nem pedig azokat az elszigetelt egyénekre, csoportosulásokra korlátozódó erőfeszítéseket, nyilvánosság kizárásával folyó, gyakran nem hivatalos, olykor nem is legális tárgyalásokat, amelyekben keresztül oly sok érdekeikbe vágó ügy intézését bonyolítják. Hiszen *az érdekegyeztetésnek ez utóbbi kényszermegoldásai elkerülhetetlen velük járóként és eredményként hozzák magukkal a társadalom érdekeire végsősoron igen sérelmes dolgozói magatartásokat* (a teljesítményvisszatartást, a lazsálást, a rossz minőségű, fegyelmezetlen munkát stb.), erősítik az individualizmust és aláássák a kollektív értékeket.

Az érdekérvényesítési képességek oldaláról nézve tehát az üzemi demokrácia fejlesztésének akadályai közé tartozik az a tény, hogy a részvétel fórumain nem mobilizálhatók azok az eszközök, amelyek az érdekegyeztetésben fontos szerepet játszanak – zömükben nem-hivatalos, esetenként illegális jellegűknél fogva – viszont a dolgozó kollektívákban belül egyes egyének és csoportok nem rendelkeznek *olyan eszközökkel*, amelyek érdekeik megfelelő képviseletét a részvétel hivatalos keretein belül garantálná. Ebben a helyzetben döntő szerepet játszik, hogy: 1. vállalati szervezeteink kiépítése (beleértve a demokratikus fórumokét is) történetileg lényegében annak a hagyományos, leegyszerűsítő társadalomelméleti felfogásnak a jegyében történt, amely szűkségtelennek látta az egyének, csoportok, rétegek intézményes érdekvédelmének a biztosítását s így *a részérdekek intézményes védelme vállalatainknál* – s más szférákban is – *ma is jórészt megoldatlan*. 2. A politikai és a közgondolkodásban gyökeret vert hagyományos szemlélet alapján számos gazdasági és politikai-társadalmi vezető – sőt munkás – számára is *elfogadhatatlan az a gondolat*, hogy az egyének, csoportok, rétegek *cselekvésének természetes eleme az érdekeik érvényesítésére való törekvés* s az irányításnak nem az a feladata, hogy ezt elnyomja, eltussolja, hanem hogy bátorítsa s olyan feltételeket igyekezzen teremteni, amelyek közepette a részérdekek összhangba kerülnek a kollektíva, a társadalom érdekeivel. 3. Hazánkban a közéleti demokráciának és az *üzemi, munkahelyi demokráciának nincsenek hagyományai* s ezért a munkások között uralkodó értékeknek jobban megfelel a vezetéssel való nyílt viták, konfliktusok kerülése, mint vállalása, s a vezetők gondolkodásában rögződött magatartásszabályoktól is jórészt idegen, hogy irányító tevékenységüket a beosztottak véleményének megkérdezésével, egyetértésük elnyerésével gyakorolják.

Az érdekérvényesítési képességek egyensúlyának alakításában, de különösképpen az üzemi demokrácia fórumain mobilizálható eszközök egyensúlyának megteremtésében nem kis szerepe lehet a demokratikus jogoknak. Ma ezek – a részvétel szempontjából oly fontos kölcsönös függőség szempontjait mérlegelve – sajátos hiányosságot mutatnak. Egyfelől a vezetőknek módjukban áll viszonylag tetemes közvetlen ellenőrzést gyakorolniuk egyes beosztottaik olyan erős „személyes” érdekeinek érvényesülése, olyan jelentős szükségleteik kielégítése fölött, mint anyagi boldogulásuk, társadalmi előmenetelük (emelkedésük a szervezeti hierarchiában) és így tovább. Másfelől viszont a beosztottaknak (akik nem egyszer egyszemélyben ugyancsak vezetők) alig van lehetőségük arra, hogy feletteseik hasonló erős „személyes” érdekei, szükségletei fölött kontrollt gyakoroljanak. Ezért is a demokratikus jogosítványok rendszerét a dolgozó egyének, csoportok jelentős szükségleteit közvetlenül érintő döntések demokratizálásával a jövőben úgy kellene továbbfejleszteni, hogy az hozzájáruljon a vezetőknek a beosztottaiktól való közvetlen (tehát nem csupán képviselőik útján megvalósuló) függőségének megerősítéséhez. A beosztottak, így a munkások szemszögéből nézve egyrészt elengedhetetlennek látszik beleszólásuk növelése azokba a döntésekbe, amelyek saját erős érdekeiket közvetlenül érintik (keresetük, munkaterheik, munkafeltételeik, előmenetelük stb. alakulása), de nem kevésbé fontos ellenőrzésük megteremtése a vezetők erős érdekeibe közvetlenül belevágó hasonló elhatározások fölött. Nem arról van szó, hogy a munkások döntsenek vezetők prémiumáról, jutalmáról, előmeneteléről, de feltétlenül szükséges, hogy e döntések kikerüljenek a „titok leple” alól, nyilvánossá váljanak s a dolgozóknak módjuk legyen a beleszólásra. Ebbe az irányba mutat a demokratikus intézmények elmúlt ötéves hazai fejlődése, így egyebek közt az az együttes tanácskozássra, illetve a bizalmiak testületére ruházott jogkör, hogy a vállalati gazdálkodás eredményeivel összefüggésben évenként véleményt mondjanak a vállalatvezetés tevékenységéről.

A vállalati szervezeten – így a műhelyen, az üzemben belüli kapcsolatokban – az egyoldalú függőségi viszonyokkal szemben a kölcsönös függőség erősítése a demokratikus jogosítványok biztosítása útján hasonló erőfeszítéseket feltételez a vállalat és a gazdaságirányítás központi szerveinek relációiban is. A kereseti viszonyok és a munkaterhek alakításának döntő kérdésében mindaddig nem igen léphetünk előre a vállalaton belül a vezetők és a munkások kölcsönös függőségének megteremtésében, amíg a vállalati kollektíva kereseti színvonalának egészére nem képes befolyást gyakorolni, az ezt meghatározó központi döntésre hatással nincs. A vezető kiválasztással kapcsolatos vállalaton belüli döntések sem igen demokratizálhatók mindaddig, amíg a vállalatok legfelső vezetőinek kinevezése a felettes ágazati irányító (és területileg illetékes) pártszervek kizárólagos hatáskörébe tartozik s abba a vállalati kollektívának gyakorlatilag beleszólása nincs, mint ezt már a közgazdaságtudományi koncepció jegyében végzett üzemi demokrácia kutatások is kimutatták.* Ahhoz tehát, hogy

*Vö. Herédi István: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés= Társadalmi Szemle, 1977. 10.

a társadalom valamely alapegységében, például egy munkacsoportban, műhelyben, üzemben, a fennálló társadalmi viszonyok (adott esetben: a függőségi viszonyok) átalakításában tartós eredményt tudjunk elérni, ahhoz ezzel egybevető, ezt megerősítő hasonló változások sorára van szükség a társadalom szélesebb régióiban, a vállalati szervezet egészében, illetve a vállalatok irányítása egészének rendszerében. Nyilván nincs és nem lehet igazuk azoknak, akik az üzemi demokrácia fejlesztésének minden terhét a gazdaság-, illetve a társadalomirányítás központi szerveire kívánják hárítani, hiszen ebben igen jelentősek a vállalati szervezeten belül kibontakozó folyamatok, de azt is nehezen lehet vitatni, hogy a részvétel üzemi lehetőségeit, éppúgy mint a vállalati cselekvés egyéb lehetőségeit is, döntően meghatározzák a gazdaság- és társadalomirányítás teremtette feltételek.

Az üzemi, munkahelyi és a politikai, közéleti demokrácia egyazon lényegnek, a munkásosztály hatalomgyakorlásának egymást feltételező konkrét megnyilvánulásai a gazdaság, illetve a politika szféráiban. Ezért is a részvételt jelentőségében messze meghaladó feladat szocialista szervezeti-társadalmi viszonyaink fejlesztésében azoknak a biztosítékoknak a kimunkálása — egyebek közt az üzemi demokrácia fejlesztése, de számos más feladat elvégzése is —, amelyek a vállalatoknál, az üzemekben, a műhelyekben a munkásosztály hatalomgyakorlását általános elvont összefüggésből konkrét kézzelfogható valósággá alakítják. Ezáltal lehetséges, hogy a munkásosztály vezető szerepe a szocializmus eszményeinek, elveinek megfelelően a politika, a társadalom és a gazdaság konkrét viszonyaiban, jelenségeiben, folyamataiban egyaránt mind jobban kiteljesedjék.

A TÁRSADALMI KÖZMEGEGYEZÉS LÉTREHOZÁSA A MUNKAFOLYAMATBAN: A TAYLORIZMUS KISÉRLETE

(A tudományos vezetéssel szembeni munkásellenállás)

MAKÓ CSABA

A munkásellenállás általános jellemzői: formái és intenzitása

A taylorizmus és a fordizmus – azaz a tudományos vezetés – bevezetésének társadalmi feltételeivel és következményeivel foglalkozó elemzések gyakran azt sugallják, hogy a tőke és a munka viszonyában az előbbi képviseli a dinamizmust, a munkásosztály viszont passzív vagy utólag reagál a tőke kezdeményezésére. Röviden, a kapitalista ipari viszonyok feltételei között a munkásosztály egyetlen pillanatban sem motorja a haladásnak. A munkáscselekvések erejét kétségbevonó nézetek nem vesznek tudomást arról, hogy a tőkés munkafolyamat konkrét formáit a munkásellenállás alapvetően meghatározta és napjainkban is meghatározza. A tőkés vállalatvezetés különböző módszereivel szembeni munkásellenállás természetének a megértéséhez viszont arra van szükség, hogy ne általában foglalkozzunk a tőke és a munka alapvető ellentétével. A munkásellenállás vállalatvezetéssel szembeni megnyilvánulásait konkrét megjelenési formáikon keresztül kell vizsgálni. A marxizmus klasszikusainak elemzési eljárásai ebből a szempontból is biztos támpontot jelentenek, annak ellenére, hogy Marx korában nem működtek olyan erős szakszervezetek, amelyek jelentős ellenállást képviseltek volna a tőkével szemben: Marx már utal arra, hogy a létszámkoncentrációval egyidejűleg (amely a tömeggyártás velejárója) a tőke megkísérli a munkafolyamatban jelentkező munkásellenállás leküzdését: „Az egyszerre foglalkoztatott munkások tömegével együtt nő a munkások ellenállása, s szükségszerűen nő a tőke nyomása is, amely ennek az ellenállásnak a letörésére irányul.”¹ Sajnos Marxnak nem maradt ideje elemezni és bemutatni, hogy hogyan reagál a munkások szervezett ellenállására a tőkés vállalatvezetés: hogyan alakítja át a munkaerő feletti ellenőrzés és irányítás formáit, és ennek érdekében milyen technológiai és szervezeti változásokat kezdeményez. A Tőkében csupán bizonyos utalások találhatók a munkásellenállásra válaszoló vezetői stratégiákról és vezetési módszerekről. A gépesítés fokozásáról vagy szintén a munkások megosztását célzó bérezési eszközök szerepéről a következők olvashatók: „A tőke a gépet mint a munkással szemben ellenséges erőt kezeli, és hangoosan s irányzatosan annak is nyilvánítja. A gép a leghatalmasabb harci eszközzé lesz arra, hogy a tőke zsarnoki uralma ellen irányuló időszakonkénti munkásfelkeléseket, sztrájkokat stb. leverjék... az a nagy működési terület, amelyet a darabbér az egyéniségnek biztosít egyrészt arra irányul, hogy a munkás egyéniségét és ezzel szabadság-

érzetét, önállóságát és önfegyelmét fejlessze, másrészt egymás közötti és egymással szembeni versengésüket fokozza.”²

A tőkés munkafolyamatban érvényesülő munkásellenállás és a hatására bekövetkező változások lehetőségének megértéséhez először a munkásellenállás fontosabb jellemzőivel foglalkozom, ezután bemutatom azokat a munkásreakciókat, amelyek a tudományos vezetés elveinek gyakorlati megvalósítását kísérték.

A munkáscelekvések vizsgálatának tapasztalatai szerint a munkásellenállás *formái és intenzitása*, valamint *a tőkés vállalatvezetés hatalmára gyakorolt befolyása* alkotják azokat az alapvető dimenziókat, amelyek vizsgálatán keresztül a tőke és a munka közötti hatalmi viszony és végsősoron a munkásellenállás szerepe és jelentősége meghatározható. Sajnos, a kapitalista termelési folyamat változásaival foglalkozó munkák – főleg azok az elemzések, amelyek a munkaszervezet vagy a termelési technikák változásaival foglalkoznak – lebecsülik a munkások cselekvési lehetőségének, autonómiájának szerepét a tőkés munkafolyamat fejlődésében. Leggyakrabban az ún. *lineáris kontroll* koncepcióval találkozhatunk, mely szerint a kapitalista munkafolyamat fejlődése egyenlő az ellenőrzés minden területén, például a szolgáltatás területén való megjelenésével és intenzifikálódásával. A munkafolyamat és ezen belül a munkaszervezet különböző formái a tőke munkaerő feletti fokozódó ellenőrzésére szolgálnak: „a kapitalista termelési módban, az új módszerek és új gépek alkalmazásával a vállalatvezetés a munkások által ellenőrzött munkatevékenység lerombolására és a vezetés által kontrollált munkafolyamat létrehozására törekszik.”³

A tőkés vállalatvezetés munkafolyamat és ezen keresztül a munkások feletti ellenőrzésére irányuló állandó törekvése azonban szembetalálja magát a *munkásellenállás különböző formáival*. A munkásellenállás legősibb formája – és egyben a legelterjedtebb módszer is – az *egyéni tiltakozó magatartás*. A dolgozók *kollektív ellenállásához* szükséges szolidaritás mint cselekvésorientáló érték és viselkedési norma az ipari munka bizonyos tradíciója nyomán fejlődik ki. A falusi környezetből, különböző vidékekről jövő munkások között ritka a kollektív ellenállási forma.⁴ Az egyéni munkásellenállás formái differenciáltak: géprombolás, munkahelyi hiányzás, késés, teljesítményfékezés és kilépés. Annak ellenére, hogy az egyéni akciók a munkások legrégebbi harci eszközei, bizonyos technológiai folyamatok esetében napjainkban is hatékonyak: a nagy kapacitású és integrált termelési folyamatok különösen sebezhetők ebből a szempontból.⁵

A kollektív munkásellenállás a spontán vagy az intézményesített és szervezett munkásellenállásban egyaránt megnyilvánul. A kollektív munkásellenállás szervezésénél a munkások számára a legnagyobb nehézségeket a szolidaritás fenntartása, sztrájk esetén pedig a sztrájktrórk távoltartása jelenti.⁶ A munkásellenállás egyéni és kollektív formái gyakran kiegészítik egymást és egyazon vállalatban, üzemben belül is előfordulhatnak. Egyéni elégedetlenség vagy valamelyik munkás elbocsátása gyakran kollektív ellenállást eredményezhet és általános sztrájkhoz vezethet. Közismert tény, hogy a kollektív ellenállásnak a vezetés részéről történő megtorlása az egyéni tiltakozás különböző formáit váltja ki: megnő a kilépők, hiányzók vagy ezen lehetőségek megtiltása esetén a munkalassítók aránya.⁷

A munkásellenállásnak nem csupán a formái, hanem ereje, *intenzitása* is változó. Ez a jelenség számos tényezővel magyarázható. A nagyszámú munkást alkalmazó, tömeggyártást folytató vállalatok – például az autóipar – a szervezett munkásellenállás központjai a legtöbb fejlett tőkés országban. Az egyszerre foglalkoztatott munkások tömegein kívül erős munkásellenállás bázisa az a társadalmi környezet, ahol a munkások döntő többsége azonos munkát végez, és nem csupán munkavégzés közben találkoznak, hanem lakóhelyük is az üzem, a gyár közvetlen közelében van. Tehát a munka és a munkán kívüli tapasztalatok kollektív átélése és értékelése kedvező feltétele az erős munkásellenállásnak, és szolidaritásnak. A bányászok vagy a dokkmunkások csaknem egyöntetű részvétele a munkahelyi konfliktusokban bizonyíték arra, hogy a munkásokat kollektív követeléseik megfogalmazására és határozott képviselőtére ösztönzi az olyan társadalmi környezet, amely osztozik érzéseikben, örömeikben és gondjaikban. A közös érdekek felismerését és a kollektív cselekvést elősegíti, ha mások azonos vagy hasonló módon reagálnak a tőkés vállalatvezetés részéről tapasztalható sérelmekre.⁸ A munkásellenállás erejének egyenlőtlen alakulása többféleképpen gyengíti, nehezíti a dolgozók kollektív fellépését és a kollektív ellenállás hatékonyságát. Eltérő szakmai tapasztalatok, a munkával kapcsolatos élmények heterogenitása egyaránt gátolják a közös munkásérdekek felismerését, megfogalmazását és képviselését. A munkában kifejlődő tapasztalatok kezdetben csak ideológiai, gondolkodásbeli különbségeket hoznak létre, ha azonban ezek a különbségek egyúttal eltérő státuszt, keresetet és előrejutási lehetőségeket is jelentenek a munkások különböző csoportjai számára, akkor a dolgozók egyik csoportjának munkahelyi konfliktusait a dolgozók másik csoportja közömbösen vagy ellenszenvvel kíséri. Az amerikai szakszervezeti mozgalomban közismert 1919-es acélipari sztrájk jól illusztrálja a munkásszolidaritás hiányának kollektív cselekvésre gyakorolt negatív hatását. Az Amalgamated Iron and Steel Workers (a kvalifikált munkásokat tömörítő AFL egyik szakszervezete) felhívására az acélipar képzetlen dolgozói kvalifikált munkatársaik támogatására szintén sztrájkba léptek. Az Amalgamated szakszervezet kvalifikált munkásai azonban, miután bérköveteléseiket a tőkés vállalatvezetés teljesítette, nem törődve képzetlen vagy kevésbé kvalifikált munkatársaik érkeivel, egyoldalúan beszüntették a sztrájkot, és munkába álltak.⁹

A munkások kvalifikáltsági alapon és egyéb tényezők hatására kialakuló rétegződésének hatásai összetettek és ellentmondásosak. Egyfelől csökkentik a dolgozók általános szolidaritásának mértékét, másfelől fokozhatják egyes munkáscsoportok ellenállásának erejét, növelhetik hatalmi pozícióit. Természetesen a dolgozók kollektív fellépését nem csupán az eltérő munkahelyi tapasztalatok, valamint az azokat kísérő különböző munkafeltételek, hanem egy sor demográfiai tényező is gyengítheti. A kollektív cselekvés alapjául szolgáló közös értékek és normák kialakulását az életkor vagy a nemek különbségéből adódó differenciák is nehezíthetik. Ezek a különbségek egyúttal a foglalkoztatás, kereset és előrejutási lehetőségek egyenlőtlenségeiben nyilvánulnak meg. A munkásosztályon, sőt a munkásmozgalmon belül uralkodó nemi előítélet nem csupán a történelmi múlt emléke; napjainkban is gyakran gátolja a munkásszolidaritás létrejöttét. 1973. nyarán például ugyanazon

szakszervezethez tartozó – Associated Union of Engineering Workers – férfi munkásokat szakszervezeti vezetőik arra ösztönözték, hogy a munkabeszüntetésben résztvevő nődolgozók sztrájkosságát támadják meg. Az azonos szakszervezethez tartozó férfiak támogatás helyett a sztrájkoló munkásnők ellen léptek fel, ezáltal a férfi és nődolgozókat egyaránt hátrányosan érintő intézkedések kivédésére irányuló jövőbeni kollektív fellépés alapját tönkretették.¹⁰ A példa bizonyítja, hogy nem a tőkés vállalatvezetés hozza létre a nemek közötti ellentéteket vagy a faji – nemzetiségi előítéleteket. Sokkal inkább arról van szó, hogy saját vezetési céljai, törekvései érdekében tudatosan kihasználja a munkásságon belüli ellentéteket.

A munkásellenállás különböző formáinak és erejének bemutatása után, a következő részben azzal foglalkozom, hogy a XX. sz. elején a tőkés munkafolyamatban végrehajtott racionalizációt – azaz a taylori és fordii elvek bevezetését – hogyan fogadta a munkásmozgalom. A tudományos vezetéssel szembeni munkáscselekvések történetének bemutatása fontos ahhoz, hogy megértsük a hazai munka- és üzemszervezést kísérő társadalmi feszültségeket. A taylori és a fordii elvek gyakorlati alkalmazását kísérő munkáscselekvések és vezetői magatartások társadalmi viszonyrendszerét elemezve azt tapasztaljuk, hogy a munkafolyamat a vállalatvezetés és a munkások között folyó – a változó erősségű és terjedelmű – harcban változik, és korántsem csupán a vezetés dinamizmusának produktuma.

A tudományos vezetés kezdeti merev elutasításától a kooperációig

A tudományos vezetés elveinek gyakorlati alkalmazását, mind az újvilágban, mind pedig az óvilágban a munkások nagy és növekvő ellenállással fogadták. Az USA-ban a századfordulón lezajló racionalizáció ellen tiltakoztak a szakszervezetek, ezért számos kormánybizottságot hoztak létre, amely a taylorizmus tanait értékelte. A szakszervezetek követelésére létrehozott Hoxie Bizottság – miután 35 üzemből megvizsgálta a taylori módszerek alkalmazását – jelentésében nemcsak az időmérés vitatható tudományosságára, hanem a teljesítményelv alkalmazásának kedvezőtlen pszichológiai, morális és társadalmi következményeire, valamint a szakismeretek elértéktelenedésére is felhívta a figyelmet.¹¹ Taylor kertelés nélkül maga is elismerte, hogy a tudományos vezetés elvei önszegegyeztetetlenek a szakszervezetek céljaival. Hiszen, ha tudományos módszerekkel történik a bérek, a munkafeltételek és a munkaidő kialakítása, akkor megszűnnek az azokkal kapcsolatos társadalmi konfliktusok. A kollektív tárgyalások és a szakszervezetek tehát feleslegesek, mivel: „A korrekt napi teljesítmény (fair day's work) meghatározása a tudományos kutatás, nem pedig tárgyalások és végnélküli alkudozások tárgya lesz.”¹²

A szinte kizárólag kvalifikált munkásokat tömörítő szakszervezetek az első világháború kitöréséig mereven elutasították a tudományos vezetés módszereinek alkalmazását. E szakszervezetek ellenállásának, elutasító magatartásának megértése szükségessé teszi, hogy világosan lássuk a magasan képzett munkások termelési folyamatban játszott kulcsszerepét. A szakképzett munkások befolyásának alapját azok a

helyi informális szervezetek képezik, amelyek a kölcsönös etikai kód betartását garantálják. Ez a kódrendszer magában foglalja a termelés mennyiségének szabályozásán túl a munkatársakkal és a vezetőkkel való viselkedési normákat is. A szakmai ismeretek elsajátítása során a dolgozók meghatározott „világ- és emberképet” kapnak, s a szaktudás megszerzése együttjár a morális viselkedési szabályok elsajátításával is. A viselkedési kódok betartására változatos eszközök szolgálnak: rituális fenyítés, szakszervezetből való kizárás egyaránt előfordul közöttük. A nem-hivatalos viselkedési szabályok hamarosan a képzett munkásokat tömörítő *szakszervezetek* (ún. craftunion) *belső törvényeiként* funkcionálnak, és nem csupán az adott szakszervezeten belüli, hanem a szakszervezetek közötti kapcsolatok koordinálását is lehetővé teszik. A nagy szakismeretekkel rendelkező munkások munkafolyamat feletti ellenőrzésére szolgálnak az ún. szimpátia sztrájkok, amelyek a különböző szakmák szakszervezeti tagjainak kollektív akciót jelentik, és a munkáltatókkal szembeni szakszervezeti hatalom legitim voltát demonstrálják.

Természetesen a munkások munkafolyamat feletti jelentős autonómiája csupán a magasan képzett munkások kiváltsága volt. Olyan exkluzivitást biztosított számukra, – nem véletlenül használta ezzel kapcsolatban Lenin a munkásarisztokrácia jelzőt – amely meghatározta a képzetlen munkásokkal való kapcsolataikat is, például a kvalifikált munkások gyakran vállalkozókként tevékenykedtek. Számos iparágban (pl. acél, üveg stb.) elterjedt a vállalaton belüli szerződések – az ún. inside contracting – rendszere. A mester – a magasan képzett munkás – saját maga toborozta segédjét, asszisztensét, és a vállalat tulajdonosától kapott béréből fizette beosztottját.¹³ Az AFL 1911. évi kongresszusán a küldöttek egyhangúan megszavazták azt a dokumentumot, amely arra szólította fel a szakszervezeti tagságot, hogy szálljon szembe a munkateljesítmények fokozására irányuló munka- és üzemszervezési módszerekkel. Sőt, az AFL konzervatívizmusáról hírhedt egykori elnöke, Samuel Gompers, azt indítványozta az idézett szakszervezeti kongresszuson, hogy a szakszervezetek ösztönözzék azokat a kutatásokat, amelyek a magas munkatermelékenység és a munkahelyi balesetek közötti összefüggéseket tanulmányozzák.

Természetesen nem csupán a tudományos vezetés szülőhazájában, hanem Európában is heves munkásreakciók kísérték a tudományos vezetés különböző technikáinak bevezetését. Az ellenséges munkáscselekvések Franciaországban például 1912 és 1913 között strájkokban nyilvánultak meg. A munkásköveteléseket jól illusztrálja a Renault autógyár szervezett munkásainak 1913. február 13-i sztrájkfelhívása:¹⁴ „*Véget vetni az időmérésnek!*” „Az időmérést meg kell szüntetni, a proletariátus nem engedheti meg a taylori módszerek bevezetését, ez a Renault Művek munkásainak egyértelmű álláspontja. *A műhelyekben folyó munka ellenőrzését elveszik a munkástól.* A vállalatvezetés, az időmérést alkalmazásával, soha nem látott mértékben kívánja emelni a munka termelékenységét. Ez azonban csak a legközvetlenebb cél. A Taylor-módszer ennél sokkal több lehetőséget biztosít. A vezetés a dolgozót minden kezdeményezési lehetőségtől meg kívánja fosztani a munkafolyamatban... Nem engedik meg többé a munkásnak, hogy gondolkodjon: az időméréssel foglalkozó iroda gyakorolja a

szükséges intellektuális tevékenységet. A dolgozónak kizárólag a részekre tördelt műveletek gyors és folyamatos végrehajtásáról kell gondoskodnia. A vállalatvezetés ennek segítségével a munkások szellemi képességét csökkenti. *A betanítással foglalkozók többé nem végeznek munkát.* A régi dolgozók, valamint az üzembe frissen beke-
rült fiatal munkások köréből választják ki azokat, akik a munkásokat az új munka-
módszerekre tanítják be. Az előkészítéssel kapcsolatos kísérleteket az időmérők végzik.
Ennek eredményeként rögzítik azt a minimális időt, amely alatt a maximális telje-
sítményt kell nyújtani. A dolgozók betanításával foglalkozók, természetesen nem dol-
goznak közösen a munkásokkal... *Veszély a proletariátusra.* Ne higgyétek, hogy a tay-
lori módszerek csupán a gépiparban alkalmazhatók. Az építőiparban és az acélgyártás-
ban is javasolják bevezetését: a kőműves például „tudományos” módszerekkel rakja
a falat, a munkások „csellengését” megtiltják, egyetlen pillanatot sem engednek
elveszni, minden egyes mozdulatot elemeznek az időmérők. A taylori módszereket
minden iparban lehet alkalmazni és maga Taylor is azt állítja, hogy *módszere igazi
fegyver a szervezett munkásság ellen.* Igaza van! Ne engedjük ezt a fegyvert ebben
az országban alkalmazni.”

A tudományos vezetéssel szembeni munkásellenállás elemzésekor olyan követ-
keztetésre juthatunk, hogy ami nem jó a munkásnak, az biztosan előnyös a vezetésnek.
De a tőkés vezetés sem fogadja azonnal lelkesen a taylori elveket. Taylor szerint
„...a problémák kilenczizedét azok a nehézségek alkotják, amelyek a vállalatvezetők
megnyerésével járnak, és csupán a fennmaradó egytized tulajdonítható a munkások
ellenállásának. Az új típusú vezetői köteleességekkel magyarázható a vezetés ellen-
állása.¹⁵ Nem érdemes vitatkozni azon, hogy a tudományos vezetés módszereinek
gyakorlati alkalmazása során előforduló nehézségek milyen mértékben írhatók a mun-
kások vagy a vezetés számlájára. A lényeg az, hogy a vezetés sem támogatja automati-
kusan az irányítás új rendszerét.¹⁶ A tudományos vezetés elveinek bevezetése hossza-
dalmas folyamat – két, négy évet is igénybevesz – és a termelés gazdaságosságára
gyakorolt kedvező hatásai nem jelentkeznek mindjárt az első pillanatban. A század-
fordulón ugyanúgy, mint napjainkban a vállalatvezetés tartózkodik minden olyan
újítás bevezetésétől, amely jelentős költségemelkedéssel jár, és nem produkál többlet
nyereséget viszonylag rövid időn belül. A vállalatvezetés attól is tartott, hogy a tuda-
ományos vezetés elveinek alkalmazásával a munka- és üzemszervezés kérdésében a
vezetés hatalma csökken, és az üzemszervező mérnökök befolyása, vállalaton belüli
szerepe megnő.¹⁷ A vállalatvezetőknek a taylori és fordii módszerek alkalmazásától
való idegenkedése a fenti tényezőkön kívül a munkásellenállástól – főleg a sztrájkok-
tól – való félelemmel magyarázható.

A szakszervezetek, valamint a munkáltatók tudományos vezetéssel szembeni
ellenállását hamarosan felváltja az együttműködés. Az ipari viszonyok ellentétes
érdekekkel rendelkező társadalmi partnerei közötti kapcsolat ilyen változása koránt-
sem annak a „mentális forradalomnak” tulajdonítható, amelyről Taylor így ír: „a
tudományos vezetés lényegében teljes mentális forradalmat jelent; a munkások részé-
ről... a vezetés részéről is a mindennapi problémákkal, kollégákkal és a beosztottakkal

való kötelességek területén. A mindkét oldalon (munkások és a vezetés – MCS) megvalósuló teljes mentális forradalom nélkül a tudományos vezetés nem létezik”.¹⁸ A vezetés és a munkások kapcsolatait átható mentális forradalom helyett a tőkés ipari viszonyokban végbemenő társadalmi-politikai és gazdasági változásoknak tulajdonítható a szakszervezetek és a tőkés vállalatvezetés közötti kooperáció szellemének kialakulása.

A tőke és a munka közötti társadalmi konfliktusok szabályozásában addig még soha nem tapasztalt mértékben résztvevett az állam is. A tudományos szervezés elveinek bevezetésével kapcsolatos szakszervezeti kooperáció létjrejöttének és tartalmának megértéséhez röviden két jelenséggel kell foglalkozni; egyfelől az *első világháborúnak* a munkafolyamatra gyakorolt közvetlen és általánosabb következményeivel, másfelől az *állami beavatkozás* nyomán kifejlődő *új munkaerőpolitikával*.

A hadi-gazdálkodás körülményei, feltételei között az állami érdek a termelés gyors és folyamatos „fenntartásához” fűződött, vagyis az állam termelésbe való beavatkozásának közvetlen politikai célja a termelés területén jelentkező dezorganizáció és társadalmi feszültségek (sztrájkok, munkalassítás stb.) minimalizálása volt.” Az állami beavatkozás jelentőségét az első világháború időszakában jól érzékelteti a következő táblázat:

*Állami beavatkozást igénylő munkahelyi konfliktusok száma és terjedelme*¹⁹

Év	Állami beavatkozást igénylő	
	esetek száma	érintett munkások (fő)
1914	33	57.751
1915	42	92.082
1916	227	191.521
1917	378	334.225
1918	1217	1.315.657
1919	—	1.336.072

Az amerikai szakszervezetek nemzetközi szövetsége – az AFL – például meg egyezett a kormány képviselőivel abban, hogy beszüntetik a sztrájkokat. Cserébe viszont az állam eismerte és szavatolta a szakszervezetek szervezkedési jogát. Az AFL és a hadiüzemek tulajdonosai egyetértettek abban, hogy a bérek valamint a munkafeltételek egyéb kérdéseiben a szakszervezetek, az állam és a munkáltatók által létrehozott országos bizottságok (például országos bérbizottság) döntenek. A szakszervezetek az állam közreműködésével megszilárdították pozícióikat: a háborús termelés feltételei között a szakszervezeti tagság közel kétfélmillióval gyarapodott. A gyorsan növekvő tagság nemcsak erősítette az amerikai szakszervezetek vezetését, hanem

olyan „nem szándékozott, nem remélt” következményekkel is együttjárt, mint a munkások növekvő politikai aktivitása. A munkásoknak a munkafolyamat racionalizálásával szembeni tiltakozását jól illusztrálja az a tény, hogy – a szakszervezeti központ ismételt sztrájkellenes felhívásai ellenére – USA háborús részvételének periódusában többezer – számszerint 6.205 – sztrájkot regisztráltak. A szakszervezeti vezetők a munkások hazafias érzelmeire apellálva igyekeztek csillapítani a munkabeszüntetések feltörő hullámait. A munkáselégedettség természetesen nemcsak sztrájkokban nyilvánult meg, hanem a munkaerőfluktuáció fokozódásában is. Az 1917–1918-ban végzett felmérések szerint a munkaerővándorlás rátája a kvalifikált munkások körében 150%-os, a képzetlen dolgozók esetében pedig a 440%-ot is elérte.²⁰

Az első világháborút követően a tőkés vállalatvezetés hamarosan a szakszervezetek ellen fordult. Felismerve a tudományos vezetés elveinek alkalmazásában rejlő olyan előnyöket, mint a képzetlen dolgozók termelésben való felhasználhatósága; elutasította a szakszervezetek által támogatott „closed shop” intézményét. Az ún. Closed shop rendszer értelmében a munkáltatók csak szakszervezeti taggal létesíthetnek munkaviszonyt. A munkafolyamat taylori elvek szerinti átalakítása után a munkáltatók képviselői így fogalmazták meg a munkaerővel szemben képviselt álláspontjukat: „Amennyiben mi, tulajdonosok – nem pedig a munkások – vagyunk felelősek a végrehajtott munkáért, mi döntünk a dolgozók felvételéről, egyedül mi tudjuk, hogy ki a legalkalmasabb, és milyen feltételek mellett kell a munkát teljesíteni; a dolgozók szakértelmének a kérdése a mi egyedüli megítélésünk alá tartozik.”²¹

A tőkés vállalatvezetés munkásellenes kampánya során a haditermelés különleges körülményeinek megszűnésével a szakszervezeti vezetés nem számíthatott többé a tőkés állam támogatására. Az állam ezt követően már tartózkodott az ipari konfliktusokban való közvetlen részvételtől. A szakszervezetek gyengeségét jól illusztrálja az 1919 szeptemberében kirobbant acélipari sztrájk bukása, amely az amerikai munkásmozgalom legelkeseredettebb és lebrutálisabban elfojtott munkásmegmozdulása volt. A sztrájkoló munkások követelései egyrészt a munkafeltételek javítására (rövidebb munkaidő, magasabb keresetek), másrészt az önkényes és megalázó vezetési módszerek megszüntetésére irányultak.²²

A szakszervezetek munkáltatókkal szembeni pozícióját tovább gyengítette az 1921–22-es gazdasági visszaesés, amely mintegy 20%-os munkanélküliséget eredményezett. Ilyen feltételek mellett a szervezett munkások már azt is győzelemnek tekintették, hogy képesek voltak megakadályozni a kereseteik további romlását. A megváltozott társadalmi-gazdasági szituációban a szakszervezetek a vállalatvezetéssel folytatott tárgyalások előkészítése során nagymértékben támaszkodtak a tudományos szervezéssel foglalkozó mérnökök tevékenységére, pl. teljesítménymérés, művelet- és időelemzés segítségével igyekeztek a megfelelő munkanormákat és bértételeket kialakítani. Gyakran a szakszervezeti központok toborozták a munka- és üzemszervezéssel foglalkozó szakembereket. A szakszervezeti vezetők ugyanis azt remélték, hogy ha együttműködnek a tőkés vállalatvezetéssel a munkafolyamat racionalizálásában, akkor legális működésük lehetőségei is kedvezőbbé válnak.

A szakszervezeteknek a munka- és üzemszervezés kérdésében tanúsított együttműködési készsége nem az észak-amerikai munkásmozgalom különleges és egyedülálló sajátossága. A francia CGT-nek – Confédération Générale du Travail – a „Munkásosztály és a termelés” c. dokumentumában a következők olvashatók: „A racionalizáció mellett vagyunk, mert az a technikai haladást és ezáltal a társadalmi haladást jelenti. Morálisan és anyagiilag is támogatjuk az ezen a területen megvalósuló fejlődést, viszonzásképpen elvárjuk, hogy a munkásosztály korrekt módon (igazságosan) részesüljön az elért eredményekből... A racionalizációnak a munkásosztály biztonságát kell szolgálnia, a hatására bekövetkező termelékenységnövekedés arányában javítani kell az életfeltételeket.”²³

A szakszervezeti vezetésnek és a munkáltatóknak a munkafolyamat racionalizálásában megvalósuló együttműködése korántsem volt zökkenőmentes; a munkások jelentős része ezúttal sem „azonosult” vezetőinek törekvésével. A dolgozók racionalizációval szembeni ellenállása – kezdve a sztrájkoktól egészen az ipari szabotázsig – változatos formákban jelentkezett. Az, hogy a munkásemellállás ellenére a szakszervezeti vezetők kooperációs politikája sikerrel járt, a munkásosztály megosztottságának tulajdonítható.

A harmincas évek közepétől újabb figyelemreméltó módosulások történtek a szakszervezetek és az állam viszonyában. Jellemzőjük az volt, hogy tovább erősítették a szakszervezetek kooperatív készségét a munkafolyamat ésszerűsítésének kérdésében.

A háborús gazdálkodás különleges körülményeitől eltekintve, az állam Franklin Rooseveltnél elnöksége idején foglalkozott először szisztematikusan a munkahelyi konfliktusok szabályozásával. A munkafeltételek olyan összetevőinek szabályozásáról van szó, mint például a munkaidő hossza, a munkanélküliség, a munkahelyi balesetek, amelyeknek fontosságát a tőkés gazdaság egészének zavartalan funkcionálása szempontjából néhány érvvel korábban már Ford is hangsúlyozta. Tulajdonképpen ezzel az állam fokozott társadalmi-politikai felelősséget vállalt azért, hogy a tőkefelhalmozás és értékesülés folyamatossága fenntartható legyen. Az állam lényeges szerepet töltött be így a munkaerőprodukciónak fontos feltételeinek, az indirekt bérek (családi segély, betegsegélyezés, nyugdíjbiztosítás) intézményének megteremtésében, és ezen keresztül a tömeggyártás olcsó munkaerővel való ellátásában: Az állam gondoskodott például a New Deal elfogadtatása után a munkanélküliek és a munkahelyi balesetet szenvedett dolgozók szociális segélyezéséről. Az osztályviszonyok szerződéses viszonyokká váló politikai átalakításának gazdasági alapját a közismert New Deal szolgáltatta.²⁴ A társadalmi-politikai változások tartalmát úgy lehet röviden összegezni, hogy a tőkés vállalatvezetés munkások elleni „adminisztratív terrorját” a munkaerő feletti „kifinomultabb ellenőrzés”, a kollektív tárgyalások (collectiv bargaining) váltják fel.²⁵ A kollektív tárgyalások szabályozásáról szóló törvényjavaslatot – amelyet John Lewis, az AFL szervezéssel megbízott vezetője terjesztett az amerikai szenátus elé – 1933. június 6-án elfogadták. A törvénynek, – National Recovery

Act (NRA) – a szakszervezeti mozgalom szempontjából legfontosabb, 7/a pontja a következőket tartalmazza:

1. A bér munkásoknak joguk van a szervezkedésre, és az általuk megválasztott képviselőkön keresztül a kollektív tárgyalásra.

2. A munkavállaló nem kényszeríthető arra, hogy szakszervezeti tag legyen vagy hogy ne lépjen be az általa választott szakszervezetbe.

3. A munkáltatóknak – a tőkés vállalatvezetésnek – szigorúan tartania kell magát a szakszervezettel kötött megállapodáshoz a munkaidő maximális hossza, a minimális kereset és a foglalkoztatás egyéb kérdéseiben.²⁶

Összefoglalva, az N. R. A. törvény 7/a pontja rögzíti, hogy a szakszervezetek elfogadják a tőkés társadalmi viszonyokat, és az állam jogi-intézményi eszközökkel gondoskodik a munkásérdekek képviseletéről a munkaidőcsökkentés (a munkanélküliség korlátozása érdekében), a minimális keresetek rögzítése, valamint a munkások szervezkedési és tárgyalási szabadsága területén.

A szakszervezetek vállalati tevékenységének jogi eszközökkel való garantálása, valamint a tömegtermelés általános térhódítása minden eddiginél élesebben veti fel a szakszervezeti mozgalom szükségességét, nem szűk szakmai területen, hanem ágazati elven, tehát a kvalifikáció szintjétől függetlenül. A széles munkásbázison alapuló szakszervezeti mozgalom kezdetben kizárólag AFL elleni mozgalomként működött. Az Industrial Workers of the World, I. W. W., amely 1905-ben alakult meg, olyan demokratikus célokat tűzött maga elé, mint a kvalifikált munkásokat tömörítő, „elitista” és korporatív szakszervezeti mozgalom elutasítása. Az I. W. W. vállalkozott a gépesítés és a tudományos vezetés módszereinek alkalmazása nyomán növekvő számú kvalifikálatlan munkások szervezésére. A munkásszolidaritás erősítését és a következetes osztályharcot hirdette. Azonban rövid idő után megbukott; sikertelenségének okai közül az állami támogatás hiányát, valamint azt a hibás politikai orientációt kell megemlítenünk, hogy lebecsülte a már létező szakszervezeti mozgalom – az AFL – szervező munkáját. Nem véletlen, hogy a tömeggyártás területén dolgozó kvalifikált és kvalifikálatlan munkások érdekvédelmére egyaránt vállalkozó szakszervezet végül az AFL ösztönzésére jött létre. Az 1935-ös AFL kongresszuson az autó-, acél-, gumi-, alumínium-, rádió-, elektromos és cementipari dolgozók képviselői létrehozták a Committee for Industrial Organization – a rövidítéséről közismert C. I. O. – elnevezésű szakszervezetet. Belső viták után a több mint egy millió tagot tömörítő C. I. O. – amely Committee helyett Congress of Industrial Organizations nevet vette fel – 1938-tól önállóan tevékenykedik.²⁷ A kvalifikált munkásoknak a szakszervezetben élvezett különlegesen előnyös pozíciót a kvalifikációtól független, azaz az iparági alapon fejlődő szakszervezeti mozgalom, valamint a tudományos vezetés elvei szerint átalakított munkafolyamat sem volt képes megszüntetni. A szakszervezeten belül – még a tömeggyártással foglalkozó iparágakban is – jelentős plusz jogokkal (pl. vétőjoggal) rendelkeztek. A munkafolyamat automatizálása és racionalizációja a munkásosztály teljes dequalifikációja helyett a képzettségi struktúra polarizálódását eredményezte. Az új technológiák, az új munka- és üzemszervezési elvek

bevezetése a kvalifikált munkások – természetesen olykor más és más rétegeinek – előnyös pozícióit mind a közvetlen termelési folyamatban, mind pedig a kiegészítő tevékenységek területén (például karbantartás) állandóan újratermeli.

A tőkés munkafolyamatnak a XX. sz. első évtizedeiben megvalósuló racionalizálása arra hívja fel a figyelmünket, hogy a munkásosztály összetételében, orientációjában bekövetkezett módosulásokat nem lehet kizárólag az ökonómiai tényezőkből (pl. a tőkefelhalmozás igényéből) levezetni. A munkásosztály arculatát, csakúgy mint a munkafolyamat változását, az abban résztvevő társadalmi partnerek – az állam, a munkáltatók és a munkások – közötti érdek- és hatalmi konfliktusokat meghatározó gazdasági-társadalmi és ideológiai viszonyok elemzésén keresztül lehet megérteni.

Jegyzetek

- ¹ Marx, K.: A tőke, X. fejezet, A relatív értéktöbblet termelése. A kooperáció, Szikra Kiadó Budapest, 1948. 357. old.
- ² Marx, K.: A tőke, i. m. 470–471 és 598. old.
- ³ Braverman, H.: Travail et capitalisme monopoliste, F. Maspero, Paris, 1976. 152. old.
- ⁴ A dolgozók kollektív ellenállásának kifejlődését nagymértékben gátolták azok a törvények és az egyéb adminisztrációs jellegű intézkedések, amelyek egészen a XIX. sz. végéig érvényben voltak. Az 1886-os május elsejei chicagói sztrájk – amely nyolcórás munkanap bevezetésére irányult – az első országos jellegű kollektív megmozdulás az USA-ban. 190.000 sztrájkoló – közöttük 80.000 chicagói dolgozó megmozdulása – pánikot idézett elő a tőkések körében. Az ellenreakció: mesterségesen előidézett provokáció útján a rendőrség brutálisan beavatkozik, a sztrájkolók vezetőit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik. Az 1886. május elsejei chicagói sztrájk emlékére lesz május. 1. a nemzetközi munkásmozgalom ünnepe. Az USA-ban, 1933. június 6-án hozott National Recovery Act (NRA) nevezetesen annak 7/a cikkelye garantálja először törvény útján az amerikai dolgozók szervezkedési jogát, azt, hogy szabadon alapíthatnak szakszervezeteket érdekeik védelmére, képviselétére. (Guérin, D.: Le mouvement ouvrier aux Etats-Unis 1867–1967, Editions Francois Maspero, Paris 1970, 12–13. és 52. old.)
- ⁵ A munkásellenállás különböző formáiról, azok tartalmáról és társadalmi mechanizmusairól kitűnő áttekintést nyújt a következő munka: Dubois, P.: Le sabotage dans l'industrie, Calmann-Lévy, Paris, 1976.
- ⁶ A tőkés vállalatvezetés hosszú időn keresztül a sztrájktrököket alkalmazta a kollektív munkásellenállás letörésére. Napjainkban a fejlett tőkés országokban a Munka Törvénykönyve megtiltja a munkáltatónak, hogy a törvényes előírások szerint sztrájkoló személyzet munkájának helyettesítésére sztrájktrököket alkalmazzon. (Lásd bővebben: Code du Travail, Editeur Officiel du Québec, aout 1980, 38–39. old.)
- ⁷ Turner, H. A.–Glack, G.–Roberts, G.: Labor Relations in the U. K. Motor Industry, Allen and Unwin, London, 1967.
- ⁸ A kapitalista termelési folyamatban kifejtett munkásellenállás egyenlőtlen erejéről gazdag empirikus bizonyító anyag található a következő tanulmányban: Lockwood, D.: The Blackcoated Worker, Allen and Unwin, London, 1958.; Sayles, L. R.: The Behaviour of Industrial Work Group: Production and Control, Wiley, 1958; Turner, H. A.–Glack, G.–Roberts, G.: Labour Relations in the U. K. Motor Industry, Allen and Unwin, London, 1967.
- ⁹ Brody, D.: Steelworkers in America: The Non-Union Era, Harvard University Press, Combridge-Massachusetts, 1960. 240–262. old.

- ¹⁰ Edney, M.–Phillips, D.: Striking Progress, (in) Allen, S. Conditions of Illusion, Feminist Books, Leeds, 1974. et al. (Eds.)
- ¹¹ Hoxie, F. F.: Scientific Management and Labor, New York, 1915.
- ¹² Taylor, F. W.: La direction scientifique de l'entreprise, Éditions Dunod, Paris, 1971. 47. old.
- ¹³ A kvalifikált munkások munkafolyamat feletti kontrolljának összetevőiről differenciált elemzést nyújtanak a következő munkák: Hinton, J.: The First Shop Steward's Movement, London, 1973; Nelson, D.: Managers and Workers: Origins of the Factory System in the United States, 1880–1920, Wisconsin, 1872; Montgomery, D.: Workers' Control of Machine Production in the Nineteenth Century, Labor History, Fall., 1976.
- ¹⁴ David, H.–Bernier, C.: A l'ouvrage (L'organisation du travail au Québec) Institut de Recherche Appliquée sur le Travail, Montreal 1981., 15. old.
- ¹⁵ Taylor, F. W.: Testimony Before the Special House Committee, New York, 1912. 13. old.
- ¹⁶ A vezetés taylorizmus-ellenességét jól érzékelteti az a tény, hogy a Bethlehem Steel Corporation új vezetése elbocsátja Taylort annak ellenére, hogy három évet szentelt gondolatai kipróbálására. Ebben az üzemben végezte a híressé vált anyagmozgatási kísérleteit a Schmidt nevű munkással. Ezt követően Taylor sohasem vállalt munkát vállalatnál, idejének jelentős részét (1901–1910) tapasztalatainak összegezésére és publikálására fordította. (Dickson, P.: The Future of the Workplace (The Coming Revolution in Jobs), Weybright and Talley, New York, 1975. 5. old.
- ¹⁷ Devinat, P.: L'Organisation Scientifique du Travail en Europe, Bureau Internationale du Travail, Etudes et Documents, Série B., No 17., Geneve, 1927. 130. old.
- ¹⁸ Nadworny, W. I.: Scientific Managers and the Unions 1900–1932, Cambridge, Massachusetts, 1955. 62. old.
- ¹⁹ Depatment's Mediation Commission szerepéről van szó.
- ²⁰ Montgomery, D.: Whose Standards? Workers and Reorganization of Production in the United States: 1900–1920, University of Pittsburgh Manuscript, (in) Stark, D.: i. m. 109. old.
- ²¹ Bendix, R.: Work and Authority in Industry (Management in the Course of Industtrialization), California Paperback Editor, 1974. 268–169. old.
- ²² Edwards, R.: Contested Terrain (The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century), Basic Books, Inc. Publishers, New York, 1979. 61–65. old.
- ²³ The Social Aspects of Rationalization, International Labour Office, Studies and Reports, Series B., No. 18., 1930, 225–226 old.
- ²⁴ Einaudi, M. Roosevelt et la révolution du New Deal, Armand Colin, Paris, 1961.
- ²⁵ Az adminisztratív terror kifejezés tartalmának érzékeltetésére megemlítem, hogy az ún. open shop kampány során, amely a szakszervezetek vállalati pozícióinak csökkentésére irányult, a Ford gyár sztrájkoló munkásait 1920-ban még sortűz fogadta.
- ²⁶ Guérin, D.: Le mouvement ouvrier aux Etats-Unis 1867–1967, Fracois Maspero, Paris, 1970. 56. old.
- ²⁷ A C. I. O. és az A. F. L. újraegyesülése hosszú ideig, 1953-ig, váratott magára. A tőkés vállalatvezetés számára előnyösebb volt a megosztott munkásmozgalom.

VÁLLALATI BEFOLYÁSI VISZONYOK, KÖRNYEZETI VÁLTOZÁS ÉS KEZDEMÉNYEZÉS

íjf. GYENES ANTAL–ROZGONYI TAMÁS:

A gazdálkodás intenzív szakaszára való áttérés természetéből fakadóan a vállalatokon belüli egységek kapcsolataira, illetve a vállalatok közötti kapcsolatokra az egyre növekvő kölcsönös függőség lesz a jellemző. Ebből következően a kapcsolatok alakulása kihat mind az egyes vállalatok, mind a népgazdaság egészének az állapotára. Mivel a vállalatok szakigazgatási apparátusai, amelyek közvetítenek a „stratégiai” döntések és a termelés között, munkájukat egyre specializáltabban, differenciáltabban végzik, s a nap mint nap meghozott döntések sokaságának közvetlen ellenőrzésére viszonylag kevés objektív kritérium van, igen nagy jelentőségűvé válik az, hogy mi határozza meg a szakigazgatási dolgozók érdekeltségét.

Tekintve, hogy az alá- és fölérendeltségi viszonyok láncolatában (csak magán a vállalati szakigazgatási apparátuson belüli hierarchikus szintek száma gyakran hat-hét is lehet) nehéz elkülöníteni az utasítások és azok végrehajtása, valamint a jutalmazások és büntetések rendszerében a tisztán technikai elemet és az egyéni érdekből (helyzetből) adódó elemeket, az egyoldalú „felülről lefelé” irányuló függelmi viszonyok kedveznek a bürokratikus érdekek kialakulásának. Az ilyen, kizárólag „felülről jövő” függőség ellensúlyozását is hivatott szolgálni az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztése.

A munkahelyi demokrácia fejlődése a tulajdonnal való rendelkezésben megfelelő különbségek csökkentésének folyamatát, a társadalmi elem – s ezzel együtt a társadalmi érdek igazgatásba való behatolását jelenti a vállalat szintjén. Ez a folyamat azonban a tapasztalatok szerint csak annyiban lehet eredményes, amennyiben sikerül közvetlen, kézzelfogható kapcsolatot teremteni az egyes emberek, munkahelyi rétegek mindennapi életkörülményeiből fakadó, és viselkedésüket ténylegesen meghatározó mindennapi tudatuk szintjén jelentkező érdekei között. Az igazgatásban való részvétel időráfordítást és főleg felelősségvállalást tételez fel, ezért tényleges részvétellel tömeges méretekben csak megfelelő érdekeltség esetén lehet számítani.

Hazánkban az elmúlt években az üzemi-, munkahelyi demokráciával kapcsolatban többféle koncepció fogalmazódott meg. E koncepciókban leggyakrabban az üzemi-, munkahelyi demokrácia egyik leglényegesebb aspektusa, a döntésekben való részvétel kérdései kerültek előtérbe. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az üzemi demokráciának a részvétel mindössze egyik eleme, hiszen az üzemi demokráciát olyan

érdekegyeztetési mechanizmusként értelmezzük, amelyben az eltérő érdekekkel rendelkező dolgozó csoportok érdekei valamilyen formában kifejezésre jutnak. A különböző csoportok érdekei érvényesítésének a döntésekben való részvételen túl természetesen más eszközei is vannak. Így a munkaszervezeteken belül, illetve azon kívül ténykedő társadalmi szervek érdekképviselő és érdekegyeztető szerepe, a nyilvánosság biztosítását szolgáló különböző fórumok működése stb.

Empirikus kutatásaink során több megközelítést alkalmazva törekedtünk „feltérképezni” az e problémakörbe tartozó jelenségeket. Így vizsgáltuk, hogy az egyes dolgozó csoportok tagjai milyen mértékű befolyással rendelkeznek a vállalaton belüli társadalmi helyzetüket közvetlenül, vagy áttételesen meghatározó kérdések alakításában (bérezés, jutalmak elosztása, munkafeltételek, munkaszervezés, szociális kérdések, túlóra, előléptetés, illetve a vállalati gazdálkodás egészét érintő úgynevezett stratégiai kérdések, termelési tervek kialakítása, technológiai fejlesztés stb.). Vizsgáltuk továbbá az egyes dolgozói csoportok ténylegesnek és a megkérdezettek által szükségesnek tartott befolyását, illetve az ezek közötti eltéréseket. „Direkt” módon is kutattuk a dolgozóknak a munkájukkal és az üzemi általános kérdéseivel kapcsolatos döntésekben való részvételének mértékét.*

I.

A személyes befolyás alakulása a gazdasági szervezeteken belül egyrészt abból a szempontból fontos, hogy ennek a függvényeként alakul, hogy a hierarchikus tekintélyviszonyok milyen szinten tudják gazdálkodást szervező funkcióikat megvalósítani, másrészt a befolyási viszonyok alakulása azt is meghatározza, hogy a szervezet tagjai s az egyes dolgozói csoportok milyen lehetőségekkel rendelkeznek a saját szervezeten belüli helyzetüket, érdekeiket érintő körülmények, feltételek változtatásában, azaz, milyen lehetőségekkel rendelkeznek érdekeik érvényesítésére. Kutatásunk során tehát lényeges volt számunkra annak elemzése, hogy mely területeken és milyen mértékben van befolyásuk az egyes dolgozói csoportoknak a vállalaton belül. Ezt a problémát a vizsgálatunk során alkalmazott interjúk és a kérdőív alábbi kérdésén keresztül közelítettük meg: „Az embereknek általában különböző lehetőségeik vannak arra, hogy beosztásuk révén, illetve más módon – termelési tanácskozásokon, brigádtervezleteken, a pártszervezeten, a szakszervezeten keresztül, feletteseik révén – befolyásolják az üzemet, a vállalat életének különböző eseményeit. Milyen mértékben van Önnek lehetősége arra, hogy valamilyen módon befolyásolja az alábbi kérdések alaku-

*Az empirikus kutatás minisztériumi felügyeletű vállalatokra, tanácsi vállalatokra és ipari szövetkezetekre terjedt ki. A minisztériumi felügyelet alá tartozó vállalatok létszáma 7 ezer, illetve 8 ezer fő volt, a tanácsi vállalatoké 200-tól 1000 főig terjedő, az ipari szövetkezetek létszáma pedig 100–500 fő volt. A kutatás lebonyolítása során kérdőíves kikérdezést és kötetlen interjúkat alkalmaztunk, illetve elemeztük az egyes vállalatok és szövetkezetek tevékenységének alapvető gazdasági jellemzőit. A kikérdezés 805 főre, 303 vezetőre és 502 beosztott dolgozóra terjedt ki.

A befolyás alakulása az egyes dolgozói csoportok szintjén

	Bérezés, bérarányok kialakítása	Jutalmak, prémiumok elosztása	Munkakörülmények, munkafeltételek kialakítása	Az üzemen belüli mun- kák megszervezése	A túlórák alakulása	Szociális kérdések	Előléptetések, kinevezések	Új gépek, berendezések beszerzése	Technológiai változás, műszaki fejlesztés	Termelési tervek kialakítása	Az értékesítéssel kap- csolatos kérdések	Átlagosan
1. Igazgató, igazgató- helyettes, szöv. elnök	3,7	3,9	4,0	3,8	3,7	3,2	3,9	3,5	3,4	3,9	3,9	3,7
2. Főosztályvezető és helyettes, osztályvezető	3,3	3,3	3,0	2,9	2,2	2,5	2,7	2,1	2,4	2,3	2,3	2,6
3. Csoportvezető közgaz- dasági vonalon	1,8	2,0	2,3	1,9	1,7	1,8	1,6	1,3	1,4	1,3	1,6	1,7
4. Üzemvezető, telepvezető	3,4	3,7	3,4	3,6	3,5	2,8	2,4	2,4	3,2	2,9	2,1	3,0
5. Művezető	3,0	3,4	3,1	2,9	2,6	2,5	2,2	1,6	2,2	2,0	1,2	2,4
6. Csoportvezető terme- lési vonalon	2,2	2,5	2,7	2,1	2,1	2,2	1,5	1,5	1,8	1,7	1,4	2,0
7. Szakmunkás	1,6	1,6	2,0	1,5	1,5	1,7	1,3	1,1	1,4	1,2	1,1	1,5
8. Betanított és segéd- munkás	1,6	1,5	1,8	1,5	1,6	1,7	1,3	1,1	1,2	1,2	1,1	1,4
9. Adminisztratív alkalmazott	1,3	1,3	1,9	1,4	1,5	1,6	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,4

lását?” A kérdésre adott válaszok megoszlását az egyes dolgozói csoportok szerint a következő táblázat mutatja (1 = minimális befolyás, 5 = maximális befolyás).

Figyelemre méltónak, s kutatási adataink megbízhatósága szempontjából fontosnak tartjuk azt a körülményt, hogy a vizsgált témakörökben a befolyás mértékének átlaga lényegében egyezik az egyes dolgozói csoportok szintjén a személyes befolyásnak azzal az átlagos mértékével, amelyet ugyanebben a kutatásban az alábbi kérdésre adott válaszokon keresztül mértünk:

„Véleménye szerint a következő csoportok, illetve személyek valójában mekkora befolyással rendelkeznek a vállalatban történetekre?” E kérdésre adott válaszok a személyes befolyás tekintetében az alábbi megoszlást mutatják (5 = maximális befolyás, 1 = minimális befolyás):

1. Igazgató, igazgatóhelyettes, szövetkezeti elnök	3,8
2. Főosztályvezető és helyettes, osztályvezető	2,8
3. Csoportvezető közgazdasági vonalon	1,8
4. Üzemvezető, telepvezető	2,9
5. Művezető	2,5
6. Csoportvezető termelési vonalon	2,3
7. Szakmunkás	1,6
8. Betanított- és segédmunkás	1,6
9. Adminisztratív alkalmazott	1,5

Kutatási adataink több szempontból is lényeges, a gazdasági szervezeteken belüli folyamatok megértése szempontjából fontos körülményre hívják fel a figyelmünket.

A személyes befolyás alakulása követi a szervezet hierarchikus tagozódását, s ez mindössze egy ponton „szenvet törést”, a főosztályvezető és helyettese, illetve az osztályvezetői szinten. Az üzemvezetői, illetve telepvezetői beosztásban dolgozók az általuk érzékelt átlagos befolyás tekintetében (2,9; illetve 2,8), de ennek az egyes konkrét kérdésekre történő lebontásában is magasabb értékekkel rendelkeznek, mint a hierarchikusan fölöttük levő osztályvezetők, főosztályvezetők. Pusztán az előléptetések, valamint az értékesítéssel kapcsolatos kérdések vonatkozásában fordított a helyzet.

A „befolyás nélküli állapot” szociológiai következményei közismertek. Itt pusztán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gazdasági szervezeteken belül az alá- és fölérendeltségi viszonyokra épülő szakigazgatási, szakirányítási rendszereknek a koordinatív funkció szempontjából egyik lényeges vonását és „erősségét” éppen az képezi, hogy a legfelső szinten kiadott utasításokat a közép- és alsóbb vezetési szinteken az adott szituációnak megfelelően „átkódolják”, és konkrét utasítások formájában adják tovább. A legfelső vezetési szinteken kiadott utasítások ugyanis szükségszerűen mindig bizonyos mértékig általános jellegűek, sokszor inkább irányelvként kerülnek megfogalmazásra, mint konkrét utasításként. A befolyás nélküli szintek meglelte azonban szerepet játszhat abban is, hogy ez a konkretizálás elmarad, s az általános formában megfogalmazott utasítások változatlan formában „futnak végig” a vezetési hierarchia

láncszemein, s ez csak kivételes esetekben eredményezheti a vállalatvezetés elképzeléseinek tényleges érvényesülését.

Az általunk vizsgált dolgozói csoportok közül a legkisebb mértékű személyes befolyással a szervezetek beosztott szakigazgatási dolgozói (adminisztratív alkalmazottai), illetve azok közvetlen felettesei rendelkeznek. Egyáltalán nem elhanyagolható problémája ez gazdasági szervezeteinknek, hiszen abszolút számát és arányait tekintve is sok dolgozót jellemez ez a helyzet, különösen, ha figyelembe vesszük az alkalmazotti létszámnak az elmúlt években történt nagyarányú növekedését. Hozzá kell tennünk, hogy e dolgozói csoportba tartozók zömmel a különböző funkcionális osztályok előadói és főelőadói, akik tevékenységének jelentős részét éppen a döntéselőkészítés, illetve bizonyos döntések meghozatala képezné.

Hogyan értelmezhetjük szociológiai szempontból az adminisztratív alkalmazottak „befolyás nélküli helyzetét”? Mindenekelőtt úgy, hogy nem rendelkeznek a szervezeteken belül a munkamegosztási és kooperációs viszonyokon nyugvó intézményesített hatáskörrel, s nagyon kis mértékű az e dolgozói csoport kollektív cselekvésen nyugvó, úgynevezett nem intézményesített befolyása is. Nem intézményesített befolyással rendelkezhet például valaki vagy valamilyen csoport különleges szaktudása folytán, mert így munkája különösen fontossá válhat a szervezet eredményessége szempontjából, de ugyancsak nem intézményesített befolyás alapjává válhatnak a vállalati felső vezetőkhez fűződő jó viszony, vagy bizonyos vállalaton kívül kapcsolatok is. Miután a gazdasági szervezeteken belüli társadalmi folyamatok (pl. a döntés, mint társadalmi folyamat) eltérő módon érintik az egyes személyek és dolgozó csoportok érdekeit, s miután igen jelentős különbségek vannak az egyes dolgozói csoportok intézményesített és nem intézményesített befolyásolási lehetőségeiben is, így szükségszerűen különbségek vannak az érdekek érvényesítésének lehetőségei tekintetében is. Az érdekek érvényesítésének konkrét útjait jelölő befolyás meghatározott erőviszonyokat tükröz, amely az egyes dolgozói csoportok érdekszövetségén, együttműködésén, azok kollektív cselekvésén, elhatározásán keresztül valósul meg. Az adminisztratív dolgozóknak a befolyás tekintetében tapasztalható sajátos „befolyás nélküli” helyzete tehát arra utal, hogy a dolgozói csoport a szervezeteken belüli erőviszonyok rendszerében periférikus helyre szorul, hiszen nem rendelkezik azokkal a feltételekkel, amelyek, mint csoport számára, alapul szolgálhatnak érdekeiknek a kollektív cselekvésen és magatartáson keresztül történő érvényesítésének.

Ebben természetesen több tényező is szerepet játszik. Hazánkban például a nem fizikai állományban dolgozó 1,1 millió alkalmazott közül 300 ezer embernek nincs középfokú végzettsége, s ezek zöme nyilvánvalóan adminisztratív alkalmazott. E helyzet kialakulásában ugyancsak szerepet játszik az úgynevezett „fehérgalléros” munkák iránti nagyfokú ragaszkodás, amely egyéb tendenciákkal együtt szintén az adminisztráció felduzzasztásához vezet, s amelynek csökkentésére az elmúlt években központilag is több intézkedés történt.

Az általunk vizsgált témakörökben – az új gépek, berendezések beszerzése és az értékesítéssel kapcsolatos kérdések kivételével – a szakmunkások, illetve betanított-

és segéd munkások befolyása, ha nem is jelentős mértékben, magasabb, mint az adminisztratív alkalmazottaké. E befolyásbeli különbségek a bérezés és bérarányok kialakításában, s a jutalmak és prémiumok elosztása tekintetében a legnagyobbak (0,3). Azt a jelenséget, hogy a mintánkban szereplő szakmunkások, valamint betanított- és segéd munkások között a befolyás tekintetében nincs különbség, mindenképp azzal magyarázhatjuk, hogy ezek a kategóriák nem minden esetben tükrözik valóságos különbségeket sem a végzett munka tartalma, sem pedig egyéb vonatkozásai tekintetében. A szakmunkások között mintánkban is szerepelnek olyan, korábban betanított munkásként dolgozók, akiket adminisztratív úton átminősítettek szakmunkássá. A személyes befolyás alakulásában ez a helyzet sokkal inkább tükröződik, mint például a fizetések tekintetében, mivel az ilyen jellegű „átcsoportosítások” mögött éppen a bérfeszültségek csökkentésére irányuló vállalati törekvések húzódnak meg.

A gazdasági szervezeteken belüli hierarchia természetének megfelelően alakul a befolyás mértéke az egyes problémakörök, témák tekintetében is a vizsgált dolgozói csoportok szintjén. Ha azonban az egyes problémakörökre gyakorolt befolyást elemezzük, bizonyos mértékű eltéréseket tapasztalunk egyazon dolgozói csoport szintjén, s a dolgozói csoportok között egyaránt.

A legszembetűnőbbek a különbségek a bérezést, bérarányok kialakítását, a jutalmak, a prémiumok elosztását, a szociális kérdéseket illető befolyás mértéke és az úgynevezett vállalati stratégiát érintő témakörök (termelési tervek kialakítása, technológiai változtatások, műszaki fejlesztés, értékesítés) tekintetében meglevő befolyás mértéke között. A különbségek az egyes dolgozói csoportok között a hierarchiában lefelé haladva – eltekintve a második vonalon levő vezetőktől – növekszenek, ahogy ezt a következő táblázat adatai is mutatják e két problémakörre vonatkozóan.

	A bérezésre, a jutalmak elosztására, s a túlóra alakulására irányuló befolyás mértékének átlaga	A termelési tervek kialakítására, a műszaki fejlesztésre, az értékesítésre irányuló befolyás mértékének átlaga
1. Igazgató, igazgatóhelyettes, szövetkezeti elnök	3,8	3,6
2. Főosztályvezető és helyettes, osztályvezető	2,9	2,3
3. Csoportvezető közgazdasági vonalon	1,8	1,4
4. Üzemvezető, telepvezető	3,5	2,7
5. Művezető	3,0	1,8
6. Csoportvezető termelési vonalon	2,3	1,6
7. Szakmunkás	1,6	1,2
8. Betanított és segéd munkás	1,6	1,1
9. Adminisztratív alkalmazott	1,4	1,2

A táblázatban közölt adatok közül mindössze egyre kívánjuk felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a bérezéssel, jutalmak elosztásával, valamint a túlórák alakulásával kapcsolatos kérdésekben az általunk vizsgált dolgozói csoportok között – a legfelső szintű vezetés, valamint az üzemvezetők és telepvezetők után – a művezetők rendelkeznek a legnagyobb mértékű befolyással. Ez mindenképpen azt jelzi, hogy az elmúlt néhány évben – talán éppen a művezetők „válságos” helyzetének megoldása érdekében – tett intézkedések eredményeként megnövekedtek és hatékonyabbá váltak a közvetlen termelésirányítók kezében levő, a beosztottak magatartását befolyásolni hivatott eszközök. Első jeleként értelmezhető ez annak a hosszú időn keresztül beidegződött gyakorlat megváltozásának, amely a munkások közötti konkrét béarányok (és az esetek jelentős részében a prémiumok és jutalmak nagyságának és arányainak) kialakításában alapvető szerepet biztosított a munkaügyi osztályoknak. Olyan esetekben, amikor a bérügyi vagy bérjellegű döntésekben a legtöbb információval rendelkező művezetőknek nincs szavuk, a bérek nagysága sokszor nem igazodik a teljesítmények tényleges különbségeihez. Utólag ugyan többnyire volt és van mód az aránytalanságok korrigálására, az ebből adódó problémák azonban állandóan újratermelődnék, hiszen a munkaügyi osztályok befolyása mögött nem áll megfelelő információs háttér. Amennyiben azonban a legadekvátabb információkkal rendelkező művezetők vagy közvetlen munkahelyi vezetők nagyobb lehetőséget kapnak a béarányok kialakításában, azaz e tekintetben növekszik a befolyásuk – ahogy ezt adataink is mutatják – csökken a munkaügyi osztály által gyakorolt befolyás mértéke.

A személyes befolyás alakulásának vizsgálatánál elemeztük azt is, hogy a befolyás egyes konkrét útjai, „csatornái” milyen szerepet játszanak, azaz, hogy az egyes konkrét kérdésekben a szervezet különböző dolgozói csoportjai milyen utakat vesznek igénybe befolyásuk konkrét gyakorlásában. Ezzel kapcsolatosan azt vizsgáltuk, hogy a megjelölt kérdések (a már fentebb ismertetett témakörök) alakulására milyen módon, milyen úton tud befolyást gyakorolni. A befolyás módjait (útjait) az alábbiakban jelöltük meg:

- a) beosztásából, hatásköréből eredően
- b) közvetlen felettesén keresztül
- c) egyéb vezető személyen keresztül
- d) termelési tanácskozáson
- e) brigádértekezleten
- f) szakszervezeti vonalon
- g) pártszervezeti vonalon
- h) közvetlen munkatársain keresztül

Ezek az utak voltaképpen átfogják a gazdasági szervezeteken belüli befolyás szinte minden egyes területét, azaz felölelik a munkamegosztási és kooperációs viszonyokon nyugvó, intézményesített tekintélyviszonyokat, hierarchikus kapcsolatokat, a gazdasági szervezeteken belüli politikai és érdekképviselői szervezet szintén intézményesített vonalait, s a közvetlen munkatársakon keresztül megvalósuló, úgynevezett kollektív cselekvéseket.

Kutatási adataink szerint a szervezeten belüli befolyás érvényesítésének legmeghatározóbb útját a hierarchikus tekintélyviszonyok vonalai jelentik.

A felső- és középszintű vezetők az általunk vizsgált minden egyes témakörben a befolyás érvényesítésének legjelentősebb módjaként a beosztásból, illetve hatáskörből eredő lehetőséget jelölték meg. A középszintű vezetők (főosztályvezető és helyettese, osztályvezetők, üzem- és telepvezetők) a befolyás érvényesítése második legfontosabb útjaként – a szociális kérdések (segélyek odaítélése, üdülés stb.) kivételével – a közvetlen felettesen keresztül történő befolyást említették. Az alsószintű vezetők esetében (művezetők, csoportvezetők) ez a kép annyiban módosul, hogy számukra a befolyás legfontosabb útját a szervezeti hierarchiában egy szinttel felettük levő közvetlen felettesen keresztül történő befolyás lehetősége jelent, második helyre pedig a beosztásból, hatáskörből eredő befolyási lehetőség kerül. (Ettől a képtől itt is csak szociális kérdések esetében találtunk eltérést.)

Ugyancsak figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a szakmunkások, illetve betanított és segédmunkások egyes kérdésekben a befolyás legjelentősebb útjának szintén a közvetlen felettesen keresztül megvalósuló befolyást említették. Ugyanezt tapasztaltuk az adminisztratív alkalmazottak esetében is. A szervezeti tekintélyviszonyok egyoldalúan hierarchikus jellegének következménye az is, hogy a másodikként megjelölt befolyási utak jelentősége a felettesen keresztül érvényesített befolyás mértékéhez viszonyítva elenyészően alacsony. Két kérdéskörben azonban, ha nem is az intézményesített hatáskörből, de a beosztásból, illetve a szervezeten belüli konkrét tevékenységi körből adódóan, ettől az általános képtől eltérést figyelhettünk meg. A fizikai munkások ugyanis a túlórák alakulása tekintetében a második legfontosabb útként értékeli a túlórák befolyásolását beosztásukból eredően, az adminisztratív alkalmazottak pedig a beosztást a termékek értékesítésével kapcsolatos befolyásuk második legfontosabb útjaként jelölték.

Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a fizikai munkások, mind pedig az adminisztratív alkalmazottak esetében a meghatározó, döntő szerepe a befolyás elsőként megjelölt – tehát a szociális kérdések kivételével –, a közvetlen felettesen keresztül megvalósuló befolyási útnak van. A befolyás egyéb útjai a dolgozói csoportok esetében – eltérően a felső-, közép- és alsószintű vezetők helyzetétől, ahol a másodikként „használt” befolyási utak is jelentősek – nem játszanak semmiképpen sem olyan szerepet, hogy rajtuk keresztül hatékonyan befolyásolni lehetne a dolgozók szervezeten belüli társadalmi helyzetének fontos vonatkozásait.

A gazdasági szervezeteken belüli befolyás érvényesítésének legmarkánsabb útját tehát a szervezeti tekintélyviszonyok hierarchikus felépítettsége jelenti. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok vonalain keresztül megvalósuló befolyás – a hierarchikus viszonyok természete miatt – a különböző dolgozói csoportok közötti érdekegyeztetésnek a legdöntőbb módját jelenti, amely megszünteti bizonyos érdekkülönbségek hatását a dolgozók magatartására, azonban maga is további feszültségek forrásaként szerepel. Mivel a gazdasági szervezeteken belül – ahogy ezt kutatási adataink is bizonyítják – jelentős befolyásbeli különbségek vannak az egymástól eltérő társadalmi

helyzetben levő dolgozói csoportok között, jelentősek azok az egyenlőtlenségek is, amelyek a vállalati funkcionális keretek között az eltérő társadalmi helyzetből adódó eltérő érdekek érvényesítése tekintetében fennállnak.

A részvétel intézményesített fórumain keresztül (termelési tanácskozás, brigád-értekezlet) a beosztott dolgozók nagyon kis mértékű befolyást gyakorolnak a munkakörülmények alakulására és a munkák megszervezésére, munkatársaikon keresztül pedig — ugyancsak nem jelentős mértékben — a túlórák és a bérek alakulását tudják befolyásolni. A szakszervezet vonalai, fórumai — a megkérdezettek szerint — inkább a szociális kérdések befolyására adnak lehetőséget. A pártszervezeten keresztül az előléptetések, kinevezések, tekintetében lehet a legnagyobb mértékű befolyást gyakorolni.

A közvetlen termelés irányításának elvben a funkcionális szükségszerűséghez igazodó hierarchikus tekintélyviszonyok létezése miatt a gazdasági szervezetek különböző dolgozói csoportjai eltérő lehetőségekkel és eszközökkel rendelkeznek a saját szervezeten belüli társadalmi helyzetüket érintő kérdések és folyamatok (döntések) befolyásolására, s ezen keresztül érdekeik érvényrejuttatására. Elégségesnek tűnik itt csak a szervezetek alacsonyabb és magasabb hierarchikus szintjei között fennálló egyoldalú függőségi helyzetre utalni. Ebben az összefüggésben válik fontossá tehát annak az elemzése is, hogy milyen eszközei és lehetőségei vannak a befolyás növelésének, s ezen keresztül az érdekek érvényesítésének azon dolgozói csoportok esetében, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt helyük következtében nem rendelkeznek intézményesített hatáskörökkel (beosztott dolgozók). Azokban az esetekben, amikor hiányoznak a befolyás, illetve az érdekérvényesítési mechanizmus intézményesített eszközei, vagy nem működnek elég hatékonyan, azzal lehet számolnunk, hogy az érintett dolgozók egyre inkább folyamodnak nem intézményesített eszközökhöz. Elég itt a teljesítményvisszatartás, illetve a teljesítménytaktikázás eseteire utalni.

Kutatási adataink azt mutatják, hogy azoknak a dolgozói csoportoknak az esetében is, akiknek a szervezeten belüli munkamegosztásból adódóan, a beosztásuk révén (fizikai munkások, adminisztratív alkalmazottak) nincsenek intézményesített eszközeik érdekeik érvényesítésére, befolyásukat, s így érdekeik érvényesítését is a szervezeti hierarchián keresztül igyekeznek megvalósítani. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem működnek kellő hatékonysággal a befolyás-, illetve érdekérvényesítés mechanizmusának azok az elemei, amelyek a gazdasági szervezetek politikai és érdeképviseleti szerveinek vonalain intézményesítettek, s — bár ezt csak további intenzív kutatásokon keresztül tudnánk igazán jól bizonyítani — a dolgozók szervezeten belüli társadalmi helyzete alakulásának szempontjaiból nem tekinthető jelentősnek a közvetlen munkatársakon keresztül megvalósuló, s a kollektív cselekvésekben megnyilvánuló befolyás sem.

Végül megemlítjük azt a tényt, hogy a szervezeti információáramlás hagyományos, az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, a vállalati hierarchikus tagozódást követő rendje nem minden esetben alkalmas a különböző vállalaton belüli egységek tevékenységének koordinálására sem. A termelés során gyakran fordulnak elő olyan (a különböző dolgozói csoportok társadalmi helyzetét is szükségszerűen érintő), szituációk,

amikor a felmerülő problémák megoldása szükségessé teszi, hogy az egyes egységek dolgozói a hierarchikus tagozódástól eltérő kapcsolatok fevételét kezdeményezik. A vállalatvezetés legfelső szintjén hozott döntések ugyanis a konkrét vállalati részleg-szituációkhoz viszonyítva bizonyos mértékig szükségszerűen mindig általános jellegűek. A központi vállalati döntések valóságba történő átültetése ennek következtében feltételezi, hogy az egyes vezetési szinteken a legfelső szinten általános formában kiadott utasításokat az adott körülményekhez alkalmazva „átkódolják”, konkrét intézkedésekre bontsák le. Már az irányítás logikája is feltételezi tehát az önálló kezdeményezés egy meghatározott mértékét.

II.

Kutatásaink során szoros összefüggést tapasztaltunk a vállalaton belüli kezdeményezőkézség és a személyes befolyás alakulása között. Miként a személyes befolyás – amint az fenti elemzéseinkből is kitűnik – szorosan kapcsolódik a vállalati szervezet hierarchikus tagozódásához, oly módon követi a szervezeti tagok kezdeményezőkézsége is a hierarchiában elfoglalt helyet. Jól szemlélteti ezt a kapcsolatot az alábbi táblázat:

Hierarchikus szintek	1	2	3	4	5	6	7	8
Átlagok	4,3	4,0	3,7	3,3	2,8	2,2	2,5	2,2

(Kezdeményező = 5, nem kezdeményező = 1; 1-es hierarchikus szint a legfelső szintű vezető, 8-as hierarchikus szint a további beosztott nélküli dolgozó.)

Adataink szerint tehát azok vállalják inkább a kezdeményezést, akiknek nagyobb a személyes befolyásuk. Vállalati viszonyaink neuralgikus pontjára vet fényt az a kutatási adat, hogy a 30 éven aluli dolgozók kezdeményezőkézsége rendkívül alacsony, melyre magyarázatul éppen az életkor és a személyes befolyás összefüggéseit bemutató adatok szolgálnak.

A kapott adatok a továbbiakban arra hívják fel a figyelmet, hogy a méreteiket tekintve kis szervezetekben az egyéni teljesítmények ösztönzésekor mind a vezetők, mind pedig a beosztott dolgozók munkájában az átlagosnál magasabbra értékelik az alkotó- és újítóképességet, illetve a megszokottól, a rutintól eltérő jobb vagy gyorsabb megoldások kezdeményezését. A három vállalatípus közül a szövetkezetekben a legerősebb a dolgozók munkával, illetve a szervezettel való azonosulása, illetve ezzel összefüggésben az adott dolgozói kollektíva munkájáért való felelősségérzet. Vállalatípusonként szignifikáns eltéréseket találtunk a különböző szintű vezetőknek a kezdeményezéssel összefüggő beállítottságát illetően is.

A személyes befolyás alakulása az életkor függvényében (%)

Életkor	A befolyás mértéke				
	nagyon kicsi	kicsi	közepes	nagy	nagyon nagy
30 év alatt	35	35	24	10	9
30–40 éves	27	23	30	30	27
41–50 éves	26	27	33	36	37
51–60 éves	12	15	13	24	27
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tekintettel arra, hogy a már meglevő munkamódszerektől eltérő megoldások alkalmazása szorosan összefügg a szervezeten belül érvényesülő alá- és fölérendeltségi viszonyok jellegével, a kutatásunk során alkalmazott kérdőívben a különböző szintű vezetőknél egyebek között feltettük a kérdést, szükségesnek tartják-e, hogy közvetlen beosztottaik az adott vezetőre hagyják az új munkamódszerek alkalmazásának gondját, másrészt arra kértünk választ, hogy helyesnek tartják-e az új munkamódszerekkel kapcsolatban saját felettésüknek átengedni a kezdeményezést. A két kérdésre adott választ minden megkérdezett vezető esetében külön-külön összehasonlítottuk. Az összehasonlítás eredményeként négy csoport kialakítására nyílt lehetőség:

A kezdeményezéshez való viszony a közvetlen beosztottakkal szemben

Helyesebbnek tartja, ha közvetlen beosztottai vállalják a kezdeményezést

Helyesebbnek tartja, hogy közvetlen beosztottai a vezetőre hagyják a kezdeményezést

A kezdeményezéshez való viszony a felettessel kapcsolatban

Helyesebb a felettésre hagyni a kezdeményezést

Helyesebb vállalni a kezdeményezést

Tekintélyre orientált

Kontrollra orientált

Passzív

Hatáskörre orientált

Az általunk feltételelesen „tekintélyre orientáltak” nevezett beállítottság képviselői a kezdeményezést a felettesükre hagyják, és elvárják, hogy a beosztottaik is hagyják rájuk az új módszerek kipróbálását. A „kontrollra orientált” vezető nem hagyja a felettesére a kezdeményezést, viszont szükségesnek tartja, hogy új módszerek bevezetésének szükségessége esetén a beosztottai várják meg a kezdeményezéssel. A „passzív” beállítódottságúak nem szívesen látják, ha beosztottaik rájuk hagyják a kezdeményezést, ugyanakkor saját maguk inkább a felettesüktől várják az új módszerek alkalmazását. A „hatáskörre orientált” vezetők saját felügyeleti szintükön megfelelő önállóságra (hatáskör gyakorlásra) tartanak igényt, és a beosztottaiktól is elvárják, hogy saját munkakörükön belül önállóan oldják meg a megszokottól eltérő problémákat.

Az alkalmazott módszertani eszközök nem nyújtanak megbízható alapot arra, hogy a felsorolt vezetői típusokat valójában létező csoportokként kezeljük. Ezért helyesebb hipotetikus típusokról beszélni. Az ilyen jellegű vezetői beállítódottságok megléteére vonatkozó feltételezést azonban a mindennapi megfigyeléseken túl alátámasztja az is, hogy az empirikus adatok bizonyos különbségeket mutatnak az általunk kialakított csoportok között. Így a „kontrollra orientált” vezetők rendelkeznek a legmagasabb személyes befolyással, ugyanakkor ők a legkevésbé elégedettek felettesük szakmai hozzáértésével. A „passzív” vezetők szervezettel való azonosulása a legalacsonyabb szintű, viszont a legmagasabbra értékelik felettesük szakmai hozzáértését, míg a „hatáskörre orientált” vezetőkre mindenekelőtt a szakmával való erős azonosulás a jellemző.

A vezetői orientációk közötti eltérések vállalattípusonkénti bontásban a legegységesebbek.

*A kezdeményezéssel kapcsolatos vezetői orientációk
alakulása vállalattípusonként %*

Megnevezés	Nagyvállalati vezetők	Kisvállalati vezetők	Szövetkezeti vezetők
Tekintélyre orientált	18	14	24
Hatáskörre orientált	39	38	28
Passzív	7	5	2
Kontrollra orientált	23	30	41
Nem válaszolt, nem értelmezhető	13	13	5
Összesen:	100	100	100

Szignifikáns eltérések – adataink szerint – a tekintélyre orientált és a kontrollra orientált vezetők arányában mutatkoznak.

A különböző vezetői orientációk kialakulásában kétségkívül szerepet játszanak bizonyos személyiségjegyek. Ezért nehéz lenne eldönteni, hogy például a szövetkezetekben azért vannak-e többségben a kontrollra orientált vezetők, mert e szervezési forma adottságai jobban megfelelnek személyiségüknek, s ezért a szövetkezetet választották munkahelyüknek, vagy pedig elsősorban azért, mert a termelés követelményei ilyen beállítódottság kialakulását igénylik a sikeres vezetőtől. Az azonban kétségtelen, hogy a viszonylag kis szervezeti méretek, az egyszerűbb technológia, a munkamegosztás és a koordináció feltételeinek jobb áttekinthetősége mellett több lehetőség van a munkahelyi környezet feletti kontroll gyakorlására, arra, hogy az adott vezető mind beosztottai, mind felettese vonatkozásában kizárólagos igényt tartson a megszokottól eltérő, új munkamódszerek kezdeményezésére (és az ezzel együtt járó felelősségre, illetve sikerélményre). Az ipari szövetkezetek szervezeti adottságai következtében a kontrollra orientált vezetői beállítottság nem okoz nehézségeket a szervezeten belüli résztvevőségek koordinálásában, sőt inkább az a helyzet, hogy a szövetkezeteknek a gazdasági környezet változásaihoz való gyakran tapasztalható rugalmas alkalmazkodása nem utolsó sorban az ilyen típusú beállítódottságon alapuló vezetői viselkedés eredménye.

A már említett kis méretek, egyszerűbb technológia stb., ugyanakkor kevésbé követeli meg a szervezeten belüli viszonyok szabályozását, mivel a vezetőknek ilyen körülmények között több lehetőségük van arra, hogy minden esetben a pillanatnyi helyzet alapján kialakult benyomásaik szerint határozzanak az egyes kérdésekben, az egyes résztvevőségek „egymáshoz illesztésében”, konkrét döntésükről közvetlenül informálhatják az esetleg érintett más részlegek, illetve a szervezet egészének a vezetőjét, vagyis igen nagy diszkréciója lehet egy vezetőnek.

A nagyobb, a résztvevőségek bonyolult rendszere alapján működő vállalatoknál azonban a vezetői diszkréció ilyen szintje mellett igen nehézkes, sőt lehetetlen lenne az egyes egységek tevékenységének koordinálása, a vállalat tervszerű, egyenletes működése.

A vállalati méret növekedésével párhuzamosan nő azoknak a vállalatoknak, intézményeknek, igazgatási szerveknek a száma, amelyekkel a vállalat tevékenysége során kapcsolatba lép, s amelyek valamilyen formában különféle környezeti követelményeket közvetítenek a vállalat felé. A vállalat külső kapcsolatai ugyanakkor a partnervállalatok számának növekedésével ugrásszerűen növekednek, egyebek között azért, mert például a vállalati tervezéskor nem elégséges csupán azokat a kétoldalú kapcsolatokat figyelembe venni, amelyek a vállalat és a környező szervezetek között külön-külön kialakulnak, hanem számolni kell a vállalattal kapcsolatban álló szervezetek közötti viszonyok alakulásával is. A növekvő külső kapcsolatrendszer egyre növekvő és egyre differenciáltabb követelményeket állít a vállalat elé, ezért az információk feldolgozása, a megfelelő döntések meghozatala, illetve azok megvalósítása feltételezi a vállalatban belüli igazgatási-adminisztratív tevékenység megfelelő differenciálását, a különböző funkciók egyre részletesebb kijelölését.

A külső vállalati kapcsolatok számának bonyolultabbá válása természetesen nemcsak minőségi, hanem mennyiségi változásokat is jelent, a vállalati adminisztratív tevékenység funkcionális differenciálódása mellett növekszik az adminisztráció létszáma is. Az általunk vizsgált nagyvállalatokban az adminisztráció összlétszámhoz viszonyított aránya átlagosan 36,2 százalék, a kisvállalatokban 34,8 százalék, a szövetkezetekben pedig 23,4 százalék volt. A vállalatnak a változásokhoz való alkalmazkodása a környezet bonyolultabbá válásának következtében tehát egyre inkább a vállalaton belüli adminisztratív-igazgatási tevékenység hatékonyságától függ.

Az adminisztráció jelentőségének a vállalati méretekkel párhuzamos növekedése következik abból a körülményből is, hogy a nagyvállalatokban a végrehajtási, közvetlen termelői tevékenység is egyre differenciáltabb, a koordináció jóval több tevékenységtípus „egymásba illesztését” jelenti, ugyanakkor minden újonnan belépő termelési egység megsokszorozza a vállalaton belüli termelési-irányítási kapcsolatokat.

A vállalati adminisztrációt az erőteljes funkcionális differenciálódás, a horizontális tagozódás mellett a növekvő létszám következtében nagyméretű hierarchikus, azaz vertikális tagozódás is jellemzi, hiszen egy-egy felettes csak korlátozott számú beosztott munkáját képes irányítani és ellenőrizni. Míg a néhány száz fős szövetkezetekben az elnököt csupán 2–3 hierarchikus vezetési szint választja el a végrehajtás szintjén levő dolgozóktól, addig ez a szám a nagyvállalatokban 6–7 is lehet. Ezért a vezetői tevékenységet, a különböző szintű döntéseket egyre inkább standardizálni szükséges, szabályozni kell, hogy milyen szituációban milyen döntések hozhatók.

A nagyvállalati technológia tehát feltételezi, hogy a folyamatos munka által megkövetelt megoldások jelentős része ne az adott vezető pillanatnyi benyomásán, hanem központilag meghatározott szabályokon alapuljon. A nagyvállalaton belüli egységek közötti kapcsolatrendszerek bonyolult volta megköveteli a hatáskörök pontos rögzítését, nemcsak az egyes funkcionális osztályok, részlegek között, tehát horizontálisan, hanem a hierarchikus alá-fölérendeltségi viszonyok területén, a vezető és beosztott viszonyában is. Pontosan meg kell határozni, hogy melyek azok a feladatok, amelyek megoldása a vezetőre, s melyek azok, amelyek a beosztottra tartoznak.

Ha azok a vállalati szakigazgatási szervek (osztályok), amelyek a vállalaton belüli szabályokat előkészítik és kibocsátják, kellőképpen érdekeltek abban, illetőleg felelősek azért, hogy az általuk kiadott szabályok a maximális hatékonyságot biztosítsák, vagy éppenséggel ne mondjanak ellent a hatékony termelés követelményeinek, s ennek megfelelően az új szabályok kibocsátása előtt megfelelően elemzik a vállalaton belüli technológiai folyamatokat, illetve az adott szabály, előírás lehetséges következményeit, azok összefüggéseit a már meglévő szabályokkal, vagyis ha az új szabályok, előírások összhangban vannak a racionális gazdálkodás és termelés szempontjaival, az elavult szabályokat pedig időben hatálytalanítják, akkor a különböző szintű tevékenységek szabályozása, standardizálása meghatározhatja a vezetés hatékonyságát, mert nem szükséges minden egyes rutinszituációban újra és újra döntéseket hozni, s azokat egyeztetni. A vezető a valóban problematikus szituációkra összpontosíthatja figyelmét.

Ugyanakkor az alá- és fölérendeltségi viszonyok szabályozottsága, a vezető és a beosztott hatáskörének rögzítése csökkenti a szubjektívizmus, a személyes önkény megnyilvánulási lehetőségét, megszünteti a beosztott egyoldalú függőségét, s ezzel párhuzamosan növeli önállóságát és kezdeményezőkézségét. Ha azonban a vállalati szabálykibocsátó egység nincs közvetlenül is érdekelve a szabályok által érintett terület hatékonyságában, illetve felelőssége ezzel kapcsolatban nincs megállapítva, akkor megtörténik, hogy szabályokat bocsát ki azok tényleges hatásának elemzése vagy régebbi, ellentmondó szabályok hatálytalanítása nélkül.

Az ilyen szabályok természetesen nem járulnak hozzá a termelés hatékonyságához, sőt inkább merevvé, lassúvá teszik a szervezet működését. A vezetők hatáskörre orientált szemlélete tehát az ügyintézési és döntési tevékenység olajozott, zökkenőmentes folyamatát eredményezi, ha a hatásköröket meghatározó szabályok és előírások „szinkronban vannak” a változásokkal, viszont aktatologatáshoz vezet abban az esetben, ha a hatásköri előírások nem tartanak lépést a körülmények változásaival.

Az általunk megkülönböztetett négy csoport között jelentős különbségek vannak a beosztást illetően is.

Az egyes vezetői típusok megoszlása beosztás szerint (%)

Megnevezés	Felsőszintű vezetők (igazgató, elnök, ig. helyettes, elnök hely. főoszt. vez.)	Osztály- vezetők	Admin. csop. vezetők	Üzem- vezetők	Művezetők	Termelési csoport- vezetők
Tekintélyre orientált	6	6	10	19	42	21
Hatáskörre orientált	56	43	26	30	23	29
Passzív	2	6	18	4	2	4
Kontrollra orientált	30	34	21	30	25	32
Nem értékelhető	6	11	25	17	8	14
Összesen:	100	100	100	100	100	100

A hatáskörök elvének megfelelő vezetői beállítottsággal, mint a fenti tábla mutatja, legnagyobb arányban a felső szintű vezetők, illetve az osztályvezetők körében találkozhatunk.

A művezetők között kiugróan magas azok száma, akik szerint a jobb és gyorsabb módszerek bevezetése minden esetben a felettesre tartozik, míg az adminisztratív csoportvezetőknél tapasztalható leginkább a kezdeményezéssel járó felelősség teljes elutasítása.

A vezetői tevékenységen belüli munkamegosztás, s ennek megfelelően a döntési, utasítási és ellenőrzési hatáskörök, illetve az azzal járó felelősségek és kötelességek pontosan kialakított rendszerétől való eltérés vonja maga után a tekintélyre orientált, a passzív és a kontrollra orientált típus megjelenését. A hatáskörök elvétől való eltérés azonban különböző jellegű az adminisztratív és a termelésirányítási szférában.

A vállalati igazgatás és adminisztráció területén a munkamegosztás alapját a funkciók, illetve az ezeknek megfelelő hatáskörök elve képezi mind a horizontális, mind pedig a vertikális tagozódás szempontjából. Ezzel szemben a közvetlen termelés, a munkások szintjén, a munkamegosztás konkrét formája a munkavégzés technikai-technológiai alapjától függ.

A munkamegosztásnak ez utóbbi meghatározója egyben az előbbinél jóval objektívebb kritériumokat jelent, hiszen a termelési folyamat követelményeitől való jelentősebb eltérés a munkamegosztásban a termelés azonnali fennakadásához vezet.

Az adminisztratív-igazgatási szférában a hatáskörök elve távolról sem biztosít ilyen egyértelmű kritériumot. A különböző funkciók kialakításánál ugyanis itt igen nehezen, áttételes módon lehetséges csak az egyes funkciók összevetése a termelési folyamat követelményeivel, sőt esetenként az gyakorlatilag megoldhatatlan. Az egyes funkciók kialakítása ezért a többi, kapcsolódó funkciókhoz viszonyítva történik. A hatáskörök elve tehát egy viszonylag önálló logika érvényesülését jelenti az adminisztratív-igazgatási munka felosztásával, a különböző funkciók kialakításában. Ez azonban lehetővé teszi a megfelelő létjogosultság nélküli funkciók létrejöttét, s ennek valószínűségét még felerősítheti az a körülmény, hogy az adminisztratív-igazgatási szférában a munkamegosztás nem egyszerűen csak horizontális, hanem vertikális tagozódást is jelent, vagyis meghatározott alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakítását.

Tekintettel arra, hogy az alá- és fölérendeltségi viszonyok – mindenekelőtt a hierarchikus különbségek következtében – igen érzékenyen érintik az embereket, a különböző funkciók kialakításában nem csupán kizárólag racionális, szervezési szempontok érvényesülnek. A hierarchikus tagozódás egyik diszfunkcionális jelensége a hierarchia túlhajtása.

Eltérően a fizikai munkásoktól, akik számára az előmeneteli lehetőséget alapvetően a kereset növekedése testesíti meg, a vállalati szakigazgatás dolgozói számára előmenetel magasabb pozícióba való kerüléssel azonos.

Jelentős mértékben ez határozza meg a jövedelem nagyságát, a munka érdekes voltát, a saját elképzelések megvalósításának lehetőségét, a felettestől való függés csökkenését, és nem utolsósorban a társadalmi megbecsülést is. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok vállalatban belüli rendszerében elfoglalt hely jelentőségét növeli az alkalmazottak szemében az a tény is, hogy az adminisztratív-igazgatási munka hatékonyságának, az egyéni teljesítménynek a mérése igen nehéz, sőt esetenként lehetetlen is. Ezért itt igen nagy jelentősége lehet a felettes véleményének, szubjektív megítélésének. Sok tekintetben ennek a következménye lehet a hierarchia túlhajtása, vagyis az a helyzet, amikor a vállalati adminisztráció területén a szükségesnél több

vezetési szint alakul ki, mivel az előmeneteli igények kielégítésének egyik módja a hierarchikus szintek számának a növelése. A beosztottak törekvése találkozhat a felettesek azon igényével, hogy egyre több beosztottjuk legyen és egy újabb szint beiktatásával viszonylag feljebb jussanak a szervezet hierarchikus rendszerében. A felesleges vezetői szintek kialakulása pedig tényleges hatalom nélküli funkciók létrejöttét jelenti. Ezzel a jelenséggel vizsgálatunk során leggyakrabban az adminisztratív vonalon dolgozó csoportvezetőknel talákoztunk.

Amikor például a közvetlen felettes vezetési stílusára, szakértelmére stb. vonatkozóan tettünk fel kérdéseket, a beosztott dolgozók általában az osztályvezetőt jelölték meg közvetlen felettesként, és csak a legritkább esetben ismerték el a csoportvezetőt felettesüknek, vezetőnek, a csoportvezetői beosztást inkább csak rangnak tekintették. A vállalati szakigazgatás területén tehát a hatásköri elvtől való eltérés, a passzív beállítottság megjelenése feltehetően a hivatalos beosztás és az ezzel járó felelősség, illetve a döntési, utasítási, ellenőrzési (befolyásolási) lehetőségek közötti ellentmondás következtében kialakuló szituációra való reagálás formáját jelenti. Ezzel magyarázható, hogy az adminisztratív csoportvezetők között kiugróan magas azok aránya, akik elutasítanak mindenfajta kezdeményezést. (Egyébként ugyancsak a csoport helyzetének kétértelműségére utal az a körülmény, hogy itt találjuk a legtöbb nem értékelhető választ.)

A termelésirányítók (üzemvezető, művezető, termelési csoportvezető) csoportjaiban — különösen a művezetők között — erősen megnő azok száma, akik szerint a kezdeményezés, a jobb vagy gyorsabb munkamódszerek bevezetése mindig a felettesre tartozik. Ez részben annak a következménye, hogy a vállalatnak ezen a területén érvényesül leginkább tiszta formában a lineáris vezetési rendszer — eltérően az igazgatás-adminisztráció területétől, ahol a törzskari, funkcionális momentumok erőteljes érvényesülése következtében az alá- és fölérendeltségi viszonyokat gyakran nem egyszerűen az utasítás-ellenőrzés folyamata jellemzi, hanem az is, hogy a felettes minőségileg is más munkát végez, mint a beosztott, ezért nem mindig ismerheti a beosztott munkáját olyan részletesen, hogy annak munkájával kapcsolatban új módszerek bevezetését kezdeményezze.

A munkamegosztás hatáskörök elve szerinti érvényesülése a termelés szintjéhez közeledve egyre inkább ellentétbe kerülhet a munkamegosztás és a koordináció technikai-technológiai alapokon nyugvó elvével. A termelés folyamata ugyanis a termékek, a nyersanyag és alkatrészellátás változásai, a gépek meghibásodása stb. miatt szüntelenül változó követelményeket támaszt a koordinációval szemben, mely követelményeket az egyes hatáskörök kialakításánál mindig csak részben lehet előzetesen be kalkulálni. Ez az ellentmondás a technikai munkamegosztás és a hatáskörök szerinti munkamegosztás között a művezetővel szembeni elvárások ellentmondásában élesedik ki leginkább. A művezetőnek mint a szervezet hierarchikus tagozódásában meghatározott funkciót betöltő vezetőnek bizonyos pontosan kialakított hatáskör szerint, nagyszámú előírás és szabály figyelembevételével kell munkáját végeznie. Ugyanakkor a termelésben előre nem láthatóan bekövetkező váratlan szituációk megoldása által

támasztott követelmények nap mint nap ellentmondásba kerülhetnek a funkciójára vonatkozó szabályokkal. A művezető számára gyakran komoly konfliktusokat okozhat, ha szigorúan csak a szabályok, előírások keretein belül próbálja elintézni a felmerülő termelési problémákat. Ezek megoldása ugyanis – éppen a vállalaton belüli funkciók szakosodása következtében – esetenként több egység közreműködését, illetve különböző hierarchikus szinteken meghozandó döntéseket igényel. Ez pedig – a vállalaton belüli koordináció színvonalától függően – több-kevesebb időt, várakozást követel.

A nagyvállalatok erőteljes vertikális és horizontális tagoltsága szükségszerűen következik a vállalat külső és belső kapcsolatainak ugrásszerű megnövekedéséből. Ebből a körülményből azonban egy sor diszfunkcionális, a vállalati hatékonyságot csökkentő jelenség származhat. A funkciók differenciálásának objektív szükségszerűsége és ennek megfelelően a vállalati szervezet differenciálódása (főosztályok, osztályok, csoportok) már önmagában is lehetőséget teremt bizonyos vállalaton belüli elkülönülés kialakulásához, alapját képezi annak, hogy ezek a vállalati egységek saját funkciójukat, illetve az ehhez kapcsolódó specifikus céljaikat igyekeznek maximálisan előtérbe helyezni. A vállalati szakigazgatás differenciálódás következtében csökken azoknak a száma, akik tevékenységük során közvetlenül a vállalat alapvető, központi céljaira orientálódnak.

Az egyes osztályok, részlegek hajlamosak lehetnek egyoldalúan megítélni az általuk hozott döntéseknél mind a döntés alapjául szolgáló tényeket, körülményeket, mind pedig a döntések következményeit. Az egyes egységek céljai konfliktusba is kerülhetnek egymással, s ilyenkor bekövetkezhet bizonyos információknak a „konkurrens” osztálytól, egységtől való visszatartása. Ugyanakkor egy probléma megoldatlansága a művezető felügyelete alá tartozó területen a termelés akadozását, sőt leállását jelentheti. A termelés akadozása vagy megállása miatt viszont a művezető beosztottai, a munkások – akiket a leállás anyagilag is érint – elsősorban a művezetőt teszik felelőssé, de a termelésirányítás felsőbb szintjein is könnyen arra a következtetésre juthatnak, hogy a művezető a problémák megoldása helyett szüntelenül csak „objektív nehézségekre hivatkozik”. Másrészt az előírások, szabályok átlépése előbb-utóbb ugyancsak szankciókat vonhat maga után.

A művezető tehát az átlagos vezetőnél nagyobb mértékben érdekelt abban, hogy a felügyelete alá tartozó folyamatokat maximálisan kontrollálja, és a lehető legteljesebben kizárja az előre nem látható mozzanatokat, egyebek között a kialakuló rutintól eltérő megoldásokat. Ugyanakkor a ráháruló felelősség és hivatalos hatásköre között meglevő ellentmondás miatt nem szívesen vállalja az új megoldások kezdeményezésével járó felelősséget, ezért inkább a felettesétől (üzemvezetőtől) várja a közvetlen termelésirányítással kapcsolatos új megoldások kezdeményezését.

Az alá-, fölérendeltségi viszonyoknak a termelésirányítás területén érvényesülő egyszerű lineáris rendszere, illetve a hatáskörök, szabályok és a termelési követelmények közötti ellentmondás jelentősége a tekintélyre orientált vezetői típus kialakulásában

annál is inkább nagyobb, mivel az e típusba tartozó vezetők 72 százaléka a művezetők, illetve termelési csoportvezetők közül kerül ki.

Tapasztalatok szerint a szervezeteknek alapvetően kétfajta lehetőségük van arra, hogy dolgozóik, illetve a különböző szintű vezetők viselkedését a szervezeti céloknak megfelelően befolyásolják: az egyik lehetőség a döntési-utasítási-ellenőrzési jogkörök és a felelősség, a hatáskörök rendszerének pontos kialakítása. Ebben az esetben az egyéni tevékenységek értékelésének alapját elsősorban a hatásköri követelményeknek való megfelelés képezi. A másik lehetőséget az jellemzi, hogy a különböző szintű vezetőket nagy diszkrécióval ruházzák fel, tág teret hagyva az egyéni mérlegelésnek, a saját elgondolások megvalósításának, a személyes képességek kimutatásának. Ebben az esetben csak nagy általánosságban szabályozzák a vezetővel szembeni hivatalos elvárásokat, a vezető értékelésének alapját pedig az irányítása alá tartozó terület közvetlen eredményessége képezi.

Az első megoldás alkalmazása erősen kotlározza a vezetői szubjektivizmus, az önkényeskedés megnyilvánulásának lehetőségét, illetve azt, hogy a vezető a szervezet céljai szempontjából közömbös, vagy azokkal ellentétes, személyes célok elérésére használja fel pozíciójából adódó lehetőségeit. Ebben az esetben azonban – mivel a szabályok és előírások természetüknél fogva mindig csak az elfogadható minimum határait jelölik ki – nincs garancia arra, hogy a különböző szintű vezetők képességeik maximumát fogják nyújtani, sőt előfordul, hogy a szervezet felső szintjén kialakított minimális követelményeket gyakorlati tevékenységük során az elérendő maximumnak tekintik.

A vezetők diszkréciójára építő szervezetek előnye, hogy a változásokhoz sokszor igen rugalmasan tudnak alkalmazkodni. Mivel a vezetőnek sok tekintetben szabad kezdet adnak, s mert tevékenységét a közvetlen eredmények alapján értékeli, erősen azonosul a felügyelete alá tartozó területtel, és sokszor kimagasló eredményeket mutat fel. Ez az azonosulás azonban átszaphat önkényeskedésbe, szubjektivizmusba s olyan eszközök alkalmazásába, melyek az adott szűkebb területen túl – a szervezet egészét nézve – már diszfunkcionális hatással járhatnak.

E két lehetőség „tisztá” formában történő alkalmazása feltehetően sehol sem fordul elő. Az első megoldással azonban inkább a nagyvállalatokban, illetve – kisebb mértékben – a kisvállalatokban találkozhatunk. Ez elsősorban a korábban vázolt koordinációs követelmények sajátosságainak a következménye, illetve annak, hogy a nagyvállalatokban igen nehéz annak kimutatása, hogy egy-egy termelési eredményben milyen szerepe van a termelésirányítóknak, illetve a különböző funkcionális osztályoknak.

A vállalatoknál alkalmazott belső irányítási mechanizmus e két típusának kialakulásában döntő mértékben tehát objektív okok játszanak fő szerepet. Ugyanakkor a nagyvállalatok belső, extenzív tartalékának kimerülése egyre inkább megköveteli a szervezeti struktúra, a hatáskörök rendszere, az ügyviteli eljárások és a közvetlen termelési folyamatok egységének fokozottabb biztosítását.

Ezzel párhuzamosan az ipari szövetkezetekben, illetve a kisvállalatokban egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a gazdálkodási tevékenység bonyolultabbá válása következtében a szervezeti szabályozottság nem kielégítő szintje a hatékonyságot rontó tényezőként is jelentkezhet, ezért itt is törekvések vannak az alkalmazott technológia és a szervezeti struktúra közötti fokozottabb összhangnak – mindenekelőtt az egyes funkciók és hatáskörök egyértelműbb szabályozása útján keresztül történő – megteremtésére. Mindezek alapján a két szervezési megoldás közeledésével azok negatívumainak kiküszöbölésével is számolhatunk, mind nagyobb terét biztosítva így az egyes vezetési szintek kezdeményezésének.

IRODALOM

- Balázs Sándor:* Az üzemi demokrácia célja. In: A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat. Akadémiai Kiadó, Budapest, (A szocialista vállalat, 1.)
- Belvaracz János:* Szervezet, szervezeti forma, emberi kapcsolatok. Közgazdasági Szemle, 1974. 11.
- Benke István:* Érdek és társadalmi cselekvés. Társadalmi Szemle, 1976. 11.
- Crozier, M.:* The World of Office Worker. University of Chicago Press, Chicago, 1971
- Dalton, M.:* Conflict Between Staff and Line Managerial Officers, In: A. Etzioni (ed.). Sociological Reader on Complex Organizations. Holt, New York, 1969
- iff. Gyenes Antal:* Környezeti követelmények és a gazdasági szervezetek változásai. Sociológia, 1975. 3.
- iff. Gyenes Antal–Rozgonyi Tamás:* A hierarchikus különbségek szerepe és jelentősége a gazdasági szervezetekben. Szociológia, 1974. 2.
- Herédi István:* A tulajdonviszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1976. 2.
- Jadov, V. A. és munkatársai:* Licsnoszt i jeho cennosztňuje orientácii (Informacionnűj bjullet n Szovjetszkaj Szociologicseszkaj Asszociácii). Moszkva, 1969
- Kronrod, J.:* Ob ekonomicseszkijh principah i zakonomernosztjah szocializma. Kommuniszt, 1969, 11.
- Kulcsár Kálmán:* A mai magyar társadalom. Budapest, Kossuth, 1980
- Nyers Rezső:* Vita közben. Társadalmi Szemle, 1968. 9.
- Podmarkov, V. G.:* V vedénije v promüslennuju szociolűgiju. Műszl, Moszkva, 1972
- Sárközi Tamás:* Indirekt gazdasági irányítás vállalati áruterhelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973
- Szabó Béla:* A helyi ipar fejlesztéséről, a kis- és középüzemek szükségességéről. Valóság, 1972. 4.
- Szentpéteri István:* Az igazgatástudomány szervezés-elméleti alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM R. ARON SZOCIOLOGIÁJÁBAN

(Adalokék az „ipari társadalom” elméletekhez)

HERÉDI ISTVÁN

BEVEZETÉS

A tanulmány tárgya tágabb értelemben az a modern polgári szociológiai és történetfilozófiai elmélet, amelyet a marxista szakirodalomban „*ipari társadalom*” *elmélet* címszóval jelölünk (société industrielle, industrial society, Industriegesellschaft, ill. industrielle Gesellschaft, indusztriálnoje obszsesztvo).

A tanulmány szűkebb témája – Raymond Aron szociológiája. A kritikai elemzés azonban itt is csak Aron „ipari társadalom” elméletére terjed ki, ez pedig nem meríti ki a szerző szociológiai elméletét. A választás azért esett R. Aron koncepciójának vizsgálatára, mert tulajdonképpen őt tekinthetjük a modern „ipari társadalom” elmélet atyjának, továbbá, mert nála találjuk ennek a teóriának a legszisztematikusabb kifejtését is.

R. Aron „ipari társadalom” elmélete igen összetett: egy átfogó társadalom- és történetfilozófiai szintézis kísérlete, amelynek áttekintése meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit. Itt „mindössze” arra van lehetőség, hogy kritikai elemzés alá vegyük a teljes elmélet *fundamentumát* képező elméleti és módszertani problémákat. A források tanulmányozása alapján kiderült, hogy az „ipari társadalom” teória legmélyebb elméleti és módszertani forrása R. Aronnak a *gazdaság és a társadalom viszonyáról* alkotott felfogásában jelölhető meg. R. Aron szűkebben vett elméletének alapfogalma, az „ipari társadalom” tulajdonképpen a *modern ipar és társadalom* viszonyának szintézise; azaz gazdaság és társadalom általános viszonyának a gépi nagyipari termelés feltételeire való vonatkoztatása.

Gazdaság és társadalom (és természetesen gazdaság és történelem) korunkra vonatkoztatott viszonyának szemszögéből két alaptételre redukálható Aron elmélete: a) *A kapitalizmus és a szocializmus – a feudális gazdasági társadalomformációt követő „ipari társadalom”* (ipari civilizáció, indusztrializmus) két „*lehetséges modalitása*”; b) *„Az ipari társadalomnak nincs immanens finalitása”, a „post-ipari társadalom” fogalma haszontalan és káros, mert a belátható jövő egyetlen lehetséges társadalmi formája az indusztrializmus.* Ezen a két alaptételen nyugszik az elmélet egész építménye.*

Már első megközelítésre kitűnik, hogy a két alaptétel a marxista formáció- és fejlődéelmélettől alapjaiban eltérő, azzal szembenálló konzekvenciákat tartalmaz; merőben másképpen értelmezi az új- és a legújabbkori társadalmi-történelmi mozgást, a kapitalista és szocialista forma viszonyát, a két forma alkatát és dinamikáját. Az is nyilvánvaló, hogy a jelzett két alaptétel empirikus talapzata a kapitalista és szocialista forma párhuzamos, koegzisztenciális fejlődése, és a közöttük meglevő bizonyos társadalomszerkezeti, funkcionális és dinamikai hasonlóságok. Az alaptételek aroni bizonyítási eljárása ezeken a hasonlóságokon nyugszik, amelyeket a megjelölt forrásmunkákban az „ipari társadalom attribútumainak” nevez, és amelyeket kettős bontásban tárgyal: az egyik csoportba tartoznak a felszíni, külsődleges, és ezért *közvetlenül* evidens azonos, illetve hasonló ismérvek, attribútumok, míg a másikon az azonosságok és hasonlóságok egy mélyebb rétege. Ez utóbbi attribútumok között olyanokat jelöl meg Aron, mint pl. a munka adminisztratív szerkezete, a pénz funkcionálása, a csere létezése, a munkateljesítmény és a jövedelem közötti kapcsolat stb.

Az azonos, illetve hasonló attribútumok egy szervesen összefüggő rendszert, egy meghatározott társadalmi szervezetet képeznek, amelynek ökonómiai *bázisa, forrása a gépi nagyipari* termelés. Ez a meghatározott társadalmi szervezet – az *ipari társadalom*. A kapitalista és a szocialista forma társadalmi szervezete alapvetően azonos, vagyis mindkettő „ipari társadalom”. Mindkét forma belső, rejtett társadalmi szervezete az „ipari társadalom”; különbségük az azonos, illetve hasonló jegyek, elemek, funkciók modifikációjából adódik, ezért ezek – „az *ipari társadalom lehetséges modalitásai*”.

A dolgozat kísérletet tesz annak kimutatására, hogy az Aron által „modalitásoknak” nevezett társadalmi formák *invariáns társadalmi szervezetének igazi lényege* Aronnál az *áruforma, mint általános társadalmi termelési viszony*. Az „ipari társadalom” – árutermelő társadalom, amelynek sajátos társadalmisága abban áll, hogy az emberi tevékenység (munka), képesség, hajlam stb. társadalmi cseréjében a különböző egyének között értékviszony érvényesül. Ebből következik, hogy a „modalitások” csupán az árutermelő (ipari) társadalom különböző lehetséges variánsai. (És annyiban ipari, amennyiben az áruviszony ökonómiai bázisa a modern nagyipar.)

*A dolgozatban ennek a két alaptételnek az elemzésére szorítkozunk, azonban itt is eltekintünk a részletektől, amelyeknek tárgyalása egy másik megközelítési mód esetében azonban korántsem hanyagolható el. Az ily módon körülhatárolt problematika kritikai elemzése alapvetően azokra a forrásokra épül, amelyekben a fenti tételek leginkább explicálódnak. Ezek: Az értelmiség ópiuma (*L'opium des intellectuels*. Paris, 1955.); a Basel-Rheinfeldben 1960-ban megtartott nemzetközi szemináriumon elhangzott két előadás: Az ipari társadalom fogalma és a Nyugat politikai dialógusai (*La notion de société industrielle et les dialogues politiques de L'occident*) és Az ipari társadalom fogalma (*La notion de société industrielle*), amelyek a Rheinfeldi kollokvium...c. könyvben jelentek meg. (*Colloques de Rheinfelden* par R. Aron et autres. Paris. Calmann Lévy. 1960.); továbbá a Sorbonne-on az 1955–56-os tanévben tartott Tizennyolc előadás az ipari társadalomról (*Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris. Gallimard, 1963.) és a Három esszé az ipari korszakról (*Trois essais sur l'âge industriel*. Plon. 1966.). c. munkák.

A második alaptétel vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az árutermelő társadalmi szervezetnek (az áruközösségnek) „nincs immanens finalitása”; az áruviszonyt meghaladó „post-ipari” (azaz kommunista) társadalom csupán fiktív lehetőség; a belátható jövő egyetlen racionálisan funkcionáló, integrális és az emberi természetnek megfelelő társadalmi szervezete csak áruközösség lehet; a társadalmi élettevékenység bármely más típusa, létezési módja, formája, idegen (transzcendens) társadalmiságot jelent, amelyet kerülni kell.

R. Aron két alaptételének a fentiekben jelzett értelmezéséből következik, hogy gazdaság és társadalom viszonyának szerteágazó elméleti és módszertani kérdései közül mind kritikailag, mind pedig a pozitív válasz tekintetében azokat vesszük szemügyre, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az áruviszony problémájához. A dolgozat középponti kérdése így az „*áruközösség*” amely az értekezést szerkezetileg és logikailag egységbe foglalja. (Az elmélettörténeti áttekintést is alárendeltük ennek a szempontnak és elhagytuk azoknak a gondolatoknak az ismertetését, amelyek nem érintik a dolgozat szűkebben vett tárgyát.)

Az „ipari társadalom” elmélet reális alapja – ebben a megközelítésben – az, hogy a szocialista forma, a kommunizmus alsóbb fokának társadalmi még árutermelő társadalom – áruközösség. Ez empirikusan belátható tény. Ha az ipari társadalom fogalma azt fejezi ki, hogy az adott ipari termelékenységi fok szükségképpen árutermelő társadalmat tételez, akkor mind a kapitalista, mind a szocialista forma – ipari társadalom. Ebben áll az ipari társadalom elmélet racionális magja, a koncepció igazságtartalma. R. Aron alapkoncepciójának egésze azonban mégis hamis, mert a szocialista formát egyszerű „modalitássá” változtatja olymódon, hogy elméletileg „megszünteti” annak két alpmeghatározását. Ezek: a) a szocialista forma, valóságára nézve az áruközösség első meghaladása; b) reális lehetőségét tekintve pedig az áruforma egyáltalában-való meghaladása.

Az „ipari társadalom” aroni koncepciójának alapvető elméleti és módszertani fogyatékosága – két alaptétele vonatkozásában – abban áll, hogy Aron – bár nem *expressis verbis* – az „ipari társadalom” lényegét az áruforma, mint általános társadalmi termelési viszony létezésében látja és finalitásának hiányát tételezi, ugyanakkor azonban kísérletet sem tesz az egyáltalában-való áruközösség genezisének feltárására és történelmi fejlődésének kinyomozására. Ilymódon homályban marad az áruviszony történelmi létezésének titka és forrása, következésképpen a kapitalista és szocialista forma igazi természete és az áruközösség jövője is. Az áruviszony permanens létezését tételező második alaptétele így *prekoncepció* marad.

A legújabbkori társadalmi történelmi fejlődési tendenciák áttekintése alapján kitűnik, hogy az értékviszony létezésének és elesésének titkát feltáró marxi elmélet alapgondolatai ma is érvényesek: csak meghatározott termelékenységi fokon, mint *bázison* adódik az áruforma elesésének lehetősége és szükségessége, amelynek *realizálásához* azonban még további *előfeltételek tömege* szükséges.

Ezek azok a főbb elméleti és módszertani problémák, amelyekkel behatóbban foglalkozunk. Ezek a problémák önmagukban is igazolják a jelzett teória kritikai vizsgálatának indokolt voltát, hiszen itt végül is arról van szó, hogy az „ipari társadalom” elmélet a marxista társadalom- és történetfilozófiával való polémiaiban fogant azzal a nyílt céllal, hogy a marxista társadalomelméletet „meghaladva” alternatív elméletet nyújtson. De a napjainkban divatos konvergencia-elméletek egyik forrása az „ipari társadalom” elmélet, s azok kritikája szükségessé teszi az aroni koncepció sokoldalú kritikai elemzést. Az indokok sorához tegyük hozzá azt is, hogy a marxista szakirodalomban is kezd elterjedni az „ipari társadalom” fogalmának használata, anélkül azonban, hogy pontosan megkülönböztetnék annak polgári és marxista jelentését.

Témaválasztásunk indoklásában az sem utolsó szempont, hogy az „ipari társadalom” elmélet aroni változata meglehetősen széles rétegekre hat nemzetileg és nemzetközileg egyaránt, amelyben formailag a kifejtés pozitivistá-empirikus jellege és az esszéisztikus műfaj, tartalmilag pedig a harmadikutas „kettős igazság”-jellege játssza a fő szerepet.

A nemzetközi és hazai marxista szakirodalom ma már számottevő eredményekkel rendelkezik az „ipari társadalom” elmélet kritikai elemzése terén. Ezekre az eredményekre támaszkodva arra törekedtünk, hogy olyan kérdéseket érintsünk az értekezésben, amelyek nem szerepelnek, vagy nem kielégítő módon kapnak helyet az általunk ismert szakirodalomban.¹ Ebből a törekvésből adódott az értekezés már jelzett megközelítési módja és a cél: hozzájárulása az eddigi kritikai elemzéshez, és annak további elmélyítéséhez.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Az ötvenes évek második és a hatvanas évek első felében kifejlesztett „ipari társadalom” elmélet három olyan elméleti és módszertani alapelve épül fel, amelyeket részben vagy egészben még a polgári szociológia első alapvetése fogalmazott meg a XIX. század első negyedében. Az első alapelv azt mondja ki, hogy a társadalomszervezet a civilizáció jellegétől függ, a civilizáció jellegét pedig a termelés jellege határozza meg. Aszerint, hogy a termelés agrár-vagy ipari jellegű, meg kell különböztetni a feudális és ipari civilizációt, illetve társadalomszervezetet. A társadalmak történelmi fejlődést ily módon két periódusra lehet bontani: feudalizmusra és industrializmusra. A két társadalomszervezet között számos különbség van, amelyek közül az egyik legalapvetőbb eltérés az emberi tevékenységek, szolgálatok cseréjében mutatkozik, amennyiben a feudalizmust az egyenlőtlen csere jellemzi, míg az industrializmus cseréjében a hozadékok szerinti egyenlőtlenség érvényesül.

A második alapelv szerint az industrializmus – az emberiség végleges társadalomszervezete. A társadalmak egész további mozgása az industrializmus keretében megy végbe oly módon, hogy az ipari termelés extenzív és intenzív fejlődése progresszív növekedési szakaszokat eredményez az industrializmuson belül.

A harmadik alapelv kimondja, hogy az industrializmus társadalomszervezetét ugyan alapjaiban meghatározza az ipari termelésen nyugvó civilizáció, de nem határozza meg azt minden részletében. Ez a meghatározottság nem zár ki bizonyos kombinációs lehetőségeket, bizonyos változatokat.

A polgári szociológia történetének áttekintése azt mutatja, hogy az alapvetésben megfogalmazott fenti három alapelv többé-kevésbé végigvonul ezen a történeten, mégha csak periférikusan is. Annak mélyebb megértéséhez, hogy milyen körülmények teszik lehetővé és – polgári álláspontból – szükségessé az alapgondolatok szisztematikus társadalom- és történelemelméletté formálását, valamint egyik uralkodó áramlattá válását, hacsak vázlatosan is, de át kell tekintenünk az alapgondolatok genezisést és fejlődéstörténetét. Ezt az áttekintést alárendeljük annak a megközelítési módnak, amelyet a Bevezetésben már jeleztünk. Ez azt jelenti, hogy eltekintünk azoknak a szerzőknek a vizsgálatától, akik nem járultak hozzá számottevően az „ipari társadalom” elmélet fejlődéséhez. De a számbajövő teoretikusoknál sem jelezzük azokat az elméleti megfontolásokat, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül az „ipari társadalom” koncepció alapjaihoz. Végül, arra sincs mód, hogy a koncepció történetét más szociológiai elméletekhez való viszonyában is megnézzük.

1. AZ EREDET: S. SIMON, A. COMTE

A három elméleti és módszertani alapelv, valamint az „ipari társadalom” fogalma (szociológiai értelemben) A. Comte pozitivist szociológiájában jelenik meg először. A. Comte már abban az időben kidolgozta szociológiájának alapjait, amikor még S. Simon titkára volt. Maga S. Simon jelentős hatást gyakorolt Comte ifjúkori társadalomelméleti nézeteinek kialakulására. Számos comtei elképzelés eredetét tulajdonképpen S. Simonnál kell keresnünk, ezért vessünk néhány pillantást az ő társadalomelméletére is.

Az 1807-ben megjelent *Levelek egy amerikaihoz* (Lettres a un Americain) c. írás tanúsága szerint S. Simont azóta foglalkoztatja egy új társadalom kialakulásának gondolata, hogy visszatért Európába az amerikai függetlenségi háborúból. A *Levelek*-ben S. Simon összehasonlítja az észak-amerikai és az európai társadalmi rendszereket, és megállapítja, hogy az amerikai forradalom olyan új politikai korszak kezdetét jelzi, amely az egyetemes emberi civilizáció igen jelentős fejlődését fogja eredményezni. S. Simon így látja, hogy az amerikai változások nem korlátozódnak az Újvilágra, hanem egyetemes jellegűek, és Európa akkori társadalmi rendszerében is hamarosan hasonló változások következnek majd be.

Az ugyancsak 1807-ből származó, *Az iparról, vagy politikai, erkölcsi és bölcséleti fejtegetések* (De l'industrie ou discussions politiques, morales et philosophiques) c. tanulmányában az új civilizáció kialakulásának mozgatóerejét az „iparkodás” (azaz az ipari termelő tevékenység) kifejlődésében jelöli meg. Ebben a tanulmányban fogalmazza meg S. Simon azt a tételt, hogy „a politikai gazdaságtan elvei” magasabb-

rendűek a „polgári jog” elveinél. Ez a tétel annak a felismerését jelzi, hogy az új társadalom kialakulását új gazdasági tevékenység kialakulásával kell kapcsolatba hozni. A feudalizmusból kialakuló új társadalmat az új gazdasági tevékenység alapján S. Simon „ipari rendszernek” (*systeme industriel*) nevezi. Az „ipari rendszer” fogalma itt szociológiai jelentéstartalommal bír, mert nem egyszerűen a termelés ipari szervezetét jelöli vele S. Simon, hanem a feudalizmust követő új civilizációt és társadalmi szervezetet.²

Az „ipari társadalom” elmélet genezise szempontjából több jelentős megállapítást találunk S. Simonnál. Ő fogalmazza meg először azt az elvet, hogy „ha az ipar fejlődik, akkor a világ civilizálódik”, és azt, hogy „az ipar civilizáló hatására átalakul a társadalom szervezete”. A „Mindent az iparral, mindent az iparért!” saintsimoni jelszava — az előbbi formulákkal együtt — azt mutatja, hogy már S. Simon *megsejti* a társadalom gazdasági tevékenységének jellege és a civilizáció, valamint a társadalmi szervezet jellege közötti összefüggést. Sőt azt is felismeri S. Simon, hogy a társadalom-szervezet elősegítheti, illetve gátolhatja az ipari termelés, tehát a civilizáció fejlődését. Ennek a felismerésnek vagy megsejtésnek az alapján követeli, hogy a társadalmat a tudomány és ipar képviselői szervezzék meg, olyan szervezeti formát kialakítva, amely a legkedvezőbb a tudomány és ipar fejlődése, az „ipar nagy virágzása” számára.

S. Simontól származik az a — napjaink „ipari társadalom” elméletében felújított — gondolat is, hogy az „ipari rendszer” a legtöbb egyetemes és egyéni szabadságot biztosítja az embereknek, és az ipar haladásával új korszak kezdődik az emberi faj életében. Az új korszak a boldogság és nyugalom korszaka lesz, amelynek általános eszköze és alapja a tudomány és ipar.

Az „ipari rendszer”-ben, — szemben a hűbéri társadalommal — S. Simon véleménye szerint az általános serénység uralkodik; nincsenek henyélő osztályok, csak dolgozók, mert a munka általánosan *kötelező*. A tudomány és ipar eszközei mindenkinek lehetővé teszik a kielégítő megélhetést, noha nem azonos fokon, hanem a képességek és az ennek megfelelő munkateljesítmények alapján differenciálva. Az „ipari rendszerben” nem szűnik meg a magántulajdon, kizsákmányolás azonban nincs, vagyis mindenki megkapja munkájának ellenértékét, így a magántulajdon a képességek különbségéből származik. A kizsákmányolást az akadályozza meg, hogy a termelés társulás formájában megy végbe. A társulást viszont az állam garantálja.

S. Simon „ipari rendszere” egy magántulajdonon felépülő, antagonizmusok nélküli osztálytársadalom. Az emberek közötti egyenlőtlenség az „ipari rendszerben” szükségszerűen fennmarad, s így fennmaradnak az osztályok és az osztályharc is, ez azonban — S. Simon elképzelése szerint — nem ölt antagonisztikus formát. Egy távoli perspektívában elképzelhetőnek tartja a magántulajdon nélküli „ipari rendszert” is, addig azonban csak a S. Simon által körvonalazott „ipari rendszer” lehetséges.

Ez az „ipari rendszer” valójában a polgári társadalom idealizált változata. S. Simon utópizmusa nyilvánul meg abban, hogy „ipari rendszerét” tulajdonképpen szocialista „ipari rendszernek” tartotta azzal, hogy feltételezte, miszerint ebben a

rendszerben ösztársadalmi méretekben érvényesül a „munka mértéke”, miközben másfelől fennáll a termelőeszközök magántulajdona is.

A S. Simon által bevezetett „ipari rendszer” fogalom ugyanazt jelenti, mint az „ipari társadalom” fogalma. Ez a formula általános szociológiai értelemben S. Simon magántitkárának, A. Comtenak *„A modern időt megelőző kor összefoglaló értékelése* (Sommaire appréciation de l'ensemble du passé moderne. 1820.) c. tanulmányában fordul elő először, egy lábjegyzetben. A civilizáció eddigi történetét három stádiumra bontja A. Comte ebben a tanulmányban. Az első a feudális rendszer, a második az átmeneti alakzat, amely már nem tisztán feudális jellegű, mert egyes elemeiben már a harmadik – a békés ipari munkálkodás és a tudomány korszaka. A comtei „ipari társadalom” formula (société industrielle) ezt a harmadik stádiumot jelöli. Melyek az „ipari társadalom” jellemvonásai Comtenál?

Amíg a régi rendben a nép alattvaló volt, addig az új rendben, az „ipari munkálkodás” rendjében mindenki, aki ebben a munkálkodásban tevőlegesen résztvesz – a legegyszerűbb napszámostól a leggazdagabb gyártulajdonosig s a legtudósabb mérnökig –, részestársi, munkatársi viszonyban vannak egymással. Az „ipari munkálkodás” Comte felfogásában éppúgy, mint S. Simon szerint – olyan valóságos társulás, amelyben nem létezik más egyenlőtlenség, mint az, amely a képességek és az annak megfelelő hozadékok különbségén alapul. Ez az egyenlőtlenség azonban elkerülhetetlen; megszüntetésük abszurd és nevetséges lenne, sőt, a legnagyobb mértékben káros következményeket vonna maga után. „A társulásban mindenki a kapacitásával és a hozadékaival arányos fontosságra és részesedésre tarthat igényt, ami az egyenlőségnek bizonyára az a lehetséges maximuma, amelyet csak kívánni lehet.”³ Az „ipari társadalom” szükségszerű egyenlőtlensége Comtenál nem vezet társadalmi konfliktusokhoz. Ellenkezőleg, az ipar, a tudomány fejlődésével szaporodnak a létfenntartási eszközök, csökken a munkanélküliek száma, fejlődik az értelem és az erkölcs. Ezzel párhuzamosan megszűnik a társadalmi dezorganizáció három kiváltó oka: a nyomor a munkátlanság és a tudatlanság.

Részben ezek az új rendszer jellegére vonatkozó illuzórikus elképzelések, részben pedig az a comtei felfogás, hogy az „ipari társadalom” szükségszerűen (törvényszerűen) jön létre, teszi, hogy Comte dilemma nélkül áll az „ipari társadalom” mellé.

A pozitivista szociológia alapjainak kifejtésére szentelt egyik hosszabb tanulmánya: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok tervezete* (Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la Société. 1822. május) részletesen vázolja a civilizáció fejlődő haladásának törvényét, az „ipari társadalom” létrejöttének elkerülhetetlenségét: „A régi rendszer fokozatos bomlási folyamata századok során folytonos, megszakítatlan módon tartott. Benne a módosulások egész sorozata jött létre – minden emberi akarattól függetlenül... Egyszerűen a régi

rendszer hanyatlása a civilizáció fejlődő haladásának elkerülhetetlen folyománya volt.”⁴ Amíg a politika teológikus és metafizikus válfajai – olvasható ugyanott – a társadalmi szervezetet a civilizáció általános állapotától teljesen függetlenül, absztrakt módon fogják fel és a civilizáció fejlődő haladását olyannak tekintik, amely semmiféle szabálynak nincs alávetve, addig a politika tudományos vagy pozitivista felfogása azt tartja, hogy a civilizáció egy természeti törvény rendje szerint fejlődik tovább, s halad feltartóztathatatlanul előre, hogy a civilizáció haladása megmászhatatlan fejlődési menetnek van alávetve. A pozitivista politika azt is kimondja, hogy a társadalmi szervezetet nem szabad a civilizáció állapotától függetlenül szemügyre venni, hanem ellenkezőleg: az előbbi az utóbbinak a leszármazottja, derivátuma; a politikai rendszer a civilizáció vonatkozásában mindig alárendelt helyzetben van. A korábbi politika azt képzelte, hogy az emberi nem olyan politikai test, amely semminemű saját impulzussal nem rendelkezik, s így kész passzívan befogadni bármilyen politikai impulzust. Valójában – írja Comte – a társadalmi szervezet állapota és a civilizáció megfelelő foka között benső összefüggés van: a civilizáció állapota minden korszakban meg szabja a társadalmi szervezetet.

A civilizáció állapota és a társadalmi szervezet között Comte elgondolása szerint kölcsönhatás van: „Bizonyos, hogy a társadalmi szervezet is viszont, több-kevesebb energiával, de elkerülhetetlen visszahatást gyakorol a civilizációra. De óvakodjunk hogy e befolyás miatt – amely csak másodrendű, jöllehet igen fontos – fel ne forgaszuk a függési viszony természetes rendjét. Hogy e rend valóban olyan, amilyennek jeleztem, arra nézve bizonyítékul szolgál a jelzett visszahatás, ha figyelmesen vizsgáljuk természetét. Mindennapos tapasztalat tanúskodik amellett, hogy valahányszor a civilizáció sodrával ellentétes irányba konstituálódott a társadalmi szervezet, a civilizáció előbb-utóbb mindig felülkerekedett az előbbin.”⁵

Comte pozitivista szociológiájának ezen alapgondolataival szinte maradéktalanul találkozunk majd az „ipari társadalom” koncepció mintegy százharminc évvel későbbi reneszánszában, ezért szemügyre kell venni a további részleteket is. A civilizáció fejlődése Comtenál olyan szigorúan megszabott törvényeknek van alávetve, amely felül áll minden emberi beavatkozáson; és így a társadalmi-történelmi folyamat egyetlen közbeeső lépcsőfokát sem lehet átugorni. A társadalmi szervezet fejlődése ugyanilyen szükségszerű lépcsőfokon megy át. Vajon ezek – a civilizáció és társadalmi szervezete szükségszerű fejlődésére vonatkozó – gondolatok a Comtenál teljesen kizárják a társadalmi-történelmi folyamatból a *lehetőségek* létezését? Korántsem.

A. Comte értelmezése szerint lehetőség van arra, hogy az ember bizonyos kereken belül hatást gyakoroljon a civilizáció menetére: „Mindamellett a civilizáció menete több fizikai és morális ok behatása folytán, – amelyek tüzetes mérlegelésnek vethetők alá – módosulást szenvedhet; de csakis gyorsasága változhat bizonyos határok között, mégpedig mind a haladás, mind ellenkező irányban. A civilizáció haladását módosító okok közé tartoznak a politikai kombinációk. Ez az egyetlen mód adatott meg az embernek, hogy saját civilizációjának menetére befolyást gyakorolhasson.”⁶ Ezek a módosulások azonban csak másodlagos divergenciák lehetnek, gyorsíthatják,

vagy lasíthatják a civilizáció fejlődését, de csak bizonyos, eléggé szűk keretek között. Így a politikai akció elősegítheti az olyan változásokat, amelyeket a civilizáció mozgása aktuálisnak jelez, míg a politikai akció eredménytelen marad – legyen bár progresszív irányú –, ha tovább akar haladni, mintsem a körülmények megengedik. Ezzel együtt azonban arra sincs lehetőség, hogy a politika regresszív hatást fejtsen ki. A divergens módosulások lehetőségének forrását Comte azzal magyarázza, hogy a civilizáció mozgása nem egy mértani egyenes vonal formájában megy végbe, hanem bizonyos számú kisebb-nagyobb terjedelmű lassú, de progresszív irányú kilengésből áll, egy szilárd középvonal két oldalán. A középmozgás ismeretén alapuló politikai kombináció pedig rövidebbekké és gyorsabbakká alakíthatja a kilengéseket. A politika mellett egyébként Comte még más olyan okokról is beszél, amelyek kisebb-nagyobb mértékben módosítják a civilizáció menetét, azonban ezek a politikánál sokkal kevésbé *alterálják* a civilizáció, ill. a társadalom általános fejlődési menetét.

A politikai kombinációk lehetséges határainak ezen értelmezéséből következik, hogy „Minden korban az a legjobb rendszer, amelyik leginkább összhangban van a civilizáció akkori állapotával. Nincs és nem is lehetséges olyan politikai rendszer, amely absolute fölötte állna a többinek, csak annyi igaz, hogy a civilizáció egyik helyen előrehaladottabb stádiumban van, mint egy másikon.”⁷

A civilizáció – tehát a tudomány és ipar – fejlődési foka és a társadalomszervezet jellege közötti meghatározottság comtei felfogását teljes egészében elfogadja R. Aron. A politikai „kombinációk” Aron szerint sem képesek *alterálni* a társadalomszervezetet. Ebből következik az az aroni koncepció, hogy a kapitalista és szocialista politikai rendszer egyike sem állhat absolute a másik felett, mert mindegyik a civilizációnak és az ezáltal meghatározott társadalomszervezetnek a függvénye. Aron azt a feltevést is átveszi Comtetől, hogy az „ipari társadalom” egy végleges szociális állapot felé vezeti az emberi fajt azzal, hogy a tudomány és ipar fejlődése általános jóléthez vezet.

2. FEJLŐDÉSTÖRTÉNET: L. V. STEIN, H. SPENCER, B. RUSSELL

Az „ipari társadalom” elmélet alapgondolatainak első megfogalmazása és az alapkoncepció újrafogalmazása közötti társadalmi-történelmi fejlődési szakaszban bizonyos módosuláson mennek keresztül a Comte által kifejtett alapelvek. A tartalmi változások főbb állomásai – L. v. Stein, H. Spencer és B. Russell, illetve felesége D. Russel társadalomelmélete.

Negyedszázaddal azután, hogy megjelennek S. Simon és A. Comte szociológiai értekezései, jön ki a nyomdából Lorenz von Stein háromkötetes műve, a *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis unseren Tage*.⁸

A második kötet, – amely a francia szocialista, kommunista eszmék történetét dolgozza fel 1830–1848 között – címe: *Die industrielle Gesellschaft*. L. v. Stein átveszi Comtetől – akinek szociológiáját jól ismeri – a feudális és ipari társadalom

fogalmait, és Comtehoz hasonlóan, a társadalmi fejlődés két egymást követő periódusát jelöli velük L. v. Stein szerint az „ipari társadalom” a Nagy Francia Forradalommal veszi kezdetét, és a júliusi forradalomban az ellen folyt a harc, hogy a feudális társadalom elemeit az államhatalom segítségével visszaállítsák.

A társadalmi fejlődés feudális és ipari stádiuma közé L. v. Stein is – mint A. Comte – beiktat egy átmeneti képződményt, amelyet „népgazdasági társadalomnak” (volkswirtschaftliche Gesellschaft) nevez. Ez már nem tisztán feudális, de még nem is tisztán „ipari társadalom”. A termelés objektív és szubjektív feltételei az átmeneti fázisban még nem váltak el egymástól, s így politikai tekintetben is érvényesül a szabadság és egyenlőség elve. A „népgazdasági társadalom” mintegy evolúciós úton átmegy az „ipari társadalomba” azzal, hogy fokozatosan, az ipar fejlődésével párhuzamosan, különválnak a termelés objektív és szubjektív feltételei. Ezzel a folyamattal paralell végbemegy a hatalom és birtoklás kettéhasadása is: kialakul az uralom és függőség, a birtoklás és nem-birtoklás viszonya. „Az ipari társadalom lényege abban áll, hogy a népgazdasági társadalomból fokozatosan, azonban elkerülhetetlen szükségszerűséggel kifejlődik a tőketulajdonnak az élethez szükséges javak és azok mozgása feletti uralma.”⁹ – írja L. v. Stein.

A társadalmi fejlődés itteni három stádiuma éppoly szükségszerű, mint A. Comtenál. Minden népnek szükségképpen át kell mennie a három fokozaton; egyetlen fokot sem lehet átugorni. Ebben a tekintetben nincs számottevő különbség A. Comte és L. v. Stein között. Más vonatkozásban azonban egy fontos új elem is jelentkezik Stein társadalomelméletében: amíg Comtenál a tulajdonos és a csak a munkaerejével rendelkező munkás között egy társuláson belüli mellérendeltségi viszonyról, harmonikus együttműködésről van szó, L. v. Stein felismeri, hogy a kifejtett „ipari társadalomban” a tőke alárendeli magának a teljes emberi életet, és önmagát teszi meg mind az anyagi, mind a szellemi élet legfőbb, legáltalánosabb elvének. A tőke uralma következtében a javak privilégizálódnak, ebből pedig szociális ellentmondások származnak. A szociális ellentmondások és forrásaik megjelölésével L. v. Stein tulajdonképpen eljut annak felismeréséig, hogy az „ipari társadalom” valójában – kapitalista társadalom, azonban ez nála olyan kapitalizmus, amelyben az egyenlőtlenség igazi forrása nem a kizsákmányolás, hanem az emberi munkák és tevékenységek különbözősége.

Ennek a felismerésnek az ellenére L. v. Stein nem használja a kapitalizmus megjelölést; megmarad az „ipari társadalom” fogalma mellett. Ennek az a magyarázata, hogy a kapitalizmus L. v. Stein számára – az „ipari társadalom” egyetlen lehetséges társadalmi típusa. Lehet, hogy később lesz majd más megoldás is – vélekedik L. v. Stein –, azonban ma még egyetlen ember sem látja a dolgok más rendjének lehetőségét, amely meghozná a szociális problémák megoldását és a végső békét. A szociális ellentmondások az „ipari társadalom” elkerülhetetlen velejárói. Ennek ellenére – természetére nézve – mégis ez a legszabadabb társadalom, amelyet az ember jelenleg, és a belátható jövőben egyáltalán elgondolhat. Ebből a steini koncepcióból következik a XIX. század első felének szociális mozgalmaihoz való viszonya: ezek a

mozgalmak jogosak, ugyanakkor értelmetlenek, hiszen az „ipari társadalmat” nem lehet meghaladni a belátható jövőben.

Az ötvenes és hatvanas években megújított „ipari társadalom” elméletben két, L. v. Stein által megfogalmazott tétel elevenedik fel: a) a szociális és politikai ellentmondások – az „ipari társadalom” szerkezetének szükségszerű ellentmondásai; b) az „ipari társadalom” a jelen és a belátható jövő egyetlen lehetséges társadalma.

A Comte által alapvonalaiban kidolgozott „ipari társadalom” elmélet L. v. Stein utáni történetében új szakasz kezdődik. Stein még akkor dolgozza ki „ipari társadalom” elméletét, amikor a tudományos szocializmus megalkotása, és különösen elterjedése még az elején tartott. Ha L. v. Stein ismerte is a marxizmus első eredményeit, még megtehetette, hogy elkerülje az azzal való konfrontációt. Az új fejlődési szakaszban azonban erre már nincs lehetőség. Az „ipari társadalom” elmélet Stein utáni történetén valóban végig is vonul a marxista társadalom- és történelemelmélet elleni harc. Ez a tény, valamint az eddigi koncepcióhoz képest új vonások megjelenése indokolják, hogy az „ipari társadalom” elmélet fejlődéstörténetében új szakaszról beszéljünk.

Az „ipari társadalom” elmélet eddigi teoretikusai *homogén „ipari társadalomról”* beszéltek. Az új fejlődési szakasz reprezentánsa, Herbert Spencer, már megkülönbözteti az „ipari társadalom típusait”. A *The Principles of Sociology* (A szociológia alapelvei) c. munkában Spencer is két stádiumra tagolja a történelmi fejlődést: az első stádium – a katonai típusú társadalom (the militant type of society), a második a társadalom ipari típusa (the industrial type of society). A társadalom ipari típusán belül Spencer különbséget tesz a múlt században reálisan funkcionáló, valamint a szocialista-kommunista elméletekben tételezett ipari társadalmi típusok között.¹⁰ Spencer ugyan nem használja sem a kapitalista, sem a szocialista „ipari társadalom” kifejezést explicit módon, implicite azonban itt ezekről van szó, s ezzel az elmélet történetében először nála jelenik meg az „ipari társadalom kapitalista és szocialista típusának” tételezése.¹¹ Miben különböznek ezek a változatok?

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a „társadalom katonai típusa” kifejezésnek Spencernél kettős jelentése van: első értelemben szinoním a feudális társadalom fogalmának jelentéstartalmával, második értelemben pedig az „ipari társadalom” szocialista-kommunista típusának ismérveit foglalja magában. Ennek a kettős jelentésnek az a magyarázata, hogy az „ipari társadalomnak” Spencernél kettős kritériuma van: úgymint a tevékenység ipari jellege, és a csere meghatározott formája vagy módja. Mármost a szocialista „ipari társadalom” cseremódja Spencer szerint olyan, mint a katonai típusú társadalom cseremódja.

Az ipari társadalomnak szükséges előfeltétele az ipari tevékenység bizonyos extenzitása, azonban „Nem tagjainak munkálkodása az, amely egy társadalmat – ahogyan itt értjük – iparivá tesz, hanem az együttműködésnek az a formája, amelyben munkáikat – legyen az nagyobb vagy kisebb terjedelmű – végzik.” – írja Spencer.¹² A gazdasági együttműködés „ipari típusú” formájának alapvonása Spencernél – éppúgy mint A. Comte és L. v. Stein társadalomelméletében – az *egyenértékű csere*. Az egyenértékű cserén alapuló „ipari társadalomban” – ezen elgondolás sze-

rint – minden egyes ember fenntarthatja magát saját munkája által, mert termékeit és szolgálatait úgy cseréli ki, hogy erőfeszítése sem többet, sem kevesebbet nem eredményez, mint munkájának természetes hozadékát. A cselekvés és annak eredménye között normális viszony van az együttműködés ezen formájában, amennyiben mindenki annyi hasznot ér el, amennyi erőfeszítésének megfelel – olvasható az „ipari társadalom” spenceri jellemzésében. Maguk a társadalmi intézmények csak annyiban avatkoznak bele a termékek és szolgálatok cserefolyamatába, hogy biztosítják minden érdek kellő érvényesülését; kiegyenlítik az ellentétes érdekeket. Az érdekkülönbségek az előrehaladott munkamegosztásból és az emberi képességek különbözőségéből származnak, – az „ipari társadalom” elkerülhetetlen tartozékai.

A szocialista-kommunista tanokban elméletileg tételezett „ipari társadalom” alapja – Spencer szerint – ugyancsak az ipari munkálkodás, azonban alapvető különbség mutatkozik a társadalmi szervezet funkcionálási módja tekintetében. Amíg az előző ipari társadalmi típusban az egyéni termékek és szolgáltatások cseréje lényegileg külső – nem gazdasági – kényszer érvényesítése nélkül megy végbe, addig itt ezt az állam intézményei szabályozzák. Az előbbi típus „természetes rendszere” helyett itt egy „mesterséges rendszert” találunk, amely közvetlenül vagy közvetve megakadályozza az egyéneket abban, hogy „pénzért javakat termelve, egymással versenyezhesseken”. A társadalom „ipari típusának” itt elsőként említett változatában tehát önkéntes együttműködés, a másodikban pedig olyan „kényszeregyüttműködés” érvényesül, amelyben a munkahozadék egy részét átengedik az alsóbbrendűeknek, s így nem a munkamegosztásból és a képességek különbözőségéből szükségképpen adódó különböző érdekeket, hanem a jó és rossz, a lusta és a szorgalmas egyének közötti érdekkülönbségeket egyenlősítik. Az ily módon szervezett társadalom – Spencer szerint – valójában olyan „ipari társadalom”, amely átveszi az alacsonyabb fejlődési fokot képező „katonai típusú társadalom” kényszeregyüttműködését. A szocialista-kommunista tanításokban tételezett társadalom ezért – „katonai típusú ipari társadalom”.

Az együttműködési, funkcionálási módok fenti különbségeiből adódnak a politikai rendszerek különbségei: „a katonai típusú társadalomban” – Spencer fogalmazása szerint – az állampolgárok élete, szabadsága és tulajdona ki van szolgáltatva az állami kényszernek. A „katonai típusú társadalom” alkati sajátossága, természetéhez tartozó vonása – az egyéni kezdeményezés visszaszorítása, a magánvállalkozás hiánya, általában az egyéniség feláldozása stb. Ezzel szemben az „ipari típusban” nem áldozzák fel a polgár egyéniségét, hanem védelmezik azt, és biztosítják, hogy minden egyes ember egyénisége annyira szabadon érvényesülhessen, amennyire az mások egyéniségének érvényesülésével összeegyeztethető. A társadalmi igazgatás rendszere ennek megfelelően decentralizált, szemben a „katonai típusú” központosított kényszeruralmával; az állam csak korlátozott mértékben avatkozik bele a társadalmi élet irányításába. Erre nincs is nagyobb szükség, mert az „önkéntes együttműködés” társadalmában az egyének természete olyan, hogy az önzés és agresszív egoizmus csak mellékes jelenségment létezik; az egyének kellő önmérsékletet fejlesztenek ki magukban.

Mint látható, az „ipari társadalom” alapmeghatározásainak, ismérveinek sorát Spencer kiegészíti a termékek és tevékenységek csereformájának meghatározásaival. Az „ipari társadalom” változatának tételezése a csereformák két változatának tételezésén alapul. Spencer itteni eljárása a következő: a kapitalista „ipari társadalomban” egyenértékű, a szocialista „ipari társadalomban” pedig egyenlőtlen cserét tételez.

Spencernek a változatokról szóló gondolatai modernizált formában abban az aroni koncepcióban élnek tovább, amely szerint a kapitalizmus és a szocializmus – az „ipari társadalom” két lehetséges változata. R. Aron változatai azonban – többek között – abban különböznek a spenceritől, hogy a termékek, tevékenységek csereformájában nála nincs olyan mértékű eltérés, mint Spencer elgondolásában. Aron szerint ugyanis a szocializmus és a kapitalizmus azonosságának egyik forrása a csereformák lényegi azonossága. Aron mindkét változatban egyenértékű cserét tételez.

Az „ipari társadalom” teória történetében is újat hozott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme. Létrejött a társadalom azon típusa, amelyről Spencer még csak mint elméletileg lehetséges változatról beszél. (Összemosva az utópikus és tudományos szocializmust) Spencer után mintegy fél évszázaddal, az első szocialista ország négy-öt éves tapasztalatai alapján az angol Bertrand Russell és felesége tesznek kísérletet az „ipari társadalom” fogalmának és az „ipari társadalom típusai” formulának az újrafogalmazására.

B. Russell feleségével közösen írott könyvének a *The Prospects of Industrial Civilization*-nek (Az ipari civilizáció távlatai) az első kiadása 1923-ban jelenik meg. Russellék 1921 nyarán Szovjet-Oroszországban jártak, s mint a könyv előszavában írják, ott és akkor merült fel bennük először ennek a könyvnek az alapgondolata. A Távol-Keleten és Kínában ezután tett utazásuk során pedig már hozzá is kezdtek a könyv kivitelezéséhez.

„Az ipari civilizáció távlatai”-nak alapgondolata az, hogy „A kapitalizmus és a szocializmus – az industrializmus két formája... korunk döntő ténye nem a kapitalizmus és szocializmus, hanem az ipari civilizáció és a humanitás közötti harc...”¹³ Hogyan jutnak el a szerzők ezekhez a következtetésekhez? Ahhoz, hogy erre a kérdésre felelhessünk, meg kell nézni, hogy mit értenek Russellék az „industrializmus” fogalma alatt, majd azt, hogyan értékeli Szovjet-Oroszország gazdasági társadalmi helyzetét, a szocializmus és a NEP (új gazdasági politika) viszonyát.

Könyvük *Inherent Tendencies of Industrialism* (Az industrializmus belső tendenciái) c. fejezetében azt írják, hogy az iparosodás mindenhol ugyanazon általános törvények szerint megy végbe, és össztársadalmi kihatásai is azonosak. Az industrializmus egyik általános inherens tendenciája, hogy magasabb növekedési szakaszában, azaz kifejlett formájában szükségképpen létrehozza a javak bőségét. Az industrializmus alacsonyabb fokán pedig mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban szükségképpen létezik a hasznosság hatalma, a világnézet utilitarizációja, a dolgok külső értékének becslése; a piac, a konkurrencia és a verseny elkerülhetetlen.

Az industrializmus alacsonyabb és magasabb fokának megkülönböztetéséből jutnak el Russellék a szocializmus két típusának differenciálásához: az industrializmus

alacsonyabb és magasabb fejlődési fokán kialakuló szocializmus megkülönböztetéséhez. Az industrializmus alacsonyabb fokán szerveződő szocializmus és kapitalizmus – szerintük – inkább hasonlítanak egymásra, mint különböznek egymástól. A hasonlóság alapja az áru-, pénz- és piaci viszonyok létezése, illetve az ezekből szükségképpen adódó általános, emberi-társadalmi viszonyok.

„Az ipari civilizáció távlatai”-nak szerzői főleg az oroszországi tapasztalatok általánosításán keresztül jutnak el a fenti következtetésekhez. Az új gazdasági politika kidolgozása – mint ismeretes –, annak a lenini felismerésnek a következménye, hogy nem lehet közvetlenül áttérni egy olyan csereformára, amelyben az áru-, pénz- és piaci viszonyoknak már semmi szerepük nincsen, vagyis, hogy más szükség van ezeknek a közvetítő funkciójára. Russellék jól ismerik Leninnek a NEP-re vonatkozó írásait. A NEP koncepciója megerősíti azt az elgondolásukat, hogy a kapitalista és szocialista forma – az industrializmus két formája, és hogy a két forma közös bázisa a termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi foka. Az industrializmus magasabb fokán – Russellék felfogása értelmében – már más csereforma is lehetséges, ezért a magasabb fokon szerveződő szocialista társadalom már kevésbé hasonlít az industrializmus kapitalista formájára, mint inkább különbözik attól.

Ezek az elméleti, módszertani és empirikus alapokon nyugszik az industrializmusnak és különböző formáinak a tételezése. Hogyan következik ezekből a megfontolásokból az a tétel, hogy „korunk döntő ténye nem a kapitalizmus és szocializmus, hanem az ipari civilizáció és a humanitás közötti harc”?

Az iparosítás, mechanizálás természete szerint – írják a szerzők – jótétemény, de lehet káros is. Az industrializáció káros hatásának három forrását jelöli meg a szerző-házaspár: a magántulajdon, a nacionalizmus és a technicista világnézet. Ahhoz, hogy az industrializmus harmónikusán funkcionáljon, szocializmus és internacionalizmus szükséges. Mivel Russellék szerint mind a kapitalizmus, mind a szocializmus képes létrehozni a javak bőségét, a két társadalom között majd az dönti el azt a kérdést, hogy melyik a magasabbrendű, hogy mennyire sikerül humanizálni az ipari civilizáció bázisán felépült társadalmi viszonyokat. Az idézett könyv tanúsága szerint Russellék úgy találják, hogy a szocializmus – lehetősége szerint – humánusabb társadalom, mert megszünteti a magántulajdont, a nacionalizmust és a technicista világ-szemléletet. A kapitalizmusban – írják a szerzők – az üzleti és konkurrencia szellem fejleszti az ipart, és ez kifejleszti a hasznosság hajlamát, a dolgok külső értékének becslését, ami a világnézet utilitarizálódását eredményezi. A szocializmusban – ezzel szemben – másodlagossá válik a dolgok külső értékének becslése, és remélni lehet azt, hogy a luxus áruk és hadianyagok termelésének megszüntetésével felszabaduló energiák a tudományok, a művészetek fejlesztésére és az élet megszépítésére irányulnak. Röviden szólva: a szocializmusban a kapitalizmussal szemben, az industrializmus a közösséget *szolgálja*, nem pedig *uralja* azt. Az industrializmus és humanitás közti harc *végeredménye* a szocializmus győzelme lesz, és a népek nem a piacon, hanem majd a termelésben konkurálnak egymással, és termékeiket majd úgy osztják el, mint a hajdani parasztszaládban, tehát áru-, pénz- és piaci viszonyok közvetítése

nélkül. Amíg azonban nem jön létre a javak bősége, addig a kapitalizmus és szocializmus – csak az industrializmus két formája.

Mint látható, a russelli koncepció annyiban érintkezik Spencerével, amennyiben mindketten tételezik az „ipari társadalom” változatait, a kapitalista és szocialista formákat. A két koncepció közötti alapvető különbség abban áll, hogy Spencernél egy idillikus, egyenértékű csereformában funkcionáló kapitalista „ipari társadalom”-mal egy despotikus, katonai típusú szocialista forma áll szemben, amelyben a termékek és tevékenységek cseréjében a durva egyenlősítés rulakodik, míg Russelnél a két változat között nincsenek ilyen jelentős különbségek. Amíg Spencernél az „ipari társadalom” szocialista típusa antihumánus, addig a Russel házaspár szerint a szocialista forma humánusabb, mint a kapitalista forma. Az „ipari társadalom” elmélet második világháború utáni történetének egyik jellemvonása az, hogy a különböző teoretikusok egyik csoportja a spenceri koncepció, másik pedig a russelli felfogás tradícióit újítja fel. A. Aron egy harmadik csoport reprezentánsa, aki kísérletet tesz a spenceri és russelli felfogás olyan *szintézisére*, amely szerint a két forma közül a kapitalista forma – az „ipari társadalom” *jobbik* változata.

3. A KONCEPCIÓ RENESZANSZA: W. W. ROSTOW, R. ARON

Ilyen elméleti előzmények után, mintegy harminc évvel később, következik be a jelzett alap gondolatok átfogó társadalom- és történetfilozófiai elméleti rendszerré formálása. Az elméleti rendszerré formált „ipari társadalom” koncepciója keletkezését azok a gazdasági, társadalmi, történelmi és elméleti feltételek határozzák meg, amelyek az ötvenes évek második, ill. a hatvanas évek első felében kialakultak. Az „ipari társadalom” elmélet megújítása szempontjából alapvető jelentősége van annak a ténynek, hogy létrejött és megszilárdult a szocialista világrendszer, továbbá annak, hogy az iparilag legelőrehaladottabb tőkés országokban *relative* stabilizálódott a kapitalista gazdasági társadalomformáció.

E kettős stabilizáció eredményeként olyan konstelláció alakult ki, amelyben a két gazdasági társadalomformáció egymás mellett létezik és fejlődik. Ez a sajátos paralell egymás mellett létezés lehetővé és egyben szükségessé teszi – polgári álláspontból – mind a kapitalista, mind a szocialista formának a világtörténelmi folyamatban való – a korábbiaktól eltérő – új típusú elhelyezését. Az új feltételek között ugyanis hatástalanra vált az az elképzelés, hogy a szocialista gazdasági társadalomformáció, mint az emberi természettől idegen és erőszakolt konstrukció, képtelen a tartós funkcionálásra, és előbb-utóbb bomlásnak indul, (amelyet kívülről is elő kell segíteni) és amelyet végül, a történelmi tévelygés egyik epizódjaként értékel majd az utókor. Az új tények azonban éppen ellenkezőleg azt tanúsítják, hogy a jelzett funkcióképtelenség nem érvényes megállapítás, ezért felül kell vizsgálni a szocialista forma eddigi polgári értékelését és a történelmi helyéről alkotott elképzelését.

Az ötvenes években a legelőrehaladottabb kapitalista országokban bekövetkező gazdasági növekedésnek és az állami intervenció intenzifikálódásának a tőkés formáció funkcionálási képessége szempontjából adódó pozitív hatásai optimizmust váltanak ki a polgári teoretikusokban: úgy tűnhet, hogy a kapitalizmus a megújódás stádiumába lépett, és a harmincas évek baljóslatú jelei végérvényesen megszűntek. Ez az optimizmus lehetővé teszi a polgári teoretikusok számára, hogy a korábban túlburjánzott parciális mikroszociológiai társadalomelméleteket átfogó, általános szociológiai és történetfilozófiai elmélet kereteiben foglalják. Az „ipari társadalom” elmélete – egy ilyen szintézis.

Az „ipari társadalom” elmélet alapgondolatainak elméleti rendszerré fejlesztést történetileg és logikailag egyaránt megelőzi a gazdasági *növekedés* problémáinak sokoldalúbb elméleti vizsgálata. (Az „ipari társadalom” elmélet modern változata tulajdonképpen a gazdasági növekedés új értelmezésében van megalapozva.) Ezért, bár Aron a Sorbonneon már egy évvel azelőtt megtartotta előadásait, hogy W. W. Rostow tanulmánya megjelent az *Economist*-ban, – mégis Rostowval kezdjük az „ipari társadalom” elmélet harmadik fejlődési szakaszának áttekintését.¹⁴

A „gazdasági növekedés stádiumairól” szóló rostowi elmélet már a korábbi – a gazdasági növekedés elemzésében elért – eredmények bizonyos társadalom- és történetfilozófiai szintézise. A növekedés problémáival való szisztematikus foglalkozás pedig Keynes fellépése után indul meg. Az első jelentős tanulmány – Colin Clarke: *Conditions of Economic Progress* (A gazdasági haladás feltételei) – amelyre Aron, mint a modern „ipari társadalom” elmélet egyik előfutárára hivatkozik – 1940-ben jelenik meg. Rostow pedig, mielőtt kidolgozta volna szociológiai koncepcióját, maga is egy monográfiát szentel a gazdasági növekedés folyamatának. A *The Process of Economic Growth* (A gazdasági növekedés folyamata) c. könyve – amely 1953-ban lát napvilágot – azonban előrevetíti későbbi koncepciójának kontúrjait, amelynek alapvonalait már az 1959-ben az *Economist* két augusztusi számában közölt cikkében megtalálhatjuk. Közben általában divattá válik a gazdasági növekedés kérdéseinek tanulmányozása, és egymás után jelennek meg az e tárgyban írott könyvek.*

Mi a lényege – témáink megközelítése szempontjából – a rostowi szintézisnek, amelyet a *The Stages of Economic Growth* (A gazdasági növekedés stádiumai) c. művében (Cambridge 1960.) fejt ki?¹⁵ Rostow ugyanúgy, mint az eddig jelzett teoretikusok, megkülönbözteti a hagyományos és a modern társadalmat. Az előbbi ökonómiai talapzata nála is az agrártermelés, az utóbbié pedig a nagyipari termelés, ahol a tudományok is résztvesznek a termelésben. A modern társadalom gazdasága szemben a

*W. Arthur Lewis: *The Theory of Economic Growth* (A gazdasági növekedés elmélete) London 1955.; E. D. Domar: *Essays in the Theory of Economic Growth* (Esszék a gazdasági növekedés elméletéről) New York 1957., illetve francia szakirodalomban J. Fourastié: *Le Grand Espoir de XX siècle* (A huszadik század nagy reménye) Paris 1952; *L'économie de 1960*. (1960. gazdasága) stb.

tradicionális társadalom gazdaságával – dinamikusan fejlődő, önmagát bővített módon reprodukáló gazdaság. Ez a progresszív reprodukció egyben folytonos és megszakított is. Az utóbbi kritérium alapján beszélhetünk a *gazdasági növekedés stádiumairól*.

A gazdasági növekedés – Rostow szerint – meghatározott szociális, politikai és kulturális következményeket von maga után. Ha tehát két ország gazdasága ugyanabban a növekedési szakaszban van, akkor a társadalom általános állapota és magatartása is ugyanaz lesz, ugyanazok a társadalmi problémák jelentkeznek. A magasabb növekedési szakasz pedig mindig automatikusan megoldja az alacsonyabb fázis által létrehívott társadalmi problémákat, de ezzel egyben új szükségleteket és új problémákat is életre hív.

Ez a két gondolat – a gazdasági növekedés szakaszosságának, valamint az egymást progresszíve követő stádiumok új szociális, politikai, kulturális stb. szükségszerű következményeinek és problémáinak a tételezése – képezik a rostowi koncepció fundamentumát, és ezek segítségével oldja meg a tulajdonképpeni feladatot: a kapitalizmusnak és a szocializmusnak – marxizmustól alapvetően eltérő – történelmi elhelyezését. Az a kapitalizmus-diagnózis, amelyet Marx nyújt, Rostow elgondolása értelmében nem más, mint a modern ipari társadalom érettség-előtti stádiumának többé-kevésbé megfelelő ábrázolása, nem pedig valamennyi növekedési stádiumának általános érvényű képlete. Amint a társadalom elérte az érettség stádiumát, illetve a „nagy-tömegfogyasztás” szakaszát, Marx tételei elvesztik érvényességüket, mert megszűnnek a kapitalista társadalom gyermekbetegségei; emelkednek a reálbérek és csökken az osztályharc; a munkás elfogadja a magasabb növekedési szakaszba eljutott kapitalista társadalmat, és lemond a „végzetes megoldásról”.

A növekedési szakaszok elméletében a szocializmus az iparosítás egyik lehetséges módszerévé degradálódik. A modern társadalomnak a hagyományos társadalomból való kibontakozásához és az érettség eléréséhez elengedhetetlen a hatékony és modern államszervezet – olvasható Rostow művében. Ha a kibontakozás korában nem jön létre ez az államszervezet, akkor lehetőség nyílik egy központosított diktatórikus „kommunista állam” megteremtésére, amely alkalmas arra, hogy megszilárdítsa a kibontakozás előfeltételeit, megindítsa a kibontakozást és elvezesse a társadalmat az érettség stádiumába. A szocializmus (illetve „kommunizmus”) Rostownál csak egy olyan politikai szervezet, amely képes elindítani és fenntartani a növekedési folyamatot az olyan társadalmakban, amelyekben az átmenet korában nem alakult ki egy tehetős és vállalkozó szellemű középosztály, nem jött létre megfelelő politikai összhang és együttműködés. A szocializmus, mint politikai rendszer, egyben egyfajta „betegség”, amely bármely átmeneti társadalmat sújthat – írja Rostow –, ha az nem képes eredményesen megszervezni azokat az elemeket, amelyek a hagyományos társadalom átalakítására rendelkezésre állnak.

Rostow fenti gondolatai impliciten tartalmazzák azt a vélekedést, hogy a szocializmus, mint iparosítási módszer sem tartós jelenség. A „gazdasági növekedés” elmélete szerinti utolsó (nagy tömegfogyasztás) stádiumhoz érkezve a társadalom szükségképpen leveti magáról a szocialista formát. Az eredmény az lesz, hogy ezek a társa-

dalmak fokozatosan átalakulnak egy feljavított, de mégis megközelítően a mai amerikaihoz hasonló típusú társadalommá. Végül pedig az emberiség egésze eléri majd a nagy tömegfogyasztás stádiumát, azaz a kapitalizmus legmagasabb fejlettségi fokát.¹⁶

Rostow növekedési elméletének végső konzekvenciája az, hogy a magasan fejlett ipari társadalmak egyetlen adekvát formája – a kapitalista forma; mindenféle egyéb forma lehetetlenné teszi a modern társadalmak racionális és optimális működését. A tőke-munka viszony Rostownál elkerülhetetlenül hozzátartozik a modern ipari társadalom valamennyi növekedési szakaszához, és az ebből a viszonyból következő társadalmi ellentmondások végső soron elkerülhetetlenek. Ezek az ellentmondások azonban nem azonos intenzitásúak a különböző növekedési szakaszokban. Minél magasabb növekedési stádiumban van a kapitalizmus, annál enyhébb ez az ellentmondás, ezért a társadalmi problémák megoldásának alfája és omegája – a gazdasági növekedés.

A „gazdasági növekedés stádiumai” és az „ipari társadalom” elméletének egyaránt az a célja, hogy a társadalmi formák marxista elméletével szemben (különösen a kapitalizmus-szocializmus-kommunizmus viszonyáról, történelmi helyéről szóló tanításokkal szemben) alternatív megoldást nyújtson. W. W. Rostow és R. Aron megoldása számos ponton érintkezik, ugyanakkor többrendbeli eltérés is mutatkozik a két megoldás között. Aron is elfogadja a társadalmak történeti fejlődésének azt a kettős periodizációját, amelynek értelmében a feudalizmust követő forma – az industrializmus. Az emberi társadalom történelmi mozgását mind Aron, mind Rostow, két társadalmi formába szorítja be, s ezzel mélyszélesen leegyszerűsítik az ember létezésének történelmi-társadalmi alakváltozásait. Rostow és Aron abban is megegyeznek, hogy a második periódus társadalmának mozgását a gazdasági növekedés fokozatai alapján stádiumok szerint tagolják. Aron is elfogadja azt a megállapítást, hogy a magasabb növekedési stádium lehetővé teszi az alacsonyabb növekedési szakaszban létező, a növekedéssel szükségképpen együttjáró társadalmi ellentmondások meghaladását.

Formációelméleti szempontból abban mutatkozik jelentős eltérés Rostow és Aron között, hogy amíg Rostownál a második periódus társadalmá végső soron csak kapitalista típusú társadalom lehet, és a szocializmus – csupán az „átmenet betegsége”, addig a második periódus Aronnál – olyan „ipari társadalom”, amely szocialista és kapitalista alakban is létezhet. „Amikor a nyugati és a szovjet társadalmakat vizsgáljuk, akkor az ipari társadalom ugyanazon típusán belül lehetséges ökonomiai-politikai variációs sávot elemezzük. A szovjetizmus nem csupán iparosítási módszer, hanem az ipari társadalom egyik sajátos elmélete és gyakorlata is.” – írja Aron a Basel-Rheinfeld-i nemzetközi szemináriumon felolvasott egyik előadásában.

A kapitalista és szocialista „modalitást” Aron, mint „az ipari társadalom” paralell lehetőségeit tételezi. Ezt a gondolati műveletet olymódon hajtja végre, hogy „megszünteti” a kapitalista gazdasági társadalomformáció önmagát bomlasztó alapvető ellentmondásait, továbbá a szocialista formának azt az alapjellegzetességét, hogy az – *közvetítő forma* a negyedik és ötödik alapforma között. Ennek a két társadalmi formának a közös nevezőre hozása előfeltételezi a két társadalomban egyaránt meglevő

ismérvek létezését. Az „ipari társadalom” fogalma Aronnál ezeknek a közös ismérveknek, meghatározásoknak és törvényeknek a szintetikus összefoglalása.

A közös ismérvek, meghatározások stb. végső forrása a gépi nagyipar. A gépi nagyipari termelés természetéből származó szükségszerű gazdasági-társadalmi meghatározások, törvények azonban — Aron értelmezése szerint — nem követelik meg a társadalom valamely kizárólagos politikai, szociális, kulturális és ideológiai rendszerét. E tekintetben több alternatíva lehetséges. Ebből az elméleti-módszertani elvből következik Aronnak — a rostowitól eltérő — másik tétele: nem szükségszerű az, hogy az emberiség valaha is egységgé váljon, akár egy szovjet, akár egy amerikai típusú „ipari társadalom” keretei között. Ez a következtetés pedig implicálja Aron szociológiájának talán legfontosabb elméleti tételét, azt, hogy az „ipari társadalomnak nincs immanens finalitása”, vagyis azok a mélyebb meghatározások (gazdasági-társadalmi törvények), amelyek a gépi nagyipar jelenlegi legmagasabb növekedési szakaszában természeti szükségszerűséggel fennállnak, a jövőben is érvényes meghatározások maradnak.

Az „ipari társadalom” variációi perspektívikusan is fennálló létezési lehetőségének (sőt szükségességének) tételezése nem zárja ki Aronnál a két típus bizonyos fajta konvergenciáját, azonban szerinte a divergencia és konvergencia együtt és egyszerre érvényesül a két típus között. Aron vitatja Maurice Duvergernek az *Introduction à la politique* (Bevezetés a politikába) c. könyvében kifejtett azon álláspontját, hogy a két „ellenséges rendszer” lassan közeledik egymáshoz oly módon, hogy a Kelet liberalizálódik, a Nyugat pedig szocializálódik, s így egy meghatározatlan időben találkoznak a „demokratikus szocializmusban”. Ez azt jelenti — M. Duverger szerint —, hogy a Szovjetunióknak és a népi demokráciáknak nem kell kapitalistává válniuk soha, az USA-nak és Nyugat-Európának pedig nem kell kommunistává lenniük.¹⁷

Aron úgy véli, hogy ami például a termelési eszközök tulajdonát illeti, semmi sem teszi lehetővé azt az állítást, hogy a két rendszer kölcsönösen össze tart, bár bizonyos társadalmi szolgáltatások mindkettőben államiak. A gazdaság szabályozási módja tekintetében a szovjet társadalmakban valóban végbemegy bizonyos közeledés a nyugati szabályozási mód felé, amennyiben — Aron véleménye szerint — csökken a központi tervezés, és nő a piaci mechanizmus szerepe. Fordítva azonban ez nem áll, mert a mai nyugati gazdaságok már nem szabad piac, hanem az „ellenőrzött piac” típusába tartoznak. Aron úgy véli, hogy a gazdasági szabályozás vonatkozásában előálló hasonlóságok (bekövetkező konvergencia) nem eredményezik szükségszerűen a rendszerek *egészének* konvergenciáját valamiféle „demokratikus szocializmus”, mint közbülső társadalmi rendszer felé —, amint azt M. Duverger feltételezi.¹⁸

A társadalmi-történelmi determinizmus aroni koncepciója, illetve az „ipari társadalom” lehetséges politikai, szociális, kulturális stb. variációinak tételezése szükségképpen a szociológiai elméletek relativitásához és pluralizálásához vezet. A szociológiai elméletek pluralizmusa azonban nem jelenti azt, hogy a különböző szociológiai iskolák (feltéve, hogy nem ideológikusak) teljesen relatív érvénnyel bírnak, mert

mindegyiknek megvan a közös témája is: úgymint az „ipari társadalom”, az „ipari társadalom” növekedési szakaszai stb.

Ha a pozitivistá szociológia ezen áramlatának gazdasági, társadalmi hátterét nézzük, úgy látjuk, hogy a jelzett három elmélettörténeti szakasz – a társadalmi-történelmi fejlődés három szakaszának sajátos elméleti vetülete. Az első a nyugat-európai kapitalista fejlődés kibontakozása, a második az imperializmus kialakulása és a szocialista forma realizálása, végül a harmadik a kapitalizmus relatív stabilizálódása és a szocializmus világrendszerre fejlődése, a két formáció párhuzamos létezésének mai egyensúlyi feltételei mellett. A harmadik fejlődési szakasz jellegzetességei egyértelmű magyarázatot adnak arra a kérdésre, hogy az első szakaszban megjelenő alapkoncepció felújítása és átfogó szociológiai elméletté történő kifejlesztése miért következhet be.

A gazdasági növekedés mai magasabb szakaszában ugyanis úgy tűnhet, hogy a tőkés társadalmi forma képes az újjászületésre, és a legfejlettebb kapitalista országokban véglegesen elhárították a szocialista társadalmi átalakulás alternatíváját. A kapitalista fejlődésre kedvező tendenciák második világháború utáni megjelenéséből a legtöbb polgári szociológus ugyanúgy egy új „aranykor” bekövetkezését olvassa ki, mint annak idején A. Comte. Ez a körülmény arra is magyarázatot ad, hogy az eredeti comtei gondolatok miért maradnak a polgári szociológiai gondolat perifériáján, egészen az ötvenes évek második feléig.

A főleg Rostow és Aron munkásságának eredményeként megalkotott „ipari társadalom” elmélet nem egységes általános szociológiai áramlat. Az alapelvek közösége egyáltalán nem zárja ki a jelentős elméleti és metodológiai különbségeket. Különösen a kapitalizmus és szocializmus történelmi helyének meghatározásában vannak ellentétes megoldások.¹⁹ Általában el lehet mondani, hogy a rostowi koncepció elfogadottabb, mint az aroni. Az „ipari társadalom” elmélet alapjait elfogadó teoretikusok zöme konkrét szociológiai kutatásokkal foglalkozik, és ezekben alkalmazza az általános szociológiai alapelveket. Újabb szintézisre is vannak kísérletek, azonban ezek általában alatta maradnak még annak az elméleti színvonalnak is, amely Rostow és Aron általános szociológiáját jellemzi.

A „MODALITÁSOK” TÉTELEZÉS-MÓDJA

Azzal az elméleti és módszertani problémával kapcsolatban, hogy miképpen helyezzük el korunk társadalmait a történelmi időben, jutott el R. Aron az alábbi következtetéshez: „Az ipari társadalom fogalmából kiindulva meg tudtam különböztetni ezen társadalom különböző típusait. Azután bevezettem a növekedés modellje és a növekedés fázisa fogalmait. Ez a négy fogalom: az ipari társadalom, az ipari társadalom típusa, a növekedés modellje és a növekedés fázisa az elmélet négy egymást követő mozzanatát jelenti.”²⁰

Az Aron által bevezetett négy fogalom ennek az elméletnek valóban négy csomópontját fejezi ki. Ezek közül az első kettő a legfontosabb, ezért főleg ezek elméleti és módszertani megalapozását kell szemügyre vennünk.

Az „ipari társadalom”-koncepció eddigi rövid ismertetéséből is kitűnt, hogy az elmélet alapfogalma (az „ipari társadalom”) valóban a gazdaság és a társadalom viszonyának a gépi nagyipari termelés feltételeire való alkalmazása. Azt is jeleztük, hogy az (ipari) gazdaság – valamilyen módon – Aron szerint is meghatározza a társadalmat, és általános szociológiájának legmélyebb „titka és forrása” a gazdaság és a társadalom általános viszonyának sajátos értelmezésében található meg. Mind az „ipari társadalom”, mind pedig az „ipari társadalom típusa” (modalitás, változat) formulák tartalmát ennek a viszonyoknak az aroni értelmezése magyarázza meg.

R. Aron társadalomelméleti koncepciójának kritikai elemzését ezért azzal kezdjük, hogy rekonstruáljuk a gazdaság és társadalom általános viszonyáról adott képletét, ennek általa történő bizonyítását, majd jelezzük ennek a bizonyítási módnak a belső problémáit.

1. AZ „IPARI TÁRSADALOM” ELMÉLET MEGALAPOZÁSA

Az Aron által bevezetett két első fogalom *empirikus alapját* a reálishan és egymással párhuzamosan létező kapitalista és szocialista formáció képezi. Ez a párhuzamosság azonban már több mint fél évszázados tény. Az új „ipari társadalom” elmélete mégis csak az ötvenes években jött létre, akkor, amikor a szocialista világrendszer megszilárdult, és bebizonyította életképességét. A két társadalmi forma egymás melletti létezése csak ekkor válhatott egy olyan elmélet empirikus alapjává, amely mindkettőt ugyanazon társadalom fogalma alá sorolja, mint különböző variánsokat.

Ennek a besorolásnak az elméleti alapját – a gazdaság és a társadalom viszonyának általános koncepcióját – Aron már az alapfogalmak bevezetése előtt megalkotta. Az 1955–56-os tanévben a Sorbonne-on elhangzott, az ipari társadalomról szóló *Tizennyolc előadást* megelőzte az *Értelmiség ópiuma*, amelyben még nem szerepeltek a fenti fogalmak. Ebben a munkában kapott először jelentős teret a gazdaság és a társadalom viszonyának problémája, mint az „ipari társadalom” elmélet elméleti-módszertani alapvetése. Aron korábbi társadalom- és történelemelméleti munkásságát módszer-tanilag a radikális vagy *szélsőséges relativizmus* jellemezte, amely teljesen lehetetlenné tette számára a történelmi események közötti tudományos eligazodást. (Ezt mutatja az 1936-ban írt Bevezetés a történelemfilozófiába c. műve is.)

Az *Értelmiség ópiuma*ban Aron éppen azért szentel jelentős teret a gazdaság és a társadalom viszonyának fejtegetésére, hogy leküzdje a szélsőséges relativizmus béklyóját. Aron itt már a gazdaságban jelöli meg azt a társadalmi szférát, amelynek meghatározó szerepe van valamely társadalom, illetve a történelmi változások konstituálásában. Korábban teljesen elvetette a gazdaság és a társadalom viszonyának

marxista felfogását, ebben a művében viszont már ennek egy weberiánus megközelítési módja felé hajlik.

A radikális módszertani relativizmus álláspontjáról így a *mérsékelt relativizmus* pozíciójára helyezkedik, Marxot pedig azzal vádolja, hogy a *történelmi abszolútizmus* talaján áll. Márpedig szerinte mind a két véglet (mind a radikális relativizmus, mind az abszolútizmus) elfogadhatatlan.

Milyen is mármost e végleteket elvető aroni felfogás?

A teljes társadalmi szervezetet Aron olyan egésznek tartja, amelynek „... elemei egymással összefüggnek, kölcsönösen hatnak egymásra, azonban nem alkotnak egy totalitást... Kétséges, ha ez a primitív társadalmakban még sikerült is, egy olyan egységes elvet találni, amelyből minden élet- és gondolkodásmód levezethető... A komplex társadalom egyszerre szorosan összefüggőnek és sokoldalúan tagoltnak mutatkozik. Egyetlen rész sem izolált benne és egyetlen együttés sem képez egy egyértelműen meghatározott jelentés-totalitást.”²¹

Arra a kérdésre, hogy hol helyezkedik el ebben a totalításban a gazdaság, Aron azt a választ adja, hogy az egyszerűbb társadalmakban a gazdaság (pontosabban szólva, a termelőerők és eszközök) jellegéből még közvetlenül is le lehetett vezetni a társadalom többi életszférájának karaktervonásait. A gazdaság és a teljes társadalom különböző elemei között az összefüggés szerinte ekkor még közvetlen és egyértelmű volt. A komplex társadalomban azonban már nincs ilyen szoros függőségi viszony a gazdasági és a többi életszféra között, de ez mégsem azt jelenti, hogy ez utóbbi esetben teljesen laza konstrukcióval lenne dolgunk.

Aron saját szavai szerint: „Az egyes embernek, vagy csoportnak ahhoz, hogy életét fenntartsa, harcolnia kell a természettel, és ki kell abból termelnie az élethez szükséges feltételeket. A gazdasági funkció ebben a tekintetben bizonyos prioritással bír ... Miben áll ennek a prioritásnak az *empirikus* hatótávolsága? Melyek a közös vonásai azon közösségeknek, amelyek egy bizonyos technikai-gazdasági korba eljutottak?”²² A válasz: „Talán nem lehetetlen, hogy a szociáltípusokat a rendelkezésre álló termelőeszközök alapján határozzuk meg ... Ami a komplex társadalmakat illeti, a technika egy adott állapotából szükségképpen adódó következtetéseket lehet levonni annak a belső keretnek a megjelölésére, amelyen belül politikai és ideológiai variációk helyezkednek el.”²³ Az általános erőforrások volumene rögzíti a társadalom-szervezet lehetséges változatainak határát (*fixe la limite des variations possibles de l'organisation sociale*), tehát nem jöhet létre bármilyen konstrukció.²⁴

Aron szerint tehát az emberi társadalom szerkezete és dinamikája egyik oldalról a *technikai-gazdasági erők általi determinációnak* van alávetve. A másik oldalról viszont fennáll egy bizonyos *autonóm struktúráldási lehetőség-mező*. A technikai-gazdasági erők, a termelési eszközök mennyisége és minősége megszabja a *lehetséges társadalmi típusok szükségszerű vonásait* (ezt keret-meghatározottságnak lehetne nevezni), de nem szabja meg a társadalom teljes konfigurációját, a teljes együtttest. A kereten (*marge de variation*) belül érvényesül az emberi szabadság; a különböző tettek, mint *relative autonóm iniciatívák* egy-egy lehetséges változatot realizálnak. Ezért a technikai-

kai-gazdasági szempont szerint elégtelen a modern társadalom összes vonatkozásának megmagyarázásához. A „variációs sávon” belül – tekintettel a találkozások és járulékok lehetőségére – a valóságos társadalom nem egyértelmű totalitás. A „szükségyszerűség – illúzió” – írja Aron, mert a valóságban a „véletlen-determinizmus” (détérminisme aléatoire) érvényesül, amely a szükségyszerűt és a véletlent, mint komplementereket egyesíti magában.

Röviden kifejtve ezek lennének azok az általános, elvont elméleti és módszertani tételek, amelyek lehetővé teszik Aron számára az alapfogalom és az alapfogalomra felépülő első alaptétel explicit kifejtését. A társadalmi totalitásra vonatkozó fenti gondolatok ugyanis potenciálisan magukban foglalják mind az „ipari társadalom”, mind pedig az „ipari társadalom típusai” fogalmakat. Ezek a fogalmak logikusan következnek a fenti tételekből. Közvetlenül belátható, hogy az „ipari társadalom” fogalma a totális társadalmi organizmus azon strukturális, funkcionális és dinamikus összefüggéseit, ismérveit jelöli, amelyek a gépi nagyipari termelő erők adott szintjéből elkerülhetetlen szükségyszerűséggel adódnak.

E fogalom olyan meghatározásokat, illetve attributumokat foglal magában, amelyek imperatív módon meghatározzák az ipari termelőerők adott szintjén álló társadalom létezésének kereteit. Ezek a társadalom alap-vagy keretmeghatározásai.^{2 5} Az „ipari társadalom típusa” fogalma pedig azokat a meghatározásokat tartalmazza, amelyek a társadalmi létezés imént meghatározott *keretein* belül nem szükségképpen azonosak, hanem variabilisok. Ezek a meghatározások (ismérvek) már nem *alap*-, hanem *mellék*meghatározások. A kapitalizmus és a szocializmus, mint az „ipari társadalom” két lehetséges típusa – az adott és szigorúan meghatározott kereteken belüli lehetséges alternatívák két realizációja, amelyek csak másodlagos meghatározásaikban térnek el egymástól, és lényegüket tekintve azonosak: mindkettő „ipari társadalom”.

Ezzel előttünk áll az „ipari társadalom”-konceptió első alaptételének elméleti és módszertani genézise. A tételezés-mód logikailag következetes. A következtetés két támpontja az „*ökonómia bizonyos prioritása*” és az általa meghatározott kereteken belüli „*variációs sáv*”, az egyes életszférák relatív variabilitása. De nemcsak a következtetés helyes, hanem e támpontok *elvont elméleti-módszertani* síkon igazak is, amennyiben a társadalmi totalitás karakterének két *ténylegesen érvényes* ismervét fejezik ki.

Ebből adódik, hogy az elvonatkoztatásnak ezen a szintjén azonosság, illetve hasonlóság mutatkozik a marxista társadalomelmélet és módszer két alaptételeivel: a „gazdaság bizonyos prioritása” és a „variációs sáv” formulák *elvontan* ugyanazt jelentik, mint a marxista „végső soron a gazdaság által történő meghatározottság” és a „felépítmény viszonylagos autonómiája” kifejezések. Hogyan lehetséges mégis, hogy az elvontan vett kiindulópontok azonossága, illetve hasonlósága számos tekintetben gyökeresen ellentétes elméleti következtetéseket eredményez? Hiszen Aron szerint a szocializmus – a kapitalizmus ikertestvére, míg a marxista társadalomelmélet

értelmezésében az — a kapitalizmusból a kommunista társadalomba való átmenet társadalma.

Ahhoz, hogy a feltett kérdésre válaszolhassunk, *konkrétabb szinteken* is meg kell vizsgálnunk az „ipari társadalom” koncepció első alaptételének születési aktusát.

A két társadalom lényegét, történelmi helyét és egymáshoz való viszonyukat illető eltérő elméleti konzekvenciák forrása az a mód, ahogyan Aron a gépi nagyipari termelésen nyugvó két társadalom alap- és variabilis meghatározásait megkülönbözteti, osztályozza és értelmezi.

Az azonos attributumokat két csoportra osztja. Az elsőbe tartoznak azok, amelyek a legbanálisabbak, s amelyeket „evidens attributumok”-nak nevez. Ilyenek: a technikai struktúra, a munkamegosztás struktúrája, a munka adminisztratív szervezete, bizonyos civilizációs jelenségek, mint a városiasodás, a motorizálódás, az átlag-életkor meghosszabbodása stb.

Ezeken túlmenően szerinte még *olyan* közös attributumok is léteznek, amelyek a két társadalmat ténylegesen mozgatják, és azonos szerkezetet, valamint működési mechanizmust kölcsönöznek nekik. Ilyen *lényegi attributum* pl. a csere formája, a pénz általános eszközként való funkcionálása, a munka és díjazása közötti összefüggés, a profitszellem jelentős szerepe a gazdasági szubjektumok tevékenységének motivációs rendszerében, hiszen minden egyes egyén maximális egyéni jövedelemre törekszik. Mindkét társadalomban jellemző a jövedelemegyenlőtlenség, mégha az csökkenő tendenciájú is, — éppen ezért léteznek az osztályok is. Ezek a jelenségek elválaszthatatlanok az „ipari társadalomtól”.

Aron szerint a szocializmus azért lehet csak *változat* — és nem a magasabbrendű társadalmi fokra való átmenet —, mert az imént felsorolt közös attributumok jellemzik. Szerinte a tulajdon jogi státuszában, a gazdasági tevékenység szabályozásának módjában, az elosztás módszerében, a politikai és szociális szisztémában, valamint az erkölcs és az ideológia területén fennálló különbségek nem lépik át az evidens és mélyebben fekvő azonos attributumok körét, ezért csak „modalitásokról” lehet beszélni. Mivel a „modalitások” közötti eltérések nem alapmeghatározások, ezért ebben a vonatkozásban nem lehet feltenni azt a kérdést, hogy melyik „változat” a jobb, illetve rosszabb? Az eltérő mellékmeghatározások oldaláról közelítve is csak annyiban van értelme a fenti kérdésnek, hogy egyik vagy másik változat jobban megfelelhet a növekedés adott szakasza által fevetett közös társadalmi problémák megoldásának.

Az átmeneti forma változatként való tételezésében Aron döntő érve az, hogy „*az ipari társadalomnak nincs immanens finalitása*”. Ez azt jelenti, hogy az attributumok vagy alapmeghatározások két csoportjában foglalt társadalmi jelenségek a belátható jövőben meghaladhatatlanok. „A post-ipari társadalom fogalma haszon-talan és káros” — mint írja.²⁶ Ha pedig a két „változat” közös attributumainak nincs és nem lehetséges „immanens finalitása”, ha csak önreprodukció lehetséges, akkor a szocialista forma semmiképpen sem lehet átmeneti társadalom, hanem legfeljebb a jobbik változat.

Ha a közös attributumokat *szintetizáló* vizsgálatnak vetjük alá, kirajzolódik előttünk annak a társadalomnak az *alaptermészete*, amelyet Aron „ipari társadalomnak” nevez, és amelynek „nincs immanens finalitása”. Ennek a szintézisnek az eredménye az, hogy az *ipari társadalom – árutermelő társadalom*. A gazdaság és társadalom viszonyának aroni értelmezése szerint a *mai és a belátható „gazdasági-technikai erők és eszközök” talaján a társadalom csak árutermelő társadalomként funkcionálhat*. Maga R. Aron ezt ebben a formában nem mondja ki, azonban azok a mélyebb attributumok, amelyeket mint azonos alapmeghatározásokat felsorol, implikálják ezt a szintetikus következtetést.

Ha az „ipari társadalom” elmélet két alaptételét ennek a szintézisnek az alapján fogalmazzuk meg, akkor azt mondhatjuk, hogy az *ipari „gazdaság bizonyos prioritása”* azt jelenti, hogy bármely fejlett iparral rendelkező társadalom csak az *áruforma* meghatározásainak *keretei* között létezhet; a „variációs sáv” belső változatai (az „ipari társadalom típusai”) csak az árutermelő társadalom típusai lehetnek. *A kapitalista és szocialista „modalitások” – az árutermelő ipari társadalom „változatai”*. *Aminnek pedig „nincs immanens finalitása”, az az áruviszony*. A társadalom „energia-potenciáljának” új növekedési szakaszai, bár új imperatívuszokat eredményeznek, nem feszítik szét az áruforma kereteit; további „modalitások” is lehetségesek, és bármelyik „modalitáson” belül is kialakulhatnak további változatok.²⁷ Spinoza kategóriáiban kifejezve azt mondhatjuk, hogy a modern társadalmak közös *szubsztanciája az áruforma*; ez a szubsztancia több formában (attributumban) jelenik meg. A kapitalizmus és szocializmus – két attributum, és mindegyiknek több módusza (belső változata) lehetséges.

Most már előttünk áll az „ipari társadalom” koncepció legmélyebb tartalma, s az alaptétel bizonyítási módja is. A következő lépésben ennek a bizonyításnak a problémáit részletesebben kell szemügyre venni!

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a történelmi materializmus ugyancsak tagadja a véletlen (illetve a lehetséges) és a szükségszerű külön-külön való létezését. Aronnak tehát nincs igaza, amikor a marxista társadalmi-történelmi determinizmus-elméletet dogmatikus abszolutizmussá minősíti. Akkor is igazságtalanul jár el, amikor a monista történelmi materializmust durva ökonomizmusnak minősíti, hiszen éppen a marxizmus fogalmazza meg történelmileg először azt a tételt, ill. elméletet, hogy a *gazdasági adottságok* általában – s így a gépi nagyipari munka, illetve termelőszervezet különösen – imperatív módon meghatározzák a társadalom *általános állapotát*. Ez a meghatározottság nem totális jellegű, vagyis valóban létezik az ún. „variációs sáv” a politikai, szociális, ideológiai stb. szférák és ezek kombinációinak vonatkozásában.

Az „ipari társadalom” „evidens attributumainak” aroni listáját bizonyos szinten érvényes meghatározásoknak vehetjük. Az is elfogadható, hogy a szocialista „modalitás”-ban is jelen vannak az áruforma egyes meghatározásai. Sőt ezek alapján azt is elfogadjuk, hogy mind az „ipari társadalom”, mind az „ipari társadalom típusa” valamilyen értelemben érvényes fogalmak, amelyeket azonban még pontosítani kell.

Ugyanakkor Aron nem bizonyítja azt a tételt, hogy a fejlett ipari-technikai „energiapotenciállal” rendelkező társadalmak csakis árutermelő társadalmak lehetnek. Hasonlóan azokhoz a polgári közgazdászokhoz, akiket Marx is bírált ezért a fogyatékoságért, Aron sem teszi fel azt a fontos kérdést, hogy miért is ölt a munka, tevékenység, képesség, hajlam stb. cseréje áruformát.

Az sem bizonyított, hogy az átmeneti társadalom áruformája, *alapmeghatározásait* tekintve, valóban azonos a polgári áruformával, és csak mellékmeghatározásaiban tér el attól.

Ugyancsak bizonyítatlan marad az a feltételezés is, hogy a további gazdasági növekedés nem feszíti szét a mai ipari civilizáció, az árutermelő „ipari társadalom” kereteit, tehát az a tétel, hogy az „ipari társadalomnak nincs immanens finalitása” és „a post-ipari társadalom fogalma haszontalan és káros”.

Végül is az „ipari társadalom”, valamint az „ipari társadalom típusai”-nak tételezése nélküli az elméletileg és módszertanilag konzekvens és kielégítő bizonyítást. Az elmélet első alaptétele – a modern társadalmak különböző fajtáinak egységes „ipari társadalomként” való tételezése – a párhuzamosan létező formák empirikusan is belátható tényeinek egyszerű összevetésén nyugszik. Ezek a tények önmagukban azonban csak annyit árulnak el, hogy a két formának vannak közös meghatározásai, s így bizonyos tekintetben azonosak vagy hasonlóak, mint ahogy az eltéréseket is figyelembe véve, „modalitásokként” való tételezésük sem minden alap nélkül való.

Attól azonban, hogy az „ipari társadalomnak” van „racionális magva”, illetve valamilyen reális alapja, az elmélet egésze még lehet téves. A következőkben ezt fogjuk bizonyítani.

2. MI AZ INDUSTRIALIZMUS?

Az „indusztrializmus” (ipari társadalom, ipari civilizáció) fogalmával az iparilag fejlett társadalmak azonos vagy hasonló ismérveinek *rendszerét* fejezik ki az „ipari társadalom” teoretikusai. Az azonosságot, illetve hasonlóságot – szerintük – a technikai-gazdasági fejlettségi szint azonossága, hasonlósága váltja ki, és az ismérvek összefüggő rendszeréről annyiban van szó, amennyiben a „gazdasági-technikai erők és eszközök mennyiségi és minőségi” foka közvetlenül kihat a társadalmi élet valamennyi szférájára, meghatározza a kor civilizációjának és kultúrájának általános karakterét.

Hasonló – nem teljesen azonos – értelemben használja az ipari társadalom fogalmát Z. Baumann, lengyel szociológus is: „A termelés ipari szervezetéhez ... a társadalmi kultúrának bizonyos új jellemzői kapcsolódnak, amelyek mindenütt jelentkeznek, ahol a javak termelése az iparon és a gépeken alapszik – függetlenül attól, hogy milyen típusúak azok a társadalmi viszonyok, amelyek között a termelés végbemegy. Ebben az értelemben beszélhetünk ipari civilizációról, mint az emberiség életében különálló jelenségről.”²⁸

Z. Baumann részletesen kifejti, hogy a civilizáció és a kultúra milyen új jelenségeiről van szó: csökken a szerepe azoknak a lokális közösségeknek, amelyekben a társadalmi élet a feudális társadalom idején szerveződött. Ezt az állapotot a városiasodás és az emberek közötti viszonyok áruvá válása változtatja meg, amely az ipari forradalommal és a tőkés viszonyok kialakulásával függött össze. Az ipari forradalom második következménye – a társadalmi élet partikularizálódása és pluralizálódása. Az ipari civilizáció létezési módja a változás és fejlődés; a gazdasági növekedés és az általános társadalmi változások üteme ebben a civilizációban rendkívül gyors. Végül az is jellemző, hogy az ipari társadalom, illetve az ipari forradalom következtében a gazdasági növekedést tekintik a pozitív társadalmi értéknek, és az ipari társadalom kultúrájának fontos jellemzője az is, hogy igen magasra emelte a mennyiség kategóriáját. A legegyetemesebb mérték a pénz. Az ipari társadalom további jellemzője, hogy nagyra becsüli a tudományt stb.

Az utóbbi évek marxista társadalomelméleti szakirodalmában kimondva vagy kimondatlanul, mindinkább polgárjogot nyer az „ipari társadalom” fogalmának olyan értelmű használata, mint amilyenel Baumannal találkoztunk. Ez a tény is szükségessé teszi – az ipari társadalom aroni elméletének kritikája kapcsán – e fogalom érvényes jelentéstartalmának a vizsgálatát.

Kiindulópontként itt is segítségünkre vannak a marxizmus klasszikusai. Maga Marx is több alkalommal – és azonos értelemben – használta az „ipari társadalom” és az „ipari civilizáció” kifejezéseket, mint például: „A római jogban a *servus* ezért helyesen úgy van meghatározva, mint aki nem szerezhethet a maga számára a csere révén (Lásd: *Instutiones*). Ezért éppúgy világos, hogy ez a *jog*, habár olyan társadalmi állapotnak felel meg, amelyben a csere semmi esetre sem volt fejlett, mégis, amennyiben a csere meghatározott körben fejlett volt, kifejleszthette a *jogi személyek*, éppen a csere egyénének meghatározásait, és ily módon anticipálhatta (az alapmeghatározások tekintetében) a jogot az ipari társadalom számára, mindenekelőtt pedig a középkorral szemben, mint a felemelkedő polgári társadalom joga kellett, hogy érvényesüljön.”²⁹

A mai marxista szakirodalom közvetlenül ugyan nem Marxtól veszi át ezt a fogalmat, lényegét tekintve azonban azonos értelemben használja. Mi is e fogalom értelme Marxnál?

Marx szerint a „polgári” és az „ipari társadalom” fogalma nem szinonim jelenségek, amint az *A tőkében* alkalmazott dialektikus módszer néhány alapvonásának ismételt áttekintéséből kideríthető. Bármely adott társadalmi fejlődési fok viszonyait Marx olyan ontológiailag *tagolt* organikus *totalitásnak* fogja fel, amely számos *meghatározás és vonatkozás* egysége. Ennek belátásához természetesen már a Marx előtti társadalomelmélet is eljutott. A tulajdonképpeni nehézség akkor kezdődött, amikor ezt az organikus totalitást tagolni akarták. Minden Marx előtti és utáni polgári társadalomelmélet azzal szenvedett hajótörést, hogy többé-kevésbé hibásan választotta meg a *tagolás módszerét*, s így képtelen volt megragadni az ontológiailag releváns társadalomszerkezetet, a szerkezeti elemek (életségfák) közötti valóságos strukturális, funkcionális és dinamikus összefüggéseket. Ténylegesen először Marx autentikus

módszere tette lehetővé, hogy a társadalomnak mint tagolt, szerves totalitásnak a tagjai, különböző meghatározásai és vonatkozásai a maguk valóságos helyére kerüljenek. A marxi módszer legfőbb sajátossága ebben a tekintetben az, hogy a tagolást több álláspontból, sokoldalúan végzi el. Ebből az eljárásból adódik az absztrakciók sokfélesége. Talán ebből adódnak az egymásnak látszólag ellentmondó formulák és meghatározások is, amelyek alkalmasak akár egymásnak ellentmondó tételek ugyanon vett idézetekkel való bizonyítására. Marx támaszkodott a hegeli dialektika vívmányaira, amelyeket munka közben további vonatkozásokkal gazdagított, többek között az *egyes-általános*, valamint a *tartalom-forma* dialektikus kategóriapárookra.

Az egyes-általános dialektikájának a termelési-társadalmi viszonyok területén való érvényesülésének felfedezésével Marx kiemeli egy adott termelési korszak azon meghatározásait, amelyek valamennyi, vagy csak néhány, illetőleg, amelyek csak egy termelési korszakra jellemzőek. Az „ipari társadalom” (ipari civilizáció) fogalma – ebben a megközelítésben – azokat a *különös* termelési-társadalmi viszonyokat foglalja össze, amelyek a gépi nagyipari termelés talapzatán szükségszerűen létrejönnek. Hasonló tartalommal használja Marx más termelési korszak különös termelési-társadalmi viszonyainak jelölésére az „agrártársadalom”, illetve a „mezőgazdálkodó nemzet”, vagy akár a „tehénpásztor nemzet” formulákat.

A gazdaság és a társadalom viszonya marxi felfogásának ismeretében evidens, hogy ezek a formulák (ipari társadalom, ipari civilizáció) nemcsak bizonyos termelésbeni viszonyokat, hanem bizonyos, az azok által közvetlenül és közvetve meghatározott társadalmi viszonyokat is tartalmazzák. Ugyanakkor azonban csak azok a termelési-társadalmi viszonyok foglalhatók a formulákba, amelyek a gépi nagyipari termelés talapzatán a különböző heterogén rész-struktúrákban és kapcsolataikban elkerülhetetlenül adódnak. Semmiképpen sem tartalmazza azokat a termelési-társadalmi viszonyokat, amelyek ezen rész-struktúrák relatív autonómiája alapján valóságosak, illetve lehetségesek. (Az magától értetődő, hogy a különös termelési forma egyben azokat a legáltalánosabb viszonyokat is tartalmazza, amelyek minden termelés és társadalom elemei és elvont alapfeltételei.)

Az „ipari társadalom” fogalmának fenti tartalmára utal *A tőke* néhány megfogalmazása is: „A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt. Gépi berendezések, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai talapzatával együtt a munkások funkcióját és a munkafolyamat társadalmi kombinációit.. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyágát.”³⁰ *A nagyipar természetének* számos meghatározását találhatjuk az *Értéktöbblet-elméletek*ben is: „A termelési folyamat megkívánja, hogy a munkások a termék egy részét létfenntartási eszközként, egy másik részét nyersanyagként és munkaszerszámként fogyasszák el. Ez a technológiai folyamatra vonatkozik, és pusztán azt mutatja, hogyan kell viszonyulniok az *ipari terme-*

lésben saját munkájuk termékeihez, saját termékeikhez, hogy termelési eszközzé tegyék őket.”³¹

Ezek a szövegrészek a gépi nagyipari termelés (szűkebben vett) termelési viszonyaira utalnak, itt még nincs szó az ún. termelési-társadalmi viszonyokról. Hogy mit is értünk az előbbi viszonyok alatt, arra *A tőke* első kötetében (a negyedik szakaszban), valamint *A Kommunista Párt kiáltványában* találhatók utalások: A gépi nagyipari termelés hatására felbomlanak a hagyományos patriarchális érintkezési és függőségi viszonyok; eltűnnek a helyi és nemzeti korlátok; a kultúra és civilizáció termékei egyetemessé válnak. Vagy Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* c. monográfiájában leírja, hogy a gyár óriási mértékben társadalmasítja a munkát, átalakítja a gyárban foglalkoztatott népesség érzelmeit és gondolkodásmódját; a gépi nagyipari termelés kiszakítja elszigeteltségükből a népesség nagy tömegeit, amelyek korábban nem léptek ki a háztartás, a család szűk köréből; közvetlenül bevonja őket a társadalmi termelésbe, amivel előbbre viszi fejlődésüket és növeli önállóságukat. A dolgozó nő függetlenebbé válik; a nagyiparban dolgozók körében ugrásszerűen megnő az írni-olvasni tudók száma; a gyárban dolgozók lenézik a parasztot és falusi anyóknak csúfolják stb.

Mindezek az ipari társadalom formulájában összefoglalt termelési-társadalmi viszonyok még semmit sem tartalmaznak abból, amit kapitalizmusnak nevezünk. Ebben a formulában Marx elvonatkozott azoktól a konkrét meghatározásoktól, amelyek a tőkés jelleget teszik. Az ipari társadalom fogalma, valamint a – társadalomelméleti szakirodalmunkban nem használt – olyan marxi formulák, mint az „ipari termelőmód” vagy az „árutermelők társadalma”, a termelési-társadalmi viszonyok *analitikus* módszerrel történő vizsgálatának az eredményei. Ezeket az analitikus fogalmakat szintetizálják az olyan kategóriák, mint a kapitalista, a szocialista és kommunista gazdasági társadalomformáció.

Mind az „ipari társadalom” fogalma, mind az említett többi fogalom a gépi nagyipari termelési korszak elvont analitikus meghatározásai, illetve vonatkozásai. Ezek között a legáltalánosabb az „ipari társadalom” fogalma.

A termelési-társadalmi viszonyok tartalom és forma szerinti elemzése – egy másik olyan megközelítési módszer, amely lehetővé teszi Marx számára a gépi nagyipari termelésen nyugvó társadalom viszonyainak tagolását: Az „ipari társadalom” fogalma ebben a megközelítésben a gépi nagyipari termelékenységi fok társadalmának *tartalmi*, és az azzal közvetlenül *egy belső formai* viszonyait jelöli; nem tartalmazza az ún. *külső* forma meghatározásait, amelyek relatíve közömbösek a tartalom és az azzal közvetlenül egy belső forma számára.

Annak bemutatásához, hogy milyen tartalmi és formai viszonyokról van itt szó, Marx néhány gondolatát idézzük: a polgári közgazdaságtan bírálataiban Ravenstonera és egy névtelenül megjelent röpirat gondolatmenetére utalva mondja Marx, hogy a tőkés termelésről alkotott véleményünkben „... osztoznak – habár ellenkező pólusról – a közgazdászokkal abban a korlátoztságukban, hogy a fejlődés *ellentétes formáját* összetévesztik magával a tartalmával.”³² A „... társadalmi munkának ezt a meghatáro-

zott, sajátos, történelmi formáját, ahogy ez a tőkés termelésben megjelenik, ezek a közgazdászok mint általános, örök formát, mint természeti igazságokat mondják ki, és ezeket a termelési viszonyokat mint a társadalmi munkának abszolúte (nem történelmileg) szükségszerű, természetszerű és ésszerű viszonyait. Teljességgel a tőkés termelés látókörének foglyaiként az *ellentétes formát*, amelyben a társadalmi munka itt megjelenik, éppoly szükségesnek jelentik ki, mint magát ezt a munkát megszabódítva ettől az ellentétől.”³³

Vagy más helyeken: „Mindazonáltal mihelyt a munkafolyamatot elemzik, kénytelenek a tőke kifejezést teljesen elejteni és *munkaanyagról, munkaeszközökről és létfenntartási eszközökről* beszélni.”³⁴ „A terméknek ebben a munkás anyagaként való meghatározottságában azonban nincs kimondva semmi más, mint *tárgyi* feltételekként való viszonyuk a munkához; maga a munka az ezeken uralkodó tevékenységként jelenik meg. Ebben abszolúte semmi nincs a munkából és tőkéből; csak az emberi célszerű tevékenység viszonyából saját termékeihez a munkafolyamatban.... Csak azt a viszonyt mondják ki, amelyben a munka elsajátítja a tárgyi és önmaga által létrehozott, legalább is ebben a formában létrehozott tárgyi világot; semmiképpen sem szólnak azonban *e dolgok más uralmáról a munka felett*, azonkívül, hogy a tevékenységnek hozzámértnek kell lennie anyagához; máskülönben nem volna célszerű tevékenység, munka.”³⁵ „Maga a tőkés termelés odáig vitte, hogy az irányítás munkája, egészen elválasztva a tőke tulajdontól, akár saját, akár idegen tőke tulajdonától, az utcán szaladgál.... Amennyiben a tőkés munkája nem a folyamatból mint tőkés folyamatból ered, tehát a tőkével nem ér véget magától, amennyiben nem név arra a funkcióra, hogy idegen munkát kizsákmányol, amennyiben a munka társadalmi formájából ered, a kooperációból, a munkamegosztásból stb., annyiban éppúgy független a tőkétől, mint maga ez a forma, mihelyt a tőkés burkot levetette.”³⁷ „Mintha a munka megosztása nem volna épp annyira lehetséges (habár történelmileg eleinte nem jelenhetett meg így, hanem csak a tőkés termelés eredményeként jelenhet meg így), ha feltételei a társult munkásokéi volnának és ők úgy viszonyulnának ezekhez, amik ezek natura, mint saját termékeikhez és saját tevékenységük tárgyi elemeihez.”³⁸

Marx – többek között – a fentebb jelzett módszerrel is kimutatja, hogy a tulajdonképpeni termelés a tőkés magántulajdonos nélkül megy végbe; hogy a munka társadalmi formája függetleníthető a „tőkés buroktól”, tehát lehetséges magántulajdonos nélküli, szocialista közösségi termelés.

Ha a részletektől eltekintünk, akkor azok a meghatározások, amelyeket Marx a gépi nagyipari termelési korszak *közös, általános vonásaiként*, illetve e korszak *tartalmi* és a vele *egy, belső formai* viszonyaiként megjelölt, azonosak vagy hasonlóak azokkal az ismérvekkel, amelyeket Aron az „ipari társadalom attribútumainak” csoportjába sorol. Az azonosság forrása az, hogy Aron – bár nem tudatosan – elfogadja Marxnak azt a felfedezését, hogy általában „az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot.”³⁸ Aron olyan feltételek között jut el a marxi gondolathoz, amikor a hozzáférhető termelőerők azonos mennyisége mellett, vagy alapján két társadalmi forma létezik. A két társadalmi forma paralell

létezése empirikusan bizonyítja, hogy ha a termelékenység azonos, akkor néhány általános meghatározás is szükségképpen közös.

Ha ezek után válaszolni akarunk eredeti kérdésünkre, hogy mi az industrializmus (ipari társadalom, ipari civilizáció), és hogy tudományosan mennyiben tekinthetjük ezt a fogalmat értelmes absztrakciónak, a válasz kézenfekvő: ha az industrializmus fogalma azokat a meghatározásokat jelöli, amelyek a gépi nagyipari termelési korszak közös termelési-társadalmi viszonyainak a meghatározásai, akkor „értelmes absztrakcióval” van dolgunk. Amennyiben Aronnál az evidens attribútumok ilyen közös meghatározások, *annyan* az „ipari társadalom” fogalma helyesen tükrözi a valóságot, mert megjelöli az *általános fejlődés adott fokán egzisztáló társadalom szükségszerű termelési-társadalmi viszonyainak kritériumait*.

Az „ipari társadalom” elmélet alapkonceptiójának tételezés-módjánál láthattuk, hogy az „ipari társadalom” fogalmát Aron ennél tágabb értelemben használja: azokat a meghatározásokat is befoglalja, amelyeket *lényegi attribútumoknak* nevez, mint a csere formája, a pénz funkcionálása, a profitszellelem motivációs szerepe, jövedelem-egyenlőtlenség stb. Mint szintén volt róla szó, ebből explikálható az a következtetés, hogy Aron szerint az „ipari társadalom” tulajdonképpen lényegi attribútuma az áruviszony, s a szocialista forma azért képezi az „ipari társadalom lehetséges modalitását”, mert az áruforma a kapitalizmussal való lényegi azonosságát adja. Aron szerint Marx alapvető tévedése az volt, hogy az árutermelő társadalomban nem ismerte fel a mai és jövőbeni társadalmak szükségszerű létformáját. Ezt bizonyítja szerinte az is, hogy Marxnak a szocialista formára vonatkozó elméleti elgondolásait nem sikerült realizálni a gyakorlatban, hiszen – mint állítja –, a „szovjetizmusban” is létezik áru, pénz, piac, és így a feudalizmust nem a kapitalizmus, majd a szocializmus, hanem az industrializmus vagy „ipari társadalom követi”.

Az valóban empirikus tény, hogy a jelenlegi szocialista társadalmakban érvényesülnek az áru-, pénz- és piaci viszonyok. Ezért az „ipari társadalom” jelentéstartalmának további bővítése szükséges, és ki kell emelnünk e tekintetben a további közös meghatározásokat. Az újabb azonosságokat figyelembe véve kell majd válaszolnunk arra a kérdésre, hogy a szocialista társadalom *átmeneti forma-e vagy pusztán „modalitás”*?

3. A „MODALITÁSOK” TÉTELEZÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Aron – mint erről már volt szó – a kapitalizmus és szocializmus azonosítását az „industrializmus”, illetve az „ipari társadalom” fogalma alatt több oldalról hajtja végre – előbb az „evidens”, majd a mélyebb attribútumok (áru-, pénz- és piaci viszonyok) kölcsönös létezésének kimutatásával. Arról is volt szó, hogy az „ipari társadalom” fogalma alkalmas az „evidens attribútumok” szintézisére. Felmerült azonban az a kérdés is: vajon az áru-, pénz- és piaci viszonyok ugyancsak befoglalhatók-e az

„ipari társadalom” fogalmába? Vagy másképpen fogalmazva: az áru-, pénz- és piaci viszonyok szükségképpen együttjárnak-e a gépi nagyipari termelékenység fokkal?

Az áruviszony lényegének és történelmi-társadalmi feltételeinek marxi felfogása, valamint a legújabb kor fejlődés tapasztalatai alapján erre a kérdésre az a felelet adódik, hogy az *„ipari társadalom” fogalma magában foglalja az áruforma lényegi meghatározásait*, az „árutermelők társadalmának” általános termelési-társadalmi viszonyait”. A klasszikus ipari forradalom szülte gépi nagyipari termelés bázisán az áruforma – ennek a termelékenység foknak tartalmi és az azzal egy, belső formai meghatározása. A „nem a saját alapján kifejlődött kommunizmus” (az alsóbb fok) nem szünteti meg az áruviszonyt egyáltalában, hanem csak polgári meghatározásait, hiszen az alsóbb fok társadalmát – legalább is ahol eddig kifejlődött – lényegében a gépi nagyipari termelés bázisán nyugszik. Marx szerint – amint azt a *Nyersfogalmazvány* megfelelő részei mutatják – az értékviszony, illetve a csereértéken nyugvó termelés elesésének bázisa pedig – az „automatikus folyamattá változott” nagyipar.

Az áruforma tehát szükségképpen az ipari civilizáció általános csereformája, s ily módon az „ipari társadalom” fogalma e szélesebb értelemben addig érvényes, amíg a gépi nagyipari termelés automatikus folyamattá nem fejlődik. A „tőkés burok” levetése, az „ellentétes forma” megszüntetése Marxnál tehát nem jelenti az áruforma egyáltalában való megszűnését. Az áruforma az ipari civilizáció meghatározása, és ebben a megközelítésben a szocialista forma is – ipari társadalom.

Az árutermelő társadalom azonban Marx számára mindenképp a kapitalista társadalom, ahol az áruviszony szubsztanciális meghatározásai a tőkés piaci és pénzviszonyokon keresztül érvényesülnek. Marx és Lenin úgy gondolták, hogy a „tiszt szocialista gazdaságban” a piaci és pénzviszonyok nem játszanak szerepet az egyének munkáinak társadalmilag szükséges munkára való *visszavezetésében*, ezért a piaci és pénzviszonyokat nem általában az ipari civilizáció áruformája, hanem a polgári áruforma meghatározásainak tartották, a „tőkés burok” ismérveinek, amelyek a szocialista forradalom folyamán megszűnnek. Az ipari társadalom marxi fogalmának jelentéstartalma ezért magában foglalja az „evidens attributumokat” és az áruviszony szubsztanciális meghatározásait, de nem tartalmazza a piaci és pénzviszonyok meghatározásait.

A szocialista piaci- és pénzviszonyok reális létezése azonban azt mutatja, hogy a *polgári* áru-, pénz- és piaci viszonyok meghaladása nem jár együtt szükségképpen a piaci és pénzviszonyok egyáltalában való megszűnésével, s ezért módosítanunk kell az „ipari társadalom” fogalmának a marxi módszer és elmélet alapján megfogalmazott jelentéstartalmát. Mivel nem tudjuk, hogy a piaci- és pénzviszonyok bármely konkrét történeti konstellációban szükségszerű tartozékai-e a szocialista áruviszonynak (vagy pedig csak a párhuzamos létezés múltbeli, jelenbeli és a közeljövőbeli konstellációjának a terméke), *feltételezen* a piaci- és pénzviszonyok *szubsztanciális* meghatározásait is (amiben a konkrét történeti formák elvontan azonosak) besoroljuk az „indusztrializmus” fogalma alá.

A jelenleg történetileg konkrétan létező kapitalista és szocialista forma meghatározásai között tehát további azonosságokat találunk, amelyek alapján Aron e formákat mint változatokat besorolhatja az „ipari társadalom” kategóriája alá. Vajon az „indusztrializmus” fogalmában összefoglalt és érvényes azonosságok *elégséges alapot adnak-e* arra az aroni állításra, hogy a szocializmus nem átmeneti jellegű forma, a kapitalizmusnál nem magasabb típusú társadalom, hanem csak „modalitás”?

A válasz egyértelműen az, hogy a tőkés és szocialista forma – a megjelölt azonosságok ellenére – nem az „ipari társadalom” egyszerű „*variánsai*”, és az „indusztrializmus” nem fejez ki – a feudalizmus fogalmához hasonló – önálló gazdasági társadalomformációt. A párhuzamosan egymás mellett létező két forma áruviszonyának – mint olyan általános termelés-társadalmi viszonynak, amely megadja a társadalom *különös társadalmiságát* – az összevetése megmutatja, hogy közöttük többrendbeli lényeges különbség van. Emeljünk ki ezekből néhányat!

Az első és legfontosabb különbség az, hogy az alsóbb fok áruformája (kifejtett szocializmus feltételezve) az alapvető termelőeszközök köztulajdonán nyugszik. Bármily egyszerűnek is tűnik ez a meghatározás, mégis nagy társadalmi és történelmi jelentőségű tény. A termelőeszközök tőkés magántulajdonán nyugvó áruviszony – a kiteljesedett áruviszony, mert maga a munkaerő is áruformát ölt. Ezért a polgári áruforma valójában nem *egyszerűen* áruviszony, hanem tőkeviszony, idegen munka felszívása – szemben az árutermelő munka szocialista formájával.

A tőke-bérmunka viszonyban ugyanis az értéktörvény sajátos fejlődésen megy keresztül: „A munkabér, vagyis az az egyenérték – mint Marx írja –, amellyel a tőkés a munkaképesség feletti időleges rendelkezést megvásárolja, nem áru a maga közvetlen formájában, hanem az átalakult áru, pénz, az áru a maga önálló formájában mint csereérték, mint a társadalmi munkának, az általános munkaidőnek a közvetlen anyagiassulása. Ezzel a pénzzel a munkás az árukat természetesen ugyanazon az áron vásárolja meg... mint minden más pénztulajdonos. Mint minden más pénztulajdonos, vevőként lép szembe áruladókkal. Magában az áruforgalomban nem mint munkás lép fel, hanem mint pénz-pólus az áru-polussal szemben, mint az általános, mindig csereképes formájában levő áru birtokosa... és ebben a folyamatban az árukat azon az áron vásárolja meg, amellyel egyáltalában bírnak a piacon, általánosságban szólva: értékükön. De minthogy a termékekben anyagiassult munkája által nemcsak annyi munkaidőt tett hozzá, amennyit az általa kapott pénz magában foglalt, nemcsak egyenértéket fizetett, hanem többletmunkát adott ingyen, és éppen ez a profit forrása – ezért a munkás *ténylegesen* (a munkaképesség eladásában foglalt közvetítő mozgás az eredménynél továtűnik) nagyobb értéket adott a munkabérét alkotó pénzösszeg értékénél. Több munkaidővel vásárolta meg a munkabérként hozzá áramló pénzben realizált munkamennyiséget... Megfordítva, az a pénz, amellyel a tőkés munkát vásárol, kisebb mennyiségű munkát, kevesebb munkaidőt foglal magában, mint a munkásnak az általa termelt áruban foglalt munkamennyisége, illetve munkaideje; az ebben a munkabért alkotó pénzösszegben foglalt munkamennyiségen kívül egy pótlólagos összegű munkát is vásárol, amelyet nem fizet meg, egy többletet az általa

kifizetett pénzben foglalt munkamennyiségen felül ... minden áru az eleven munkával való cserében több munkát vásárol, mint amennyit magában foglal. Éppen az a több az értéktöbblet.”³⁹

A kommunizmus alsóbb fokán újabb változáson megy át az értéktörvény: megszűnik a *munkaerő árujellege* és így az eleven és holt munka cseréjében — a megfelelő absztrakciókat figyelembe véve — is érvényesül az értéktörvény. Ugyanakkor az értéktörvénynek a tevékenység, munka, képesség, hajlam stb. cseréjében való funkcionálása az alsóbb fokon nem kizárólagos. Mellette vagy vele együtt más gazdasági és társadalmi törvények is működnek, ezért az átmeneti formában már a *munka sem mindenoldalúan árujellegű*.

A „nem mindenoldalúan áru” kifejezés tartalma az alsóbb fok egymást követő fejlődési fázisaiban nem ugyanaz. A korábbi fázisokban a munka, képesség stb. első alapmeghatározása az, hogy *még* árujellegű, és csak második alapmeghatározásként szerepel a másik oldal: *már nemcsak* árujellegű. Magasabb fejlődési fázisban fordított a helyzet: a munka első alapmeghatározásává válik az, hogy *már nem* áru, és csak másodikként funkcionál az, hogy *még* vannak „áruvonásai”.⁴⁰

A szocialista formában a „különböző munkák egyenlősége” mellett, vele párhuzamosan jelen van — bár még csak mellékmeghatározásként, de növekvő jelentőséggel — egy másfajta egyenlőség is, amelynek *uralma* perspektivikusan célként van tételezve. (A szocialista áruforma egyáltalán nem, vagy csak részben uralkodik bizonyos szolgáltatásokban, szociális, egészségügyi és kulturális területen.) A tőkés formában a tőke-bérmunka viszony a maga uralma alá hajtja az összes emberi létezését, mindent csereértékké változtat, és ennek a sajátos áruviszonynak a megörökítése e forma abszolút előfeltétele.

Az áruviszony szubsztanciális meghatározásai tekintetében fennálló minőségi különbségek kihatása a teljes társadalmi testre, a felépítményre, a mindennapi életre stb. rendkívül nagy jelentőségűek: tulajdonképpen új társadalomtípust eredményeznek, ahol a személyek társadalmi viszonyai már nem kizárólag a munkatermék dologi viszonyainak burkában jelennek meg. Az emberi-társadalmi viszonyokat azonban még itt is korlátozza a „polgári keret”, az „egyenlő jog” egyenlőtlensége, amely valójában az „ipari társadalom” termelőerőinek struktúrájához kötött. „Az ipari civilizáció anyagi megjelenési formái ... a kapitalizmus határain túl is felszívják az ember fizikai és lelki alapját, létének látókörét, életének stílusát és igényeit. Megtartják annak a rendszernek a nehézkes határait, amely kizárta az ember fejlődését, vagy pedig e fejlődés mindegyik lehetőségét megkérdőjelezte. Az ipari korszak embere magában hordozza alkotásainak határait: szükségleteiben és elképzeléseiben, élete motivációjában, amelyben az önfejlesztésre irányuló tendenciák még nem kerültek túlsúlyba az ellenkező tendenciákkal szemben.”⁴¹

Amikor az „ipari társadalom” teória a két formát változatokként kezeli, tulajdonképpen ugyanazt az eljárást követ, mint a Marx által is bírált vulgáris polgári közgazdaságtan a múlt században: a történelmi fejlődés során létező bármely két társadalmat azonosítani lehet megfelelő absztrakcióval. Minden termelési korszaknak

vannak ugyanis bizonyos közös meghatározásai, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít. Aron annyiban követi ezt az eljárást, hogy kiemeli az árutermelő munka, illetve társadalom tőkés és szocialista formájának közös meghatározásait, és ezek alapján típusban is azonosítja a két formát.

Ez azonban semmiképpen sem lehetséges, mert ezeknek a meghatározásoknak a valóságos konkrét egzisztenciája a két formában számos vonatkozásban egyenesen ellentétes. A különbségek közül ugyan Aron is felsorol néhány fontosabbat az „ipari társadalomról” szóló előadásaiban, de a legfőbb különbségek jelentőségét mélyen alulértékeli. Így nem értékeli súlyának megfelelően a tartalom és forma gyökeres megváltozását, azt, hogy a szocializmusban a munkáján kívül senki sem adhat mást. Csak azt veszi tekintetbe, hogy „ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél”, és feltételezi, hogy a polgári termelés bázisán is a munkának és nem a munkaképességnek van árujellege. Ennek alapján azonosulnak a két formában meglevő különböző típusú egyenlőtlenségek: az értéktöbblet a többletértékkel, illetve a „levonással”, az anyagi érdekelttség a profitszellemmel, az antagonisztikus osztályok a nem antagonisztikus osztályokkal stb. (Aron azt sem veszi figyelembe, hogy a szocialista formát – mint minden átmeneti jellegű társadalmat – bizonyos dualitás jellemzi: az egyik póluson még megtalálhatók azok a meghatározások, amelyek a régi, a másikon viszont már azok, amelyek a magasabb formára vonatkoznak. Aron csak azokat a vonásokat hangsúlyozza, amelyek a korábbi formával való rokonságra utalnak.)

A „modalitások” tételezésében Aron alapvető elméleti és módszertani fogyatéka abban áll, hogy még csak kísérletet sem tesz az árúviszony (árúközösség) szubsztanciális meghatározásainak és történelmi formáinak az elemzésére. Az árúformát – hasonlóan a klasszikus közgazdákhoz – mint kész adottságot kezeli. Ezért homályban maradnak előtte azok a gazdasági-társadalmi feltételek, amelyek között az emberi munka, képesség, hajlam stb. cseréje szükségképpen árúformát ölt, továbbá az, hogy különböző történelmi alakjaiban milyen szerepet tölt be az árúviszony. Természetesen így arról sem esik szó, hogy létrehozhatók-e olyan feltételek, amelyek között az árúforma teljesen meghaladható. Ezen elméleti és módszertani fogyatékoság következtében Aron előtt valójában rejtve marad nemcsak a szocialista, hanem a tőkés társadalom igazi lényege is: tehát az egész újkori és legújabbkori társadalmi-történelmi fejlődés legfontosabb mozzanata. Ezeknek a – gazdaság és társadalom viszonyának álláspontjáról megfogalmazott – kardinális társadalom- és történetfilozófiai elméleti kérdéseknek a megfelelő elemzése és megoldása nélkül tulajdonképpen nem lehet „elhelyezni” a modern társadalmakat, amit pedig Aron célul tűz ki maga elé az „ipari társadalomról” írott munkáiban. Ez az elméleti és módszertani fogyatékoság lehetetlenné teszi Aron számára annak a tisztázását is, hogy milyen értelemben tekinthető a szocialista forma „modalitásnak”, és egyben magasabb típusú átmeneti társadalomnak.

Aron, aki a marxista társadalom- és történelemelmélettel polemizálva fejti ki „ipari társadalom” elméletét, éppen a fenti kardinális elméleti- módszertani problémák

megoldásában értette meg legkevésbé Marxot, a tudományos szocializmus elméletét és a gyakorlati szocializmust egyaránt.

Lenin szerint „Lasalle ködös, zavaros, általánosságokban mozgó frázisai helyett.. Marx józanul számot vet azzal, hogyan lesz kénytelen a szocialista társadalom gazdálkodni.” Ennek a „józan számvetésnek” képezik egyik alapvető forrását azok az elméleti eredmények, amelyekhez Marx a különböző társadalmi formációk anyagcsere folyamatának elemzésével jutott el. Ezek közül az elméleti eredmények közül – témánk vonatkozásában – különösen jelentősek azok, amelyek az áruforma különböző történelmi alakjainak *társadalmi funkcióját* tárják fel. A polgári társadalom „fiziológiájának” kutatása – beleértve genezisének és történelmi fejlődésének kutatását is – vezette el Marxot annak a felismeréséhez, hogy az áruforma egyik lényeges történelmi funkciója – az egyes termelők tevékenységének az integrálása olyan körülmények között, amikor a munkamegosztás már kellőképpen fejlett, de a termelőket a termelési feltételek magántulajdona elválasztja egymástól. Az áruforma (benne az érték-törvény) ezek között a feltételek között a társadalom anyagcsere folyamatának egyik szabályozó formája.

A termelőerők nagyarányú fejlődése – mint ismeretes – felbomlasztotta a tradicionális, személyi függőségi viszonyokat, és létrehozta a dologi függőségen alapuló személyi függetlenség viszonyait. Az áruforma az ilyen emberi közösség együttélésének egyik – termelésen belüli – regulatív módja. A „különböző egyének különböző munkáinak egyenlősége” a dologi függőségen alapuló személyi függetlenség társadalmi viszonyai között az ökonómiai életfolyamat szabályozója, az egymástól személyileg független termelők tevékenységében megtalálható közös ismérv, a munka alapján végbemenő integrációja. Az áruforma kiteljesedése egyben új termelőerő is, amely felszabadítja a társadalom méhében rejlő energiákat, és a technika fejlődésének egyik dinamikus tényezőjévé válik. Más társadalmi kihatásai ugyancsak jelentősek; a cserélő egyének tevékenységének a munkával, mint objektív mércével való mérése megnöveli az egyének önállóságát, magabiztosságát, függetlenségét stb. Felépítményi vonatkozásban pedig alapját képezi a polgári államnak és jognak.

A különböző történelmi formákban az áruviszony jelentős funkcióváltozáson megy keresztül. A társadalmi termelőerők *relatív* alacsony fejlettségi fokán azonban mindvégig a tevékenység, munka, képesség, hajlam stb. cseréjének egyik szabályozó módszere marad, és ezt a funkcióját – megváltozott tartalommal és formával – az átmeneti társadalomban is betölti.

A szocializmus – ebben a vonatkozásban – tulajdonképpen akkor vált utópiából tudománnyá, amikor – a különböző társadalmi-gazdasági formák életfolyamatának vizsgálatára alapozva – megszületett az átmeneti társadalom alapelve, a „munka szerint” elv. Marx és Engels a különböző szocialista tanokkal szemben, azok kritikai elemzését is adva, a „munka szerint” elvében fejezik ki gazdaságfilozófiai oldalról az alsóbb fok társadalmának igazi alaptermészetét: a különböző egyéni érdekeket a *társadalmilag szükséges munka* közös mértéke integrálja, s maga ez a társadalmilag szükséges munka – társadalmi érdek; a munka mértékének funkcionális törvénye

kizárja a durva egyenlősítést, a termelés és elosztás terén az önkényt és a szubjektivizmust; feltételezi az azonosak bizonyos mértékű különbözőségét; meghatározza a társadalmi struktúra alapvonalait.

Az átmeneti társadalom anyagcsere folyamatának alkata a gépi nagyipari termelés fokán elsajátított erők, eszközök, képességek szintjében van megalapozva. Ez a szint lehetővé teszi az alapvető termelőeszközök magántulajdonának megszűnését, de nem elégséges a termelőeszközökhöz való magánvonatkozás teljes meghaladásához. Az alsóbb fokon a munka elődegesen még a létfenntartás eszköze, és nem a legfőbb életszükséglet. A „munka szerint” elv, mint elsajátítási viszony, két fő meghatározást tartalmaz; a termelőeszközökhöz való *azonos*, nem osztályjellegű vonatkozást, és a munkamennyiségek különbözőségéből adódó *különböző* egyéni viszonyulást. Mivel az egyénileg elsajátítható rész mértéke azonos, de a különböző egyének munkái különbözőek, ezért az elsajátított részek is különböznek egymástól. Ebből a különbözőből következik a köztulajdonhoz való magánvonatkozás bizonyos mozzanatainak a fennmaradása. Mivel az egyének egymáshoz való viszonyai – többek között – munkáik különbségének a viszonyai, közöttük is érvényesül bizonyos mértékben a magánvonatkozás. Ennyiben az egyének az alsóbb fokon még valamelyest magánegyének, még nem „valóságos individuumok”. Valóságos individuumokká csak a munka mércéjének elesése, a „mindenki képességei, mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesülése közben válnak, és ekkor megszűnnek teljesen magánvonatkozásaik. A szocialista köztulajdon ezért – a magántulajdon *első* megszüntetése. Ennek *teljes* meghaladása egyenlő az áruforma teljes meghaladásával, amely azonban a társadalmi munka termelékenységének magasabb fokán, számos más társadalmi előfeltétel és körülmény együttlétézése esetén következhet csak be.

A két forma „modalitásként” való tételezésében nagy szerepet játszik Aronnál – mint már említettük – e formák párhuzamos létezésének és fejlődésének empirikus ténye, de ennél az argumentumnál ugyancsak hiányzik az alaposabb elméleti-módszertani és történeti analízis.

A két forma párhuzamos létezésének elvont *lehetőségét* elsősorban a polgári termelőmódnak a korábbi termelési módoktól eltérő következő sajátosságai alapozzák meg: „Habár természeténél fogva maga is korlátolt – írja Marx –, a termelőerők egyetemes fejlődésére törekszik ... A tőke úgy tételezi magának a *gazdaságnak a termelését* és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglevő előfeltételeinek állandó forradalmasodását, mint újratermelésének előfeltételét. Az érték itt már nem zárja magába abszolút feltételként a fogyasztás stb., az érintkezés stb. semmilyen különös fajtáját; és éppúgy a társadalmi termelőerők, az érintkezés, a tudás stb. fejlődésének minden foka úgy jelenik meg neki, mint korlát, amelyet leküzdeni törekszik. Maga az előfeltétele – az érték mint termék van tételezve, nem mint a termelés felett lebegő, magasabb előfeltétel. A tőke korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe, és a termelőerők, az általános gazdaság stb., a tudás kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén *elidegeníti* önmagát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint *saját gazdagságának*, hanem mint idegen gazdagságnak és a saját szegény-

ségének a feltételeihez. Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megteremti saját megszűnésének reális feltételeit.¹⁴²

A tőkés társadalmi forma *alkatából* adódik tehát az, hogy a társadalmi munka termelékenységének viszonylag széles sávján fennmaradhat. Más oldalról tekintve azonban ugyanazon a fejlődési sávon belül – legalább is egy bizonyos ponttól kezdve – fennáll az átmeneti forma lehetősége is. (Eleinte, a klasszikus kapitalizmus körülményei között, még nincs meg a szocialista forma reális lehetősége, csak miután már az országok egy csoportjában kellőképpen kifejlődött a tőkés forma.) A tőkés és a szocialista forma alkata és belső dialektikája megfelelő körülmények és feltételek összejátszása esetén, lehetővé teszi e két forma párhuzamos, egymás melletti létezését és fejlődését. A párhuzamos létezés elméletileg sokféle variációban valósulhat meg. Az elméletileg felvetődő variációk, felvetődésükben és realizálódási módjukban egyaránt, a konkrét történelmi szituációk által meghatározottak.

Az egyik elméletileg lehetséges történeti változat az – amelyet Marx ismert fel –, hogy a legfejlettebb tőkés országok kezdik meg egyidejűleg az átmenetet, míg a többi, fejletlenebb ország az előbbieket hatására és fokozatosan követi azokat. Egy másik változat az, amelyet Lenin dolgozott ki, és amely történetileg megvalósult: amikor az imperializmus leggyengébb láncszeme a legfejletlenebb kapitalista országok csoportjában alakult ki, sőt egy ország kezdte meg az átmenetet, és a termelékenység magasabb szintjén álló országok egyelőre megmaradtak a tőkés forma keretein belül. További lehetséges változat volt az is, amelyre Lenin is számított a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után: a közelgő világforradalom feltételeire. Ugyancsak lehetséges variáció volt az is, amire a nemzetközi munkásmozgalom a második világháború után gondolt: néhány fejlett nyugat-európai tőkés országban is megkezdődik az átmenet.

A párhuzamos létezés elméleti lehetősége mindaddig fennáll, amíg a társadalmi munka termelékenységi szintje szükségképpen feltételezi az áruforma *egyáltalában való* létezését. A két forma aktuális párhuzamosságának, tagadhatatlan, néhány olyan vonása is van, amelyek – felületesen nézve – a „modalitások” tételezésének alapjául szolgálhatnak. Az történt ugyanis, hogy egyrészt a szocialista útra lépett társadalmak történelmileg rövid idő alatt, jelentősen csökkentették a legelőrehaladottabb országokhoz képest az elmaradottságukat. Másrészt a fejlett tőkés országokban olyan változások mentek végbe (részleges tervezés, szociális biztosítás stb.), amelyek elsősorban a szocialista formára jellegzetesek. Ebből adódhat az a felületes következtetés, hogy a két forma bizonyos nem lényeges különbségekkel, ugyanazon a vonalon fejlődik. A párhuzamos létezés kialakult konstellációjának egy további sajátossága, amely belejátszik az alsóbb fok modalitásként való tételezésébe: a társadalmi munka alacsonyabb termelékenységi fokán álló alsóbb fok, bár több életszférában meghaladta a magasabb termelékenységi fokon levő tőkés országokat, egyes életszférák részstruktúrájában szükségképpen alatta marad a mai legfejlettebb stádiumban levő tőkés forma részstruktúráinak.

A párhuzamos létezés „aktuális konstellációja” alapján levont aroni következtetésekkel szemben a valóság az, hogy a két forma nem általában, hanem csak az *általános gazdasági és civilizációs fejlődés* tekintetében halad ugyanazon a vonalon. A világtörténelmi mozgás vonatkozásában végeredményben csak egy dimenzió létezik, amely végső soron a társadalmi munka termelékenységének állandó felfelé ívelő mozgásában gyökerezik. Arról a jelenségről van szó, amelyet Engels K. Schmidthez és H. Starkenburghoz írt leveleiben így fogalmaz meg: a társadalmi-történelmi mozgásban két egyenlőtlen erő kölcsönhatásáról van szó egyrészt a gazdasági mozgás, másrészt a viszonylagos önállóságra szert tett politikai stb. mozgás között. Az egyenlőtlen erők kölcsönhatásában a legerősebb, legeredetibb, a legdöntőbb a gazdasági folyamat, amely végső soron mindig érvényesül. Az a szükségszerűség, amely itt minden véletlenül keresztül érvényesül, — megint a gazdasági szükségszerűség. Minél távolabb van a gazdaságtól az a terület, amelyet éppen vizsgálat alá veszünk, minél közelebb van a tisztára elvont ideológiai területhez, annál inkább azt látjuk, hogy fejlődése véletlenszerűen mutat, hogy görbéje zezgugos vonalban halad. De ha megvonjuk a görbe középtengelyét, látható, hogy minél hosszabb a szemügyre vett korszak és minél nagyobb az így tárgyalt terület, annál párhuzamosabban halad ez a tengely a gazdasági fejlődés tengelyével.⁴³

Ha a gazdasági fejlődés új- és különösen legújabbkori történetét elemezzük, megállapítható, hogy ez a fejlődés valóban felírható egy „tengely” mentén. A modern társadalmak a történelmi-gazdasági szükségszerűség tekintetében két csomópont között helyezkednek el: a klasszikus ipari és a mai tudományos-technikai forradalom között. A csomópontok között különböző, egymást követő termelékenységi fokokat vagy periódusokat jelölhetünk meg, és az egyes országok a két csomópont közötti „tengelyen” alacsonyabb vagy magasabb fejlettségi fokon állnak — egyesek a klasszikus ipari forradalomhoz, mások a modern tudományos-technikai forradalomhoz közelebb. (Természetesen ezek a csomópontok sem jelentenek fix, merev határokat, csak az absztrakció merevítheti meg és rögzítheti azokat.)

A modern társadalmaknak ez a történelmi elhelyezkedése magában foglalja azt, hogy mind a kapitalizmus, mind a szocializmus a két csomópont között egzisztáló forma, meghatározott termelékenységi periódusban. Ez azt is jelenti, hogy a két csomópont között létező különböző társadalmak *bázisa*, valamint bizonyos civilizációs feltételei — különösen akkor, ha azonos vagy megközelítően azonos termelékenységi fokon állnak — szükségképpen azonosak. A két csomópont közötti egyes termelékenységi fokokat el lehet érni más-más úton is (más növekedési és társadalmi modell alakjában), ezek az utak, módok jelentősen különbözhetnek egymástól, de a modern civilizáció alapfeltételei tekintetében alapvetően azonosak. Ennek a történetfilozófiai problémának a megvilágításához érdemes felidéznünk Lenin egyik cikkét. Az orosz kispolgári demokraták és a II. Internacionálé „hőseire” utalva olvashatjuk az alábbiakat: „... tisztán elméleti szempontból is valamennyiüknél szembeötlő, hogy képtelenek megérteni a marxizmus következő meggondolását: ezek az emberek eddig azt látták, hogy a kapitalizmus és a polgári demokrácia fejlődése Nyugat-Európában

bizonyos meghatározott úton haladt, és most sehogy se tudják elképzelni, hogy ez az út – mutatis mutandis – csak bizonyos (a világtörténelem általános menete szempontjából teljesen jelentéktelen) módosításokkal szolgálhat mintaképül ... teljesen távol áll tőlük minden olyan gondolat, hogy bár a fejlődés az egész világtörténelemben általános törvényszerűség, ez egyáltalán nem zárja ki, sőt feltételezi a fejlődés egyes szakaszait, amelyekben sajátos a fejlődés formája vagy rendje... És ha úgy adódott, hogy a helyzet teljes kilátástalansága megtízszerezte a munkások és parasztok erejét, és ezáltal lehetővé tette számunkra, hogy másképp térjünk át a civilizáció alapfeltételeinek megteremtésére, mint valamennyi többi nyugat-európai államban? Megváltoztatta-e ez a világtörténelem általános vonalát?”⁴⁸ A válasz – természetesen tagadó.

A két forma „modalitásokként” való besorolásának alapjául szolgálhat az a tény is, hogy a civilizáció alapfeltételeinek mai fokán a „gazdasági szükségszerűség” egyik alapmeghatározása a munka, képesség stb. cseréjének az áruformája. Ebből a szükségképpen közös meghatározásból azonban semmiképpen sem következik az, hogy mind a kapitalista, mind a szocialista áruközösség – a mai civilizáció bázisának *adekvát* létformája. Valójában az ipari civilizáció jelenlegi feltételei között már nem szükségszerű az antagonisztikus (kapitalista) áruközösség, ezért a civilizáció *adekvát* létformája – a szocialista forma. A szocialista forma azonban ennél több is. E forma a tudományos-technikai forradalom által életre hívott gazdasági szükségszerűségnek megfelelően perspektivikusan megszünteti magát az áruformát egyáltalában, és ily módon – a tőkés alapformából a szabad csere társadalmába való átmenetet.

A „modalitások” tételezésének egyéb problémái már átvezetnek Aron szociológiája – az itteni megközelítésmód szerinti – második alaptételének, az „ipari társadalom immanens finalitásának” elméleti-metodológiai kérdéseihez. Ezért e tételezésmód további problémáit majd a második tétel kapcsán vizsgáljuk. Az eddigiekhez csak egy megjegyzést szeretnénk még fűzni: Aron elméleti-módszertani korlátai – mint említettük – amennyire megakadályozzák őt abban, hogy megértse a két forma igazi lényegét és működési módjuk „igazi titkát”, ugyanúgy lehetetlenné teszik számára a szocialista fejlődés problémáinak – köztük a korábbi évek deformációinak – megértését is. Ezeket a deformációkat minden további nélkül az új forma immanens természetéből vezeti le, és még csak eszébe sem jut, hogy elemezze azokat a külső körülményeket, amelyeknek jelentős szerepe volt a belső fejlődés „normális” menetének megzavarásában. Így arról sem esik szó nála, hogy a konkrét nemzetközi szituáció mennyiben módosítja szükségszerűen az átmeneti forma modelljét. Ezek után pedig még kevésbé várhatjuk el tőle azt, hogy tárgyilagosan feltárja az egész emberi élet átalakítása tekintetében a szocialista forma alkatában jelenleg és perspektivikusan létező lehetőségeket.

AZ „IPARI TÁRSADALOM IMMANENS FINALITÁSA”

Az industrializmus fogalmának és a „modalitások” tételezés-módjának analízise után áttérünk Aron második alaptételének kritikai elemzésére. Ennek a tételnek az értelmében az áruviszony az „ipari társadalom” domináns, általános termelési-társadalmi viszonya, társadalmiságának az alapjellegzetessége, amely belátható perspektívában nem szüntethető meg. Az „ipari társadalomnak nincs immanens finalitása”; azaz az *áruközösség – a mai és jövőbeni társadalmak szükségszerű létezési formája*; a „modalitások” maguk is tartós, permanens változatok, és egyikről sem mondható, hogy kizárólagossá válik majd a jövőben.

Mindenekelőtt pontosan tisztáznunk kell, hogy mit ért Aron az „immanens finalitás” formulája alatt. Mint már korábban jeleztük, Aron véleménye szerint a marxizmus a társadalmi-történelmi folyamatot teleológikusan fogja fel, és ennek megfelelően a kapitalizmus finalitását tételezi. Aron elveti a társadalmi-történelmi folyamat ilyen értelmű finalitásának az objektív létezését. Szerinte – mint erről már volt szó – az ember a gazdaság bizonyos prioritása által meghatározott „variációs sávon” belül cselekszik, és ez a sáv az emberi kezdeményezés terepe. Az egyes társadalmi-történelmi események szerinte mind egy-egy lehetőség realizálásai, de ezek bekövetkezése nem eleve szükségszerű. Más kezdeményezések más eredményhez vezettek volna. Az a tétel, hogy az „ipari társadalomnak nincs (immanens) finalitása”, nemcsak a vulgáris „marxista” értelemben vett finalitást utasítja el; még az aroni elmélet és metodológia értelmében sem beszélhetünk az áruközösség (industrializmus) felbomlásáról.

Az árutermelő „ipari társadalom” finalitását tételező koncepciókat Aron ideológikus, transzcendens – nem a valóságosan funkcionáló társadalomra vonatkozó – eszméknek tartja. Aron szerint a finalitás tagadásának *immanens* alapja abban van, hogy a modern „termelőerők és eszközök” szükségképpen olyan társadalmat igényelnek, amelynek *belső alkati jellemzője, funkcionális és dinamikus természete* előfeltételezi az áru-, pénz- és piaci viszonyok létezését. Ezek nélkül az érvényes kategóriák nélkül a modern társadalom képtelen lenne a racionális működésre, és ezért „nincs finalitása az ipari társadalomnak”. Az áruközösség meghaladására irányuló kezdeményezések szerinte kívül esnek a „variációs sávon”, – transzcendensek. Ezek szükségképpen csak olyan szubjektivistá, voluntarista akciók lehetnek, amelyek negligálják a modern társadalomszervezet felépítésének imperatívuszait, gyakorlatilag a társadalmi szervezet dezorganizálásához vezetnének, és tömegméretű általános anomáliát idéznének elő. Aronnál az áruközösség meghaladásának – belátható perspektívában – még az elvont lehetősége sincs meg. Mire alapozza ezt a felfogását?

Amíg az első alaptétel bizonyítására Aron az empirikus érvek és az elméleti-módszertani argumentumok egész sorát vonultatja fel, addig a második alaptételt úgyszólván csak deklarálja, illetve – látens formában – a pozitivistá empirizmus módszerével, a mai és közel jövőbeni társadalmi valóság néhány alapmeghatározását automatikusan extrapolálja a távoli jövőre. Pedig a második alaptételnek a bizo-

nyítására azért is nagy szükség lett volna részéről, mert „az ipari társadalom immanens finalitásának” tagadása nem következik szükségképpen a gazdaság és a társadalom általános viszonyáról alkotott felfogásából. Sőt mi több, általános felfogása – elméletileg és módszertanilag is – az utóbbi következtetéssel egyenesen ellentétes koncepciót is eredményezhet, – amint azt már jeleztük. Aron szerint ugyanis a „variációs sáv” a mindenkori, rendelkezésre álló „energiapotenciál” függvénye, amely saját elgondolása szerint sem állandó, hanem a „növekedési szakaszok” egymásutánjában szakadatlanul emelkedik. Ezért elméletileg nem eleve kizárt – Aron alapvetéséből kiindulva sem – az olyan „növekedési szakasz” vagy szakaszok lehetősége, amelyek „energiapotenciálja” már nem követeli meg imperatív módon az áruforma funkcionális és dinamikus törvényeinek további létezését, és lehetőség nyílik ezek teljes, végleges meghaladására. Sőt, elméletileg az sem kizárt, hogy – éppen ellenkezőleg – az áruforma teljes meghaladása imperatív szükségszerűséggé válik, és a társadalom átlépi az áruközösség határait.

Az áruközösség általános termelési-társadalmi viszonyainak (az áru társadalmiságának) kizárólagos perspektivikus lehetőségként, illetve szükségszerűségként való tételezése, azaz a „variációs sáv” eddigi kereteinek fenntartása csak úgy lehetséges Aron számára, ha a jövőbeni „növekedési szakaszokat” megközelítőleg a mai minőségi határok közé szorítja be. Tehát csak úgy, ha kizárja az „energiapotenciál”, illetve „a rendelkezésre álló termelőerők és eszközök” terén az olyan „anyagi természettudományos szabatossgal megállapítható forradalmasodás” (Marx) lehetőségét és szükségszerűségét, mint amilyen pl. a klasszikus ipari forradalom. (Mint ismeretes, a termelékenységnek ez a forradalma hozta létre a gépi nagyipari termelőszervezetet, amely – előbb-utóbb – maga után vont a társadalom neki megfelelő új szervezetét.) Ha ugyanis a növekedés további szakaszai szétfeszítik a társadalmi munka termelékenységének mai minőségi kereteit, akkor – és ez Aron számára is evidens – az újabb termelékenység forradalom bázisán végső soron elkerülhetetlenül új társadalomszervezetnek kell létrejönnie. Ennek az elméleti konzekvenciának az elkerülése érdekében a tudományos-technikai forradalmat – amelynek létezését pedig elismeri – Aron kénytelen az evolúciós fejlődés keretei között tartani.

Aron második alaptétele a kommunista társadalmi-gazdasági formáció lehetőségének és szükségszerűségének, – s egyben a szocialista forma átmeneti jellegének – indirekt tagadása, anélkül azonban, hogy elemezné azokat a tudományos érveket, amelyekkel Marx és a marxisták az áruközösség – nem teleológikus értelemben vett – finalitásának lehetőségét és szükségszerűségét bizonyítják. Az a kritika ugyanis, amit műveiben találunk, egyáltalán nem az autentikus, hanem a legrosszabb vulgáris marxista társadalom- és történelemelmélet kritikája.

1. AZ ÁRUVISZONY BÁZISÁNAK ELESÉSE

Marx nem fogalmazza meg definitíve, hogy mit ért a *bázis* fogalma alatt, de a fogalom tartalma kikövetkeztethető a *Nyersfogalmazvány* szövegeiből: a bázis a társadalom anyagi életfeltételeinek termelésében közvetlenül és közvetve ható erők, képességek és szükségletek összefüggő rendszere — beleértve a tudományt, mint általános termelőerőt, valamint a társadalmi kombinációt, érintkezést stb. Másképpen fogalmazva: a bázis az az „anyagi és szellemi felszerelés” — Aronnal szólva az az energiapotenciál —, amely közvetlenül és közvetve részt vesz a társadalom anyagi életének újratermelésében. Ezt a bázist Marx többtagú, de szerves, heterogén komplexumként ábrázolja. Az értékviszony elesése szempontjából ebből a komplexumból különösen három mozzanatnak van szerinte alapvető jelentősége: az eleven munkának a közvetlen termelési folyamatban történelmileg végbemenő funkcióváltozása; az elszigetelt egyéni munkának egy magasabb típusú társadalmi munkává való átalakulása, és a társadalmi egyének, az igazi individuumok kifejlődése.

Mit jelent az első mozzanat, és mi ennek a jelentősége az áruviszony elesésének álláspontjáról? Emlékeztetőként idézzük fel a *Nyersfogalmazvány* ide vonatkozó gondolatait: az értékviszony, illetve a csereértéken nyugvó termelés előfeltétele a közvetlen munkaidő nagy tömege, az alkalmazott élő munka nagy mennyisége, amely a gazdagság termelésének döntő tényezője. Amíg az anyagi javak létrehozásában az eleven munka közvetlen formájában játssza a döntő szerepet, addig szükségképpen a munkaidő képezi a gazdagság mértékét, és ezért a csereérték a használati érték mértékét. A nagyipari termelőerők fejlődésével azonban — amint arra Marx rámutatott — a valóságos gazdagság létrehozása már mind kevésbé függ a közvetlen munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől. Mihelyt azonban a munka közvetlen, élő formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és nem lehet mértéke a gazdagságnak, s ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik.

Ezek a gondolatok magukban foglalják azt a történeti és logikai összefüggést, hogy a közvetlen termelésre fordítható eleven munka korlátozott volta csak korlátozott termelést és társadalmi gazdagságot eredményezhet. Az értékviszony (csereérték, áruviszony) az eleven munka e szűkösségének szükségképpeni történelmi megjelenése. Ahogyan azonban emelkedik a munka termelékenysége és nő a társadalmi gazdagság, úgy csökken a közvetlen munkaidő tömege. Ennek a változásnak tendenciálisan erősödő következménye az, hogy végső soron lehetetlenné válik a munkaidő hagyományos szerepének a fenntartása, és szükséglet mutatkozik egy (vagy több) új társadalmi anyagcsere-szabályozó iránt.

Ugyanennek a folyamatnak egy másik oldala — amely ugyancsak az értékviszony „elesésén” tevékenykedik — az, hogy „az egyesnek a munkája a maga közvetlen létezésében mint megszüntetett egyes munka, azaz mint társadalmi munka van tételezve”. Nem az egyes munkája, hanem mindinkább a bonyolult, természeti erőket magának alárendelő közösségi munka jelenik meg termelőként, mert a termék többé nem az elszigetelt közvetlen munka eredménye, hanem ellenkezőleg, a társadalmi tevékenység

kombinációja. A közvetlen cserében, amely a nagyipar alacsonyabb fejlődési fokán egzisztál, a közvetlen munka egy különös termékben vagy a termék egy részében realizálva jelenik meg és közösségi-társadalmi jellege – amely az általános munka tárgyasulásaként és az általános szükséglet kielégítéseként jelenik meg – csak a csere által tételeződik. Az automatikus folyamattá fejlődött nagyiparban teljesen megszűnik az elszigetelt, közvetlen, egyes munka, „mint pusztán belsőleg vagy pusztán külsőleg általános munka” – és „az egyének tevékenységét mint közvetlenül általánosat vagy társadalmi tételezik”.

Ezzel a két irányú mozgással párhuzamosan (ami valójában ugyanannak a folyamatnak a két oldala) átalakul a termelő típusa, és átalakulnak a termelő egyének képességei és szükségletei is. „A munkás a termelés folyamat mellé lép, – írja Marx – ahelyett, hogy fő cselekvője lenne. Ebben az átalakulásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg.”^{4 5}

A termelőerők fejlődésének magas fokán létrejönnek az egyének sokoldalú fejlődésének objektív és szubjektív feltételei. A szükségletek is annyira fejlettekké válnak, hogy a többletmunka maga is általános szükségletté lesz, és magukból az egyéni szükségletekből ered. Ez olymódon következik be, hogy a társadalmi termelőerők fejlődése túlhajtja a munkát természeti szükségének (erőkifejtésének) határain, és megteremti a feltételeket a „...gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyébe egy történelmileg létrehozott lépett.”^{4 6} Ezzel kezdetét veszi a szabad munkálkodás, amelynek lényegével ellentétes a munka eddigi mértékének alkalmazása. Ilymódon esik az áruviszony vagy a csereérték harmadik bázisa is.

Eltekintünk a bázis további elemeinek vagy mozzanatainak elemzésétől. E helyett nézzük meg, hogy rendelkezésre állnak-e azok a dinamikus, strukturális és funkcionális erők, amelyek a fent jelzett három tendenciát növekvő mértékben életben tartják, és a további mozgást ösztönzik. Az „ipari társadalom” aroni koncepciója tagadja ilyen erők létezését.

Marx mintegy száztiz évvel ezelőtt feltárta azokat a társadalmi munka méhében rejlő főbb dinamikus erőket, amelyek az értékviszony bázisának elesésén „munkálkodnak”. Ezek az erők a bázis oldaláról tekintve: az automatikus gyártási rendszer, amelyben az „összes tudományok foglyul vannak ejtve”; a tudománynak – a gazdaság legszolidabb formájának – a közvetlen termelésben való alkalmazása, amely a termelésnek tudományos jelleget ad, s így a szubjektum tevékenysége mint az összes természeti erők szabályozója jelenik meg. Nem nehéz belátni, hogy amikor Marx „az automatikus folyamattá vált nagyiparról”, valamint „a tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozásáról” szól, azokat a jelenségeket írja le

„látnoki” módon, amelyeket ma summázva tudományos-technikai forradalomnak, és a tudomány közvetlen termelőerővé válásának nevezünk.⁴⁷

Ennek az előrehaladó mozgásnak és forrásainak az analízisében Marx ugyanazt a módszert alkalmazza, mint az industrializmus fogalmának tisztázásánál. Több állásponttól tekint át a folyamatot, megvizsgálja a tőke, a munka, illetve a kettő egységét, majd elvonatkoztat a tőke-munka viszony ellentétességétől, és magánvalóan tárja fel a folyamat sajátos meghatározásait. Milyen eredmények adódnak — az értékviszony bázisának elesése tekintetében — a különböző álláspontokról való megközelítésben?

A tőke-munka viszony *ellentétességétől* történő elvonatkoztatásban megmutatkozik, hogy „... a munka termelőerőinek fejlődése során a munka tárgyi feltételeinek, a tárgyiasult munkának növekednie kell az eleven munkához képest — és ez voltaképpen tautológikus tétel, hiszen mi mást jelent a munka növekvő termelőereje, mint azt, hogy kevesebb közvetlen munkára van szükség nagyobb termék előállításához, hogy tehát a társadalmi gazdagság egyre inkább a munkának maga a munka által elsajátított feltételeiben fejeződik ki.”⁴⁸ Máshol a munkaidő és a szabad idő viszonyának az alakulásáról Marx a következőket állapítja meg: „A valódi gazdaságosság — megtakarítás — munkaidő megtakarításban áll; (a termelési költségek minimuma és minimumra redukálása); de ez a megtakarítás azonos a termelőerő fejlesztésével. Tehát semmiképpen sem az *élvezésről való lemondás*, hanem a termelésre való erő, képességek kifejlesztése, és ezért az élvezés képességeinek, valamint eszközeinek kifejlesztése. Az élvezés képessége feltétele az élvezésnek, tehát első eszköze annak, és ez a képesség egy egyéni hajlam, termelőerő kifejlődése. A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a növelésével, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról *állótőke* termelésének tekinthető; lévén ez az állótőke maga az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik —, az magától értetődik... A szabad idő — amely éppúgy pihenő idő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatja, és ez azután e más szubjektumként lép be a közvetlen termelési folyamatba is.”⁴⁹ Ezek a meghatározások a *magánvalóan* vett tudományos-technikai forradalom folyamatának olyan meghatározásai, amelyekben „semmi sincs a tőkéből és munkából”. Ezek tehát az ellentétességtől megtisztított folyamat meghatározásai.

A kapitalista forma álláspontjáról nézve megállapítható, hogy a tőke korlátja az, hogy ez az egész folyamat *ellentétes* formában megy végbe. Melyek ennek az ellentétességnek a meghatározásai Marxnál?

Arról a tendenciáról, hogy a munka termelőerőinek fejlődése során a tárgyiasult munka növekszik az eleven munkához képest, Marx megállapítja: „... e tény a tőke álláspontjáról nem úgy jelenik meg, hogy a társadalmi tevékenység egy mozzanata — a tárgyi munka — a másik mozzanatnak, a szubjektív, eleven munkának egyre hatalmasabb testévé válik, hanem úgy, hogy — s ez fontos a bér munka szempontjából — a munka objektív feltételei az eleven munkával szemben egyre kolosszálisabb önállóságot

vesznek fel, amely magában a kiterjedésükben ábrázolódik, és hogy a társadalmi gazdagság egyre hatalmasabb adagokban idegen és uralkodó hatalomként lép szembe a munkával.”⁵⁰ Ugyanebben a vonatkozásban Marx máshol azt említi, hogy bár a tőke csak a gépi berendezésben és az állótőke más anyagi létezési formáiban nyeri el adekvát alakját, ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a gépi berendezés magánvalóan tőke (an sich Kapital ist), illetve, hogy gépi berendezésként való fennállása azonos tőkeként való fennállásával. Abból, hogy a gépi berendezés a legmegfelelőbb formája az állótőke használati értékének, semmiképpen sem következik az, hogy a tőke társadalmi viszonyának való alárendelése a legmegfelelőbb és az utolsó társadalmi-termelési viszony a gépi berendezés alkalmazása számára.⁵¹

A csereérték bázisának elesése tekintetében a tőkés termelés kettős tendenciát mutat: egyrészt a minimumra igyekszik redukálni a munkaidőt, miközben másrészt ezt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi. „Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munkaidő formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltételként – question de vie et mort – tételezi a szükséges munkaidő számára. Egyfelől tehát a tőke a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtesét (relative) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a létrehozott értéket mint értéket fenntartsák.”⁵² Marx ehhez még hozzáteszi: ily módon a tőke – akarata ellenére – szerszámul szolgál ahhoz, hogy az egész társadalom számára szükséges munkaidő egy sülyedő minimumra redukálódjék, és ily módon az idő mindenkinek szabadbá váljék saját fejlődése számára.

A fenti – marxi módszerrel eszközölt – analitikus vizsgálat eredménye megmutatja, hogy azok a dinamikus erők, amelyek a csereérték bázisának elesésén munkálkodnak, tulajdonképpen a már kifejlődött gépi nagyipar természetében, struktúrájában egzisztáló erők. Bizonyos absztrakcióval azt lehet mondani, hogy ezeknek az erőknek a funkcionálása – bár történelmileg eleinte csak a tőkés formában lehetséges – a tőke lététől függetlenül is fennáll. Ezt a megállapítást az sem érinti, hogy a gépi nagyipar egyben a tőke legadekvátabb eszköze. A társadalmi munka termelékenységének állandó növelése a gépi nagyipar természetéből következik, amelyet azután a tőke önmaga számára kiaknáz, miközben maga is előrehajtja annak növelését. Ezért mondhatjuk azt – Marx alapján –, hogy azt a nagyobb termelékenységet, amely a termelőerő általános fejlődéséből adódik, meg kell különböztetni attól, amely ennek a tőkés kiaknázásából ered.

A tőkés forma paradoxona, hogy egyfelől állandóan előrehajtja önmaga adekvát termelési formáját, a gépi nagyipart, másfelől azt a maga inadekvát formájává fejleszti. A gépi nagyipar általános természetéhez tartozó dinamizmus így egyrészt a tőke további fejlődésének alapja, másrészt viszont a tőke felrobbantásának a forrása is. Ily módon, amikor a tőkés forma a saját érdekeit követi, egyben saját érdekei ellen is cselekszik. A gazdaság és társadalom viszonyából nézve ebben áll a tőkés társadalom

alapvető ellentmondása. Hogyan érvényesül a gépi nagyipar előrehaladó mozgása a csereérték bázisának elesése tekintetében a szocializmus viszonyai között?

A kapitalista formával szemben az alapvető különbség itt abban áll, hogy az ellentétességtől, de nem egyáltalában az ellentmondásosságtól mentes szocialista forma az értékviszony bázisának elesésén úgy munkálkodik, hogy nem tartja azt objektíve fenn más oldalról. Míg a tőkés forma reprodukálja mind a csereérték elesését, mind pedig fennmaradásának feltételeit és tencenciáit, addig a szocialista forma mentes ettől a paradoxontól. Míg a tőkés forma talapzata a csereérték, amely nem zár ki semmilyen használati értéket, és még a csereérték bázisának eleséséhez szükséges feltételek mellett is minden csereértékké tehető, addig a szocialista forma végső soron megszünteti az önreprodukciónak az ilyen jellegű végnélküli tendenciáját.

Napjaink tudományos-technikai forradalmának jelenlegi és perspektívikus tendenciái teljes egészében igazolják Marx elméleti megállapításait. Gyakorlati, empirikus tények mutatják, hogy a legelőrehaladottabb termelési szektorokban igen nagy mértékben csökkent az eleven munkának a közvetlen termelésben való szerepe. Ezekben a szektorokban már kevéssé mérhető az egyéni teljesítmény, és az egyéni bér egyre inkább az összbéralap bizonyos hányada, amelyet a termelésben elfoglalt hely alapján állapítanak meg.⁵³ A tudományos-technikai forradalom reális társadalmi problémái és kimutatható tendenciái a polgári közgazdaságtan és szociológia képviselőit is foglalkoztatják: R. Theoblad – Amerikában élő angol közgazdász – az amerikai tapasztalatok elemzése alapján jut arra a következtetésre, hogy „... fennálló társadalmi-gazdasági rendünk elavulttá vált, mihelyt beköszöntött a bőség korszaka.” „... Az automatizálás széles körű bevezetése – írja például J. W. Murray, az automatizálás kérdéseit az Egyesült Államokban tanulmányozó egyik angol bizottság vezetője – rövid távlatban nemcsak hogy nem nyereséges, hanem hosszú távlatban politikailag veszélyes... Bár meglennének a pénzügyi és egyéb feltételek az automatizálás példátlan fejlesztésére, ez a fejlődés egyben példátlan munkanélküliségre is vezetne.” „Ha valami, akkor az bizonyos – írja R. L. Heilbrener –, hogy a technika nem korlátozza kihatásait csupán gazdasági szempontokra. Hatása hosszabb távra sokkal mélyebb és felbolygatóbb a társadalom építményére...”⁵⁴

Aron igen nagyfokú érzéketlenséget tanúsít a tudományos-technikai forradalom gazdasági és társadalmi-emberi következményei iránt. Amíg bizonyos polgári szerzők éppen a tudományos-technikai forradalom némely következményének láttán elismerik, hogy komoly – bár csak a kapitalista társadalom keretei között maradó – társadalmi reformokra van szükség, addig Aron számára e forradalom és társadalmi következményei szinte teljesen problémamentesek maradnak. (Joggal jegyzi meg Sartre Aronról, hogy harminc éve ugyanazt fújja, és sohasem vonta kétségbe magát.) Ebből a probléma érzéketlenségből fakad, hogy a második alaptételt Aron evidenciának veszi, amelynek bizonyítására nem kell gondot fordítani.

Valójában – amint azt illusztráltuk – mind az objektív, mind a szubjektív termelési feltételek forradalmasodása alapján, nem tartható az az aroni koncepció, amely szerint az „ipari társadalomnak nincs immanens finalitása”. A csereérték – imént

vázolt – komplex módon felfogott bázisának álláspontjáról éppen hogy az látszik evidensnek, hogy a társadalmi munka termelőerejének a tudományos-technikai forradalomban bekövetkező ugrásszerű fejlődése lehetővé és egyben szükségszerűvé teszik az áruviszonynak, mint általános termelési-társadalmi viszonnak a meghaladását. Ha a társadalmi munka mai termelékenységének legmagasabb fokát összevetjük azzal, amelyet Marx az értékviszony elesésének bázisaként megjelölt – és amelyet ma is érvényesnek fogadhatunk el –, megállapítható, hogy még a legelőrehaladottabb ipari országok sem érték el *általában* ezt a fokot, de a legjobb úton vannak ahhoz, hogy perspektivikusan elérjék azt. A bázis oldaláról tekintve – Aronnal ellentétben – mindenképpen arra a következtetésre jutunk, hogy az *ipari* (árutermelő) *társadalomnak van immanens finalitása*.

2. AZ ÁRUVISZONY MEGHALADÁSÁHOZ SZÜKSÉGES „ELŐFELTÉTELEK TÖMEGE”

Az áruviszony létezésének illetve elesésének feltételeit a fentiekben a bázis oldaláról vizsgáltuk. A bázis eleséséről elmondottak azonban még nem bizonyítják azt, hogy az áruforma *szükségképpen* el is esik, ha a társadalmi munka termelékenysége eléri a megjelölt szintet. Ahhoz, hogy az ipari (árutermelő) társadalom finalitásának kérdésében egyértelmű és kielégítő megoldást lehessen adni, a bázis imént vizsgált dinamikáját a teljes társadalommal való összefüggésében, kölcsönhatásában is szemügyre kell venni.

Amidőn R. Aron az „ipari társadalom immanens finalitását” tagadja, egyáltalán nem vonja kétségbe azt, hogy a tudományos-technikai forradalom hosszabb perspektívájában létrejöhet az a termelékenységi fok, amelyet Marx az értékviszony elesésének bázisaként megjelölt. Ám ez a termelékenységi fok Aron számára nem jelenti az árutermelő társadalom meghaladásának lehetőségét. Más polgári szociológusoktól eltérően Aron még annak a felismeréséig sem jut el, hogy a belátható termelékenységi fok legalább is problematikussá teszi az értékviszony *jelenlegi* létezési formáit, és minimum új létezési formákra lesz szükség.

Az „immanens finalitás” lehetőségének és szükségességének tagadásában R. Aron kiindulópontja – az az empirikusan létező és növekvő tendenciát mutató jelenség, amelyet a polgári társadalomelméleti szakirodalomban összefoglalóan *tömegfogyasztásnak* neveznek. Korunk kapitalizmusának technikailag- gazdaságilag legelőrehaladottabb egységeiben a termelékenység számos szektorban megközelítette, illetve tendenciáját tekintve, fokozatosan eléri azt a szintet, amely az értékviszony elesésének bázisaként jelölhető meg. Ez a dolgok egyik oldala. Más oldalról viszont az is empirikusan belátható tény, hogy a társadalom tagjainak az anyagi javak iránti igényei és szükségletei, illetve ezek kielégítetlensége maga is mind magasabb fokon reprodukálódik; úgy tűnhet, hogy a fizikai jóléthez szükséges javak relatív szűkössége vég nélkül újratermelődik; a közvetlen létfenntartási szükségletek határtalanok és a bőség utópia.

A tömegfogyasztás jelenségi alapján az „ipari társadalom” elmélet feltételezi, hogy a társadalmi munka termelékenységének perspektivikusan belátható foka sem elégséges az anyagi javak olyan bőségéhez, amely lehetővé teszi valamennyi egyén anyagi szükségleteinek kielégítését, mert – amint azt a tények is bizonyítják –, az újonnan megszerzett termelőerők új anyagi szükségleteket hívnak életre. Ha az egyes egyéneknek az anyagi javak iránti szükségletei határtalanok, akkor mindig fennáll majd a javak relatív szűkössége. A javak relatív szűkössége pedig szükségképpen előfeltételezi az egyéni teljesítmény és a megszerzhető javak közötti hagyományos korrelációt, tehát az értékviszony valamilyen formájának a jövőbeni létezését.

Közvetlenül is belátható, hogy ha a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak tömege – az ezek iránt jelentkező szükségletek határtalansága miatt – relatíve valóban mindig korlátozottan áll a társadalom rendelkezésére, akkor a „mindenki képességei, mindenkinek szükségletei szerint” elvet nem lehet realizálni; a szükségletek kielégítésében fenn kell maradnia az egyéni munka mennyisége és az egyénileg elfogyasztható rész közötti valamilyen objektív társadalmi mértéknek, valamilyen értékviszonynak. Ebben az esetben pedig valóban igaz az a következtetés, hogy az „ipari társadalomnak nincs immanens finalitása”; a „post-ipari társadalom” fiktív lehetőség. Kérdés, hogy a tömegfogyasztás kapitalizmusbeli létezésének ténye és erősödő tendenciája elégséges alapul szolgál-e ehhez a következtetéshez?

A tömegfogyasztás kapitalizmusbeli jelensége és erősödő tendenciája – véleményünk szerint – nem adnak elégséges alapot az „ipari társadalom immanens finalitásának” tagadásához, és ez azonnal kitűnik, amint alaposabb vizsgálatnak vetjük alá a tömegfogyasztás jelenségét. Az értékviszony meghaladásának lehetőségét tagadó koncepció egyik itteni módszertani fogyatékossága az, hogy a tömegfogyasztás során jelentkező összes szükségletet differenciálatlanul besorolja a reális emberi szükségletek kategóriájába. Valójában különbséget kell tennünk a tömegfogyasztásban jelentkező szükségletek két, minőségileg eltérő szférája között. Az egyik csoportba sorolhatók azok, amelyeket reális vagy racionális szükségleteknek nevezhetünk. Ezek olyan szükségletek, amelyek részét képezik az emberi élet kiteljesedési folyamatának. A másik szférába tartoznak az irreális vagy irracionális szükségletek, amelyek az emberi élet totalizációs folyamatán kívül esnek, sőt gátolják ezt a kiteljesedést.

A szükségleteknek csak ezen utóbbi szférája hordozza magában az anyagi javak iránti igények határtalan tendenciáját, és termeli progresszív módon a javak relatív szűkösségét, még a termelékenység egy meghatározott magas fokán is. Ezek a szükségletek azonban nem szükségszerű termékei az általános társadalmi fejlődésnek, hanem csak meghatározott – nem abszolúte szükségszerű – társadalmi viszonyok produktumai.

R. Aron nem különbözteti meg a szükségletek ezen két csoportját, s ezért jut el az ismert konzekvenciához. Más polgári szociológusok többoldalúan vizsgálják a tömegfogyasztás jelenségét mint Aron, és felismerik, hogy a javak és szolgáltatások bizonyos típusú fogyasztása – irracionális fogyasztás, amely már túl van a normális szükségleteken. Így például Vance Packard amerikai szociológus is felfedezi, hogy az

átlag amerikai állampolgár háztartásában található holmik kétötöde nem feltétlenül szükséges az ember fizikai jólétéhez, mégis szükséglet mutatkozik ezeknek a felesleges javaknak a fogyasztására. V. Packard úgy találja, hogy az ilyen típusú fogyasztás igazi forrása az az Egyesült Államokban kifejlődött sajátos értékrendszer, amely arra készíti az amerikai fogyasztókat, hogy az életszínvonalat egyenlőnek tekintsék az anyagi javak birtoklásával. Ez az értékrendszer – V. Packard véleménye szerint – szükségképpen termeli (kitenyészti) a szuperfogyasztó (a homo consumens) típusát, akinek alapattitűdje az áruk iránti étvágy telhetetlensége, a felesleges holmik meggondolatlan vásárlása, akinek belső szüksége az, hogy állandóan vásároljon és akin elkeseredés lesz urrá, ha ezt nem teheti, és azzal a kellemetlen érzéssel él a világban, hogy a vagyontárgyak nélkül semmivé válna.⁵⁵ Packard még azt is hozzáteszi ezekhez, hogy egyes amerikai közgazdászok hátán végig fut a hideg, ha csak eszükbe is jut, hogy az amerikai fogyasztók esetleg visszatérhetnek az óvatos, ésszerű vásárlási magatartáshoz, ha megszűnne a fogyasztásba való belefeledkezés kommersz életformája, és az emberek más értékek felé orientálódnának. Maguk a piaci szakemberek, a reklámszakértők egyébként mindent elkövetnek – írja –, hogy az anyagiasság és köznapiság előretörése ne csökkenjen; ellenkezőleg, növekedjen, és az emberek fogyasztói szerepükben találják meg életük beteljesedését. Ennek érdekében egyre nagyobb összegeket fordítanak a „fogyasztói agyrész” megragadására, új vásárlási szokások kialakítására, felszines és vulgáris szükségletek kifejlesztésére.

Az „ipari társadalom” elmélet teoretikusai – köztük R. Aron is – anélkül, hogy elemeznék a „konzumerizmus” (szuperfogyasztás) jelenségének gyökereit, a fizikai jóléthez szükséges anyagi javak határtalanságának a bizonyítékeként fogják fel ezt a jelenséget, a „konzumtársadalmat” pedig a társadalom történelmi fejlődésének általánosan szükségszerű fejlődési szakaszának tartják (konzumerizmus alatt az ember fizikai jólétéhez nem szükséges javak iránti szükségletet és ezeknek a kielégítéséhez szükséges javaknak a fogyasztását értjük.) Valójában azonban a felesleges javak tömeges fogyasztása, az irracionális szükségletek általános kifejlődése csak akkor következik be, ha a társadalom megközelíti azt a termelékenységi fokot, amelyet az értékviszony bázisának eleséséhez megjelöltünk, de továbbra is fennállnak a tőkés termelési-társadalmi viszonyok. Miből adódik ez a feltételezés?

Maguk a szükségletek – mint ismeretes –, egyrészt közvetlenül a termelésből, másrészt az ezen nyugvó társadalom *általános állapotából* származnak (Marx). A tömegfogyasztás jelenségének analizéséhez meg kell vizsgálni a szükségletek ezen két *forrását*, különös tekintettel az utóbbira, mert amíg az előbbi forrás értelmezése nem okoz problémát, addig az utóbbi tartalma már nem ennyire evidens.

Arról van szó, hogy a relatív autonómiára szert tett egyes társadalmi életszférák súlya, aránya, szerepe, funkciója ugyanazon a termelékenységi fokon belül relatíve variabilis. Ez azt jelenti, hogy a társadalom *általános állapota* változhat aszerint, hogy az egyes életszférák (politikai, szociális, kulturális stb.) konkrét történetileg hogyan kombinálódnak. Elvileg lehetőség nyílik arra, hogy a csereérték elesésének bázisán, illetve a megfelelő bázis kifejlődése során olyan *általános állapot* jöjjön létre, amely

szükségképpen megörökíti a csereértéket, mert olyan irracionális szükségleteket fejleszt ki, amelyek a megfelelő bázis mellett sem teszik lehetővé az áruforma meghaladását.

Tekintettel arra, hogy a csereérték bázisának elesése mellett nem szükségszerű egy olyan általános állapot létezése, amely ezzel a bázissal adekvát, az értékviszony bázisának elesése nem vezet el automatikusan az áruközösség meghaladásához. Ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, még számos további előfeltételre van szükség. Olyan általános társadalmi állapotra, amely lehetővé teszi a szükségletek és képességek meghatározott integrális rendszerének kifejlődését. Ellenkező esetben olyan szükségletstruktúra alakul ki, mint amelyet V. Packard az amerikai tapasztalatok alapján felvázolt. Az ilyen szükségletstruktúra feltétlenül irracionális fogyasztáshoz vezet, ez pedig lehetetlenné teszi az értékviszony teljes meghaladását.

Az irracionális szükségletek extenzív és intenzív kiépítése mind gazdaságilag, mind társadalmilag (politikai, ideológiai, erkölcsi és lélektani vonatkozásban egyaránt) elengedhetetlen a polgári áruforma további fenntartásához. A kapitalista áruközösségnek az új termelőerők talapzatán való továbblétezése (azaz a profit realizálása) már csak oly módon lehetséges – amint erre H. Marcuse is helyesen mutat rá –, ha olyan anyagi és szellemi szükségletekkel oltják be az embert, amelyekkel fenntarthatják a „létért való harc” tradicionális formáját egy olyan anyagi és szellemi felszerelés mellett, amely pedig már lehetővé tenné a létért folyó harc individuális, nemzeti és nemzetközi pacifikációját.⁵⁶ Másképpen fogalmazva, itt arról van szó, hogy a hagyományos szükségletek és érdekek azáltal maradnak fenn egy egészen más termelékenységi fokon, hogy a manipuláció minden lehetséges eszközeinek felhasználásával mesterségesen felfokozzák a létfenntartási eszközök iránti keresletet. Így teremtenek igényt egy, racionálisan szemlélve felesleges terméktömegre, amely túl van az ésszerű mérték határain. Egyben pedig megakadályozzák az új termelőerőknek megfelelő emberi szükségletstruktúra kialakítását. A polgári társadalom legfejlettebb fokának álláspontjáról az anyagi javak iránti szükségletek irracionálissá válása szükségszerűségnek mutatkozik. Ez a szükségszerűség azonban nem az általános társadalmi fejlődés imperativusza. A „homo consumens” titkát nem az ember általános természetében kell keresnünk, hanem az ezen a bázison önmagát abszolúte túlélt modern kapitalizmus viszonyaiban. Az irracionális mértékű szükségletek – a bázis elesése mellett is létező kapitalista forma szükségletei. Ahhoz tehát, hogy a javak iránti szükségleteket és a fogyasztást racionális mértékre redukálják, magát a polgári formát kell meghaladni. A „konzum-kapitalizmus” tehát a tőkés áruforma szükségszerű fejlődési foka akkor, ha az áruforma teljes meghaladásához szükséges előfeltételek a meghatározott termelékenységi fokon nem alakulnak ki. Lehetőségét és szükségszerűségét az alapozza meg, hogy a profit döntő tömege a tudományos-technikai forradalom adta termelőerők bázisán már nem az abszolút, hanem a relatív értéktöbbletből származik.⁵⁷

Ezek alapján jutottunk arra a következtetésre, hogy a tömegfogyasztás kapitalizmusbeli tendenciái nem bizonyítják a létfenntartáshoz szükséges javak határtalanságát,

és a bőség társadalmának ebből adódó lehetetlenségét, az árutermelő társadalom „finalitásának hiányát”. Az irracionális szükségletek és fogyasztás kapitalizmusbeli tendenciának elemzése azonban arra is figyelmeztet, hogy az értékviszony bázisának elesése nem vonja maga után közvetlenül és automatikusan az áruközösség meghaladását, hogy tehát lehetőség mutatkozik más alternatívák számára, mégha csak időlegesen is. Bár az áruforma bázisának dinamikája imperatív módon kihatással van a teljes társadalmi testre, és az áruviszony elesésének számos előfeltételét is megteremti, korántsem idézi elő az összes előfeltételek kialakulását. Ahhoz hogy a „post-ipari társadalom” a megfelelő termelékenységi fokon reális lehetőségből valósággá váljon, forradalmi praxis szükséges, amely létrehozza a feltételek olyan konfigurációját, amelyben az egyes összetevők egymást kölcsönösen erősítve, együttesen lehetővé teszik az áruközösség határainak átlépését. Amennyiben pedig nem jön létre az összes szükséges előfeltétel, az egyes előfeltételek is más-más funkciót tölthetnek be, mint az összes előfeltételek konfigurációjában. Ezért azt lehet mondani, hogy az áruviszony teljes meghaladásához nem egyszerűen „előfeltételek tömegére” van szükség, hanem az előfeltételek sajátos együttesére, egy meghatározott struktuális-funkcionális-dinamikus komplexumára.

Az előfeltételek ilyen típusú *együttesét* csak a szocialista forma képes kifejleszteni. A kapitalista forma – alkatánál fogva – megfelelő társadalmi történelmi és nemzetközi fejlődési feltételek mellett képes megközelíteni azt a bázist, amely az áruviszony teljes meghaladásához elengedhetetlen, azonban – ugyancsak alkatánál és természeténél fogva – nem képes kialakítani az összes előfeltételt, pontosabban szólva, az előfeltételek meghatározott konfigurációját. Más oldalról viszont azt is hangsúlyozni kell, hogy ha a bázis a szocialista formában nem fejlődött ki kellőképpen, akkor a további előfeltételek szükségképpen hiányozni fognak, mégha némelyek létre is jöttek. De semmiképpen sem alakulhat ki a jelzett struktuális-funkcionális-dinamikus komplexum. Nem nehéz belátni, hogy számos előfeltétel végső soron magának a bázisnak a függvénye. Pontosabban szólva, egyrészt függ a bázistól, másrészt a relatív autonómiára szert tett életszféráktól. Mit jelent ez az ember képességeinek és szükségleteinek sokoldalú integrális struktúrájának kifejlődése szempontjából? (Arról már volt szó, hogy az áruforma meghaladása nem képzelhető el e nélkül a képesség- és szükséglet-struktúra nélkül.)

Az értékviszony teljes meghaladásának alapfeltétele, hogy a munka maga váljon a legfőbb szükségletté. Ez először a termelőerő fejlettségi szintjétől függ: ez határozza meg a munka jellegét, tartamát, a termelő egyének képességeinek rendszerét. A termelőerő fejlettsége egyben annak is előfeltétele, hogy az egyének képességei és szükségletei mindenoldalúan kifejlődjenek. Nemcsak abban az értelemben, hogy a rendelkezésre álló idő növelése nem lehetséges a társadalmi munka termelékenységének bármely fokán, hanem abban az értelemben is, hogy maga a munka olymódon változik, amely megköveteli az egyének sokoldalú képességeinek kifejlődését, de egyben biztosítja is ehhez a megfelelő anyagi feltételeket. Más oldalról viszont a társadalom felépítmenyi szférája is belejátszik az egyének képesség- és szükséglet-struktúrájának alakí-

tásába: gátolhatja vagy elősegítheti annak harmonikus, integrális kifejlesztését. Amíg a kapitalista forma az értékviszony bázisának elesése mellett megakadályozza azt, addig a szocialista forma elősegíti ennek kifejlődését, alapvető társadalmi- történelmi funkciója értelmében.

Azonban a szocialista társadalom sem képes ilyen képesség- és szükségletstruktúra kifejlesztésére, ha az anyagi feltételek korlátozottak. Ha például a rendelkezésre álló termelőerők mellett még mindig komoly gond a létfenntartás, akkor csak korlátozottan fejleszthetők a politikai, kulturális stb. képességek és szükségletek. A korlátok egyrészt abból adódnak, hogy a társadalom korlátozott anyagi, tárgyi és személyi szubjektív erőket tud rendelkezésre bocsátani ezeknek a fejlesztésére és kielégítésére, másrészt az egyének a rendelkezésre álló idő nagy tömegét még szükségképpen a létfenntartásra fordítják; mindennapi életük alapvetően létfenntartási orientációjú. A kulturális, politikai stb. szükségletek és képességek súlya az egyének nagy tömege számára még alárendelt. Ahhoz, hogy ezek helyzete megváltozzon, meg kell oldani a létfenntartás problémáit, a társadalomnak pedig olyan feltételeket kell teremtenie, hogy a felszabaduló időt a társadalom tagjai valóban az új képességek és szükségletek kifejlesztésére és azok kielégítésére fordítsák.

A minennapi élet szerkezete, az egyes életszférák súlya, aránya, szerepe, funkciója nem kombinálható bármilyen módon. Ha történetesen a politikai (közéleti, közösségi) képességek és szükségletek mai, szocializmusbeli extenzív és intenzív fejlettségi szintjét és lehetőségeit vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk, hogy jelentős korlátozó tényező még ma is a rendelkezésre álló idő. A heti negyvennégy-negyvennyolc órás munkaidő, az évi tizennégy-húsz napos rendes szabadság már önmagában is jelentős korlát. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az intenzív politikai szükséglet és tevékenység viszonylag magas kulturális szintet feltételez, s ez önmagában is jelentős szabadidőt igényel, a tárgyi feltételekről nem is beszélve, akkor előttünk áll a probléma teljes bonyolultsága. (Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy a társadalmi rétegeződés alapján is változik a képesség- és szükségletstruktúra.)

A dolognak egy másik oldala az, hogy ha a társadalom termelőerői megfelelőképpen már kifejlődtek, és magas életszínvonalat biztosítanak a nagy tömegek számára, de ha nem fejlődött ki valamilyen oknál fogva egy integrális képesség és szükségletrendszer, akkor szocialista körülmények között is kifejlődik a javak és szolgáltatások irracionális szuperfogyasztása. Szocialista viszonyok között ez az alternatíva — mint általános tendencia — nem reális lehetőség. A szocialista társadalom természete és alkata ezt a lehetőséget a formális lehetőség szférájába utalja. Meghatározott feltételek között, és csak alárendelt tendenciaként azonban reális lehetőséggé és valósággá válhat. Ha a legfejlettebb szocialista országokban ez alárendelt tendenciaként, és igen szűk társadalmi réteg viszonylatában napjainkban valóságos, abban jelentős szerepet játszanak a szocialista fejlődés korábbi deformációi, amennyiben például visszafejlesztette, illetve formálissá változtatta a közéleti-közösségi képességeket és szükségleteket. A további fejlődés azonban képes megszüntetni nemcsak az e tekintetben meglevő relatív lemaradást, hanem a társadalmi összfejlődés színvonala emelkedésével párhuzam-

mosan biztosítja a szükséges és lehetséges politikai, kulturális stb. képességek és szükségletek kiépülését is.

Az áruviszony megszűnéséhez szükséges előfeltételek tömegének kifejlődéséről elmondhatjuk, hogy az *végső soron* a társadalmi munka termelékenysége által megalapozott lehetőség és szükséglet, de csak megfelelő, meghatározott társadalmi-politikai körülmények között válhat valósággá. Még ha egyes feltételek ki is alakulhatnak a kapitalista formában, ezeknek egy sajátos együttesben való találkozását csak a szocialista forma képes előidézni. A feltételek kifejlesztése és megfelelő együttesben való találkozottatása azonban semmiképpen sem „királyi parancsra” megy végbe. A „királyi parancs” funkciója nem abban van, hogy erőszakkal megváltoztassa a társadalom tagjainak képesség- és szükségletrendszerét, hanem abban, hogy olyan szituációt teremtsen, amelyek között az anyagi javak bősége nem vezet konzumerizmushoz, hanem az egyének képességeinek és szükségleteinek mindenoldalú kibontakozásához. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a képességeknek és szükségleteknek ilyen körülmények között kifejlődő struktúrája *utalja majd ki az anyagi javak iránti szükségletek racionális mértékét*, „redukálja” azaz olyan szintre, amelyet a mindenoldalúan fejlett termelőerő maradéktalanul ki tud elégíteni, és így véglegesen meghaladják a „szűkösség” mindenféle régi és új módozatát, s akkor az értékviszony elesése reális lehetőséggé és valósággá válik.

Az áruforma a szocialista társadalomban is különböző, akár ellentétes tendenciák forrásává válhat. A szocialista forma azonban képes arra, hogy az „összes fizikai és szellemi érzék” kifejlődésének tendenciáját erősítse és megszüntesse azokat, amelyek az összes ilyen érzékek elidegenedését akarják fenntartani. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a marxista társadalomtudomány még nem tárta fel kielégítően azokat az utakat, módokat és eljárásokat, amelyek alkalmazása mellett a szocialista áruforma a pozitív tendenciák emeltyűjévé válik a társadalmi fejlődés elkövetkező szakaszaiban is.

Találkozhatunk olyan elgondolással, amely úgy véli, hogy a rendelkezésre álló idő korlátozott volta akadályozza meg azt, hogy a javak és szolgáltatások fogyasztása határtalanra váljon a társadalmi munka rendkívül magas termelékenységi fokán. Ez – logikus következtetés, de csak abban az esetben, ha ezt úgy értelmezzük, hogy a szükségletek integrális rendszere korlátozza majd azt az időt, amelyet egy-egy szükséglet kielégítésére lehet fordítani. (Ti. a rendelkezésre álló időt racionálisan fel kell osztani a különböző tevékenységek számára.) Tehát nem az idő korlátozza a szükségleteket, hanem a szükségletek korlátozzák a rendelkezésre álló időt, illetve a különböző termékek és szolgáltatások fogyasztását.

A „Válaszúton a civilizáció” szerzői pedig úgy vélik, hogy a szocialista társadalomnak is át kell mennie a tömegfogyasztás szakaszán. Ez a fejlődési szakasz azonban – a monográfia szerzői szerint – nem lesz olyan hosszú, mint a legfejlettebb kapitalista országokban, és nem lesz olyan jelentős a folyamat negatív oldala sem. Egyetérthetünk ezzel a fogalmazással, ha a tömegfogyasztás szó ebben az esetben az ún. irreális, irracionális fogyasztást jelenti. Ez valóban rövidebb szakasznak és alá-

rendelt tendenciának mutatkozik. A tömegfogyasztás reális, racionális szférája azonban semmiképpen sem tekinthető csak egy fejlődési szakasznak.

Azok a teoretikusok, akik szkeptikusak az áruforma teljes meghaladásának lehetőségét illetően, módszertanilag ott követik el a hibát, hogy a legfejlettebb tőkés országokban a szükségletek és a fogyasztás terén érvényesülő tendenciákat bármely további társadalmi fejlődési fok általános tendenciájává minősítik. Az extrapoláció ezen módszere nem veszi figyelembe, hogy azok a körülmények és feltételek, amelyek a szuperfogyasztás vagy konzumerizmus jelenségét kifejlesztették, nem egyetlen lehetséges találkozása a körülményeknek és feltételeknek. Azzal, hogy képtelenek belátni elméletileg és metodológiaiilag, miszerint a „mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesülését nem úgy kell elgondolni – mint Lenin is írja –, hogy mindenki annyi gépkocsit, zongorát, szarvasgombát kap, amennyit akar, hanem annyit, amennyire szüksége lesz. A szükséglet mértékét pedig nem a mai nyárspolgár, és a mai körülmények fogják kialakítani.

A tömegfogyasztás kapitalizmusbeli meghatározásainak kettős tagolása megmutatta, hogy ez a jelenség nem bizonyítja az áruforma, illetve árutermelő társadalom „immanens finalitásának hiányát.” Meghatározott termelékenységi szinten, és meghatározott társadalmi-politikai rendszer forradalmi praxisa mellett az „ipari társadalomnak” van „immanens finalitása”. A körülmények és feltételek meghatározott találkozása pedig végső soron történetileg elkerülhetetlen, s az „ipari társadalom finalitása” (nem teleológikus értelemben) nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is.⁵⁸

Ha R. Aron komolyan megvizsgálta volna az áruforma lényegét, és létezésének feltételeit, akkor felismerhette volna, hogy a társadalom szocialista formája *reális lehetőséggé*, majd valósággá válthatja az áruforma teljes meghaladásának elvont lehetőségét és szükségszerűségét.

Jegyzetek

¹ Az értekezés kidolgozásában alapvetően az alábbi – az „ipari társadalom” elméletet kritikailag elemző – cikkekre, tanulmányokra és monográfiákra támaszkodtam: Ágoston L.: Az ember és a technika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1965.; Sz. F. Cseryenko: Problema obszecsztvenno progressza v szociologii Rajmonda Arona, A Szovremennüj kapitalizm i burzsuznaja szociologija, Moszkva, 1965. c. gyűjteményes kötetben; J. Filipcc: Clovek v krivém zrcadle, Orbis, Praha 1963.; Die Industriegesellschaft in Ost und West, Hose-Kochler V. Mainz. é. n.; Sz. Kirillov: Ob odnom variantye burzsuznoj doktrini „indusztrialnovo obszecsztva”, Voproszi Ekonomiki 9/1965.; I. Sz. Kon: Az emberi az „ipari társadalomban”. Béke és szocializmus 1965/3.; Kik és miért félnek a történelem törvényeitől. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960., Pozitivizm v szociologii, Leningrád 1964.; M. B. Mitin-V. Sz. Szemjonov: Dvizsényije cselovecszcsztva k kommunizmu i burzsuznaja „jedinovo indusztrialnovo obszecsztva”, Voproszi filosofii 5/1965.; V. Msenieradze: Antikommunizm oruzsije obrecsennüj, Voproszi filosofii 9/1962.; D. Noske: Industriegesellschaft – Idologie und Wirklichkeit, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 2/ 1966.; I. N. Oszadcsaja: Kritika szovremennüj burzsuznüh teorii okonomi-

- cseszskovo rosztu, Moszkva 1963.; Ripp G. : A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.; Simai M.: Közledek-e a két rendszer egymáshoz? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.; V. Sz. Szemjonov: Obszecsztvennünj progresz i szocialnaja filozofija szovr. burzs., Moszkva, 1965.; Szigeti J.: A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz, Magyar Filozófiai Szemle 1968/5.; D. Ulle: Notwendige Kritik der „kritischen Theorie“, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 4/1968.; J. J. Wiatr: Az „ideológia alkonya”? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- ² Lásd S. Simon: Du système industriel és a Catechisme des industriels c. tanulmányokat. Magyarul: Claude-Henri de Saint-Simon Válogatott írásai. Gondolat, Budapest, 1963.
- ³ A. Comte: Szociálfilozófiai értekezések. Budapest, Deutsch Zs. és társa bizománya, 1904. II. értekezés 44. o.
- ⁴ U. o. Harmadik értekezés 56. o.
- ⁵ U. o. 104. old. A civilizáció fogalma alatt Comte itt a természet feletti uralom képességének rendszerét és az ennek következményeként kialakuló társadalmi szervezetet érti.
- ⁶ U. o. 110 o.
- ⁷ U. o. 120–121. old. Az idézett két értekezést, amelyeket Comte 1820-ban és 1822-ben írt, változatlan szöveggel csatolja a Pozitivisták Politika c. nagy művének negyedik kötetéhez függelékként, azzal a megjegyzéssel, hogy kitűnjön a harmónia ifjúkori törekvései és későbbi munkássága között.
- ⁸ L. v. Stein: Die industrielle Gesellschaft. Drei Masken – Verlag – München, 1921. (Első kiadás: Wigand Leipzig, 1850.)
- ⁹ U. o. 26. o.
- ¹⁰ H. Spencer: A System of Philosophy. Vol. II. The Principles of Sociology. London–Oxford, 1902.
- ¹¹ Szigeti J. véleménye szerint az ipari társadalom aroni elméletének az alapja – a spenceri szociológia. (Lásd Magyar Filozófia Szemle 1968/5. 817. o.) Elfogadjuk ezt a véleményt azzal a kiegészítéssel, hogy az ipari társadalom „*típusainak*” megkülönböztetése valóban Spencertől ered, de magának az „*ipari társadalom*” fogalmának eredete Comteig nyúlik vissza.
- ¹² H. Spencer: The Principles of Sociology.... 604. o.
- ¹³ B. Russell–D. Russell: The Prospects of Industrial Civilization. Second Edition. George Allen and Unwin Ltd., 1959. 8–9. o.
- ¹⁴ Részletes ismertetését és kritikai elemzését lásd Ripp G.: A gazdasági növekedés szakaszai.
- ¹⁵ Mivel Rostow munkássága eléggé ismert nálunk is, eltekintünk ennek a műnek a részletezésétől, és csak azokat a gondolatokat jelezzük, amelyek Aron szociológiájának itteni kritikai elemzéséhez szükségesek. (Egyébként az „ipari társadalom” elmélet aroni felfogása csak a Gazdasági növekedés stádiumainak megjelenése után egy évvel lát napvilágot nyomtatásban. Lásd A Basel-Rheinfeldi szeminárium előadásait.)
- ¹⁶ Lásd Rostow: The Stages of Economic Growth ... 148. és köv. o.
- ¹⁷ Lásd R. Aron: Trois essais ... 142. és köv. o.
- ¹⁸ U. o. 143. és köv. o.
- ¹⁹ R. Dahrendorf például a Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft c. munkájában elfogadja azt a tételt, hogy a kapitalizmus csak egyik formája az ipari társadalomnak. B. Meissner a Fortschrittsgedanke und Gesellschaftliche Transformation in der marxistisch-leninistischen Idologie c. tanulmányában viszont Rostowtól átveszi a stádium-elméletet és azt mondja, hogy „a Szovjetoroszok „szocializmus” alatt az érett stádiumot, a „kommunizmus” alatt pedig a tömegfogyasztás stádiumát, azaz a bőséggazdaságot értik, és ezzel azt az állapotot tűzik ki célul, amelyet a nyugati ipari országok máris elértek más módszerrel.” A liberális amerikai elméleti közgazdász J. K. Galbraith a The New Industrial State c. munkájában az ipari társadalom két típusának az aroninál nagyobb mértékű konvergenciájával számol, különösen a gazdaság funkcionálási módja tekintetében. Galbraith szerint a modern technikai haladásnak

minden ipari társadalomban olyan következményei vannak, amelyek megsemmisítik a piacot, ezért tervezésre van szükség, amelyet az állam végez bármely típusban.

- 20 R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. 363. o.
- 21 R. Aron: L'opium des intellectuels. 153. o.
- 22 U. o. 154. o.
- 23 U. o. 155. o.
- 24 U. o. 155. o.
- 25 Meghatározás (Bestimmung és nem Bestimmtheit) alatt a továbbiakban ismérvet, kritériumot, attributumot, jellemvonást stb. értünk. A fogalom jelentése tehát nem azonos az ismert logikai művelettel. Használatának módja azonos azzal a móddal, ahogyan azt Marx használja különösen A tőke Nyersfogalmazványában. Ugyanebben az értelemben alkalmazzuk az alap-, fő-, mellék-, általános stb. meghatározások fogalmát is.
- 26 R. Aron: Trois essais sur l'âge industriel. 172. illetve 140. o.
- 27 U. o. 319. o.
- 28 Z. Baumann: Általános szociológia. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 171. o.
- 29 K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Dietz Verlag, Berlin, 1953. 157. o. illetve Magyar Filozófiai Szemle, 1965/2. 287. o.
- 30 K. Marx: A tőke I. könyv. MEM 23. köt. Budapest 1968. 454–455. o.
- 31 K. Marx: Értéktöbblet-elméletek, Harmadik rész, Budapest, 1963. 247. o.
- 32 U. o. 235. o.
- 33 U. o. 233–234. o.
- 34 U. o. 338. o.
- 35 U. o. 338–339. o.
- 36 U. o. 453. o.
- 37 U. o. 246. o.
- 38 K. Marx: A német ideológia. MEM 3. köt. Budapest, 1959. 30. o.
- 39 K. Marx: Értéktöbblet-elméletek, Első rész. Budapest, 1958. 56–57. o.
- 40 Ezzel a problémával kapcsolatban lásd Szabó K.: A munka áruvonásai a szocializmusban, Közgazdasági Szemle 1967/4.
- 41 R. Richta és munkaközössége: Válaszút a civilizáció, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 128. o.
- 42 K. Marx: Grundrisse... (Részlet). Valóság 1968/9. 36–37. o.
- 43 F. Engels–Starkenburghoz. London, 1894. január 25. és F. Engels–Schmidthez, London, 1890. okt. 27. Marx–Engels Vál. Műv. II. Szikra. Budapest, 1949.
- 44 V. I. Lenin: Forradalmunkról. Vál. Műv. II. 992–994. o.
- 45 K. Marx: Grundrisse... (Részlet) Magyar Filozófiai Szemle, 1965/3. 529. o.
- 46 K. Marx: Grundrisse... Valóság 1968/9. 34. o.
- 47 Lásd K. Marx: Grundrisse... (Részlet) Magyar Filozófiai Szemle, 1965/3.
- 48 U. o. 534. o.
- 49 U. o. 533. o.
- 50 U. o. 534. o.
- 51 U. o. 525. o.
- 52 U. o. 529. o.
- 53 Lásd S. Mallet: Szakszervezetek és ipari társadalom. A műszaki haladás problémái, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- 54 Lásd R. Theobald: A bőség: Fenyegetés vagy áldás. A műszaki fejlődés gazdasági és társadalmi hatása, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. Az utóbbi két szerzőt idézi Ágoston L.: Az ember és a technika, 199–200. és 203. o.
- 55 Lásd V. Packard: Tékozlók. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1966.
- 56 Lásd H. Marcuse: Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft. H. Luchterhand. 1967. 12. és 24. o.

- ⁵⁷ Ez a megállapítás a *Gespräche mit Georg Lukács* (Rowohlt, Hamburg, 1967.) c. könyvben szerepel.
- ⁵⁸ Erről a szükségszerűségről bőséges anyagot nyújtanak J. Davidov: *Munka és szabadság*, valamint R. Richta és munkaközössége: *Válaszúton a civilizáció* (131–181. illetve 89–174. o.) c. könyvek.

NEMZETKÖZI JOG – NEMZETKÖZI MAGÁNJOG (JOGFILOZÓFIA – NORMATAN – GYAKORLAT)

NAGY BOLDIZSÁR

Útbaigazítás

A tények hihetőbbek, mint az elméletek, ezért jobban szeretjük őket. Ám ténnyé csak az válik, ami megfogható-megfogalmazható, – ehhez viszont az elmélet szolgáltatta fogalmakra, kategóriákra van szükség.

Azt senki nem kétli, hogy a nemzetközi magánjog létezik, s az optimisták a nemzetközi jog létezését is elismerik. Zavar akkor támad, ha a kettő összefüggését kell leírni. Az alább következő kísérlet két úton indul. Egyrészt – az első fejezetben – azt vizsgálja, hogy a nemzetközi jog, mint egész és a nemzetközi magánjog mint egész, mennyiben feltételei és meghatározói egymásnak, másrészt – a második és harmadik fejezetben (utóbbiban a magyar gyakorlatot elemezve) – nyomába ered konkrét normáknak és jogintézményeknek, azt kutatva, bizonyítható-e, hogy ezek a nemzetközi jogba illetve a nemzetközi magánjogba a másik jogrendszerből/jogágból származnak, illetve, hogy adott esetben közösen tekintendők, azaz sem egyik, sem másik alá be nem sorolhatók. Ez utóbbi lehetőség a fontosabb esetünkben. A cél nem az, hogy a vitatott normákat, intézményeket magabiztosan vagy a nemzetközi jog vagy a nemzetközi magánjog tartományába utaljuk; ellenkezőleg, a fehér és fekete mezők közötti „szürke sáv” leírását tekintem eredménynek. Ezek a kettős természetű jelenségek nem anomáliák, torzulások, hanem a tisztán nemzetközi jogi vagy nemzetközi magánjogi szabályokkal egyenértékű normák, melyeknek a nemzetközi jogászokra és a nemzetközi magánjogászokra jellemző farkasvakságtól mentes leírása a gyakorlat számára is hasznos kategóriák megszületését eredményezheti.

I. A nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog viszonyáról általában (Ontológia)

1. Kérdések és válaszok; miért érvényesülhet a nemzetközi magánjog?

A nemzetközi jog az államok és a nemzetközi jog egyéb alanyai közötti viszonyokat szabályozza, a nemzetközi magánjog a természetes és jogi személyek nemzetközi elemet is tartalmazó kapcsolatait rendezi. A két jogrendszer/jogág definícióját,

illetve összetevő elemeit egyenként később megvizsgálom. Most az a kérdés, hogy e két rendszer miként viszonyul egymáshoz. Pozitívan megfogalmazva: miért engedi meg egy állam, hogy jogalkalmazó szervei idegen jogalkotótól származó szabályok alapján döntsenek, és miért teszi lehetővé idegen döntések kikényszerítését.

Az állam és a fennhatósága alá tartozó természetes és jogi személyek viszonya, e viszonyok — és a jogalanyok közötti kapcsolatok — szabályozása mind az állam, mind az utóbbiak fennmaradása, reprodukciója szempontjából döntő fontosságú. Ha az állam ebbe beleszólást enged, annak jó oka kell hogy legyen. Az indokot eme engedekenységre és az engedekenység határait régóta keresik a nemzetközi magánjog műveli. A magyarázat mélysége és természete nyilvánvalóan függ megfogalmazójának helyzetétől, a kortól és a gondolati rendszertől, melyben megalkotja azt.

Voet a XVII. században úgy vélte, hogy az államok a másik állam iránti megbecsülésből és udvariasságból következően engedik meg, hogy területükön idegen jogot alkalmazzanak. Ezzel a comitas tanának lényegét fogalmazta meg. *Savigny* a „System des heutigen römischen Recht”-ben a nemzetközi magánjogot a nemzetközi jogközösségből vezeti le, ily módon természetjogias-nemzetközi jogi alapot adva a nemzetközi magánjog létének.¹ (STEVENSON: 565.) Ezzel meg is jelöltük a magyarázat két lehetséges irányát. *Az előbbi az államot helyezi előtérbe, az állami akaratától teszi függővé az idegen jog alkalmazását, tényérésének mértékét, az utóbbi szerint viszont van az államokat kívülről kényszerítő — alapvetően nemzetközi jogi jellegű — parancs, amely alól egyetlen állam sem vonhatja ki magát.* Természetesen mindkét esetben — de különösen a másodikban — kérdés az idegen jog „beférkőzésének” mértéke, az, hogy milyen mélységig hatol be az adott állam jogába.

Az első utat választók, az állam meghatározó szerepét hirdetők rendszerint az abszolút szuverenitás bizonyítására és védelmére használt fogalmi fegyvertárat alkalmazták. Érvelésük középponti tétele szerint az államnak van kompetenciája arra, hogy joga érvényességi körét meghúzza. (SCHNITZER, 22., 25.; NIEDERER, 64. s különösen MUNKAKÖZÖSSÉG: Völkerrecht 74.) Ez a nézet volt uralkodó a magyar magánjogi kódex, az 1979. évi 13. tvr. megalkotásánál is, amit a miniszeri indoklás is tükröz: (a kódex) „a nemzetközi magánjog hagyományos elvét követve általánosságban megnyitja az utat a külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokra vonatkozó idegen jogszabályok alkalmazása előtt így, ebben a *nemzeti jogok (jogrendszerek) egyenjogúságát*, tehát a modern comitasnak, mintegy neocomitasnak az elvét is több vonatkozásban kifejezésre juttatja”. (MÁDL: Magyarország ... 258. old.)

A második út hívei szerint a nemzetközi jog parancsa készíti az államokat nemzetközi magánjogi szabályok alkalmazására. Így foglal állást *Mádl* Ferenc és *Vékás* Lajos is: „Az uralkodó felfogás ma a nemzetközi közjogban eredezteti az államoknak egymás jogrendszere kölcsönös elismerésére vonatkozó kötelezettségét, azt a hajlandóságot, hogy — meghatározott előfeltételek megléte esetén és bizonyos határok között —

¹ Az ilyen egyszerű lábjegyzeteket a könnyebb olvashatóság kedvéért a szövegbe tördeltem. A kulcsszó, pl. „STEVENSON” feloldása az irodalomjegyzékben található.

a nemzetközi magánjogi tényállásokra külföldi jogot alkalmaznak. Ilyen értelemben tehát a nemzetközi magánjog léte a nemzetközi közjogban gyökerezik.” (MÁDL–VÉKÁS: 47.) Szinte szószerint így fogalmaz *Raape* és *Sturm* is.² Az ortodox nemzetközi jogi vitákon iskolázott szem felismeri, hogy e két típusú megközelítés mögött alapvetően a nemzetközi jog hagyományos „dualizmus avagy monizmus, s ha az utóbbi, akkor melyik primátusával?” elnevezésű vitában való állásfoglalás rejtőzik. Az „alapvetően” szóban kifejeződő megszorításra azonban szükség van, mert a nemzetközi jog meghatározó, vagy legalábbis korlátokat szabó természetét elismerők nem feltétlenül vélekednek úgy, hogy a nemzetközi jog és a belső jog egy rendszerbe tartozik. (Arra a kérdésre, hogy a nemzetközi magánjog tisztán belső jog-e, később visszatérek.) Elképzelhető ugyanis, hogy egy mérsékelt dualista álláspont alapján, amely elismeri az „átjárást” a két jogrendszer/jogág között szintén felmerüljön a nemzetközi jog primátusának gondolata. Ennek lényege szerint a nemzetközi jog ugyan nem tartozik a nemzetközi magánjoggal egy rendszerbe, de tartalmaz olyan szabályokat, amelyek kötelezik az államokat, legalábbis annyiban, amennyiben hatáskörüket megszabja. Azaz az állami kompetencia meghatározása, a „kompetenciák elosztása” a nemzetközi jog feladata.³ Természetesen e tételek hirdetői mértéktartóak. *Ferid* (FERID: 32. old.) szerint az államokat nemzetközi szokásjog kötelezi arra, hogy ne zárkózzanak el teljesen az idegen jog alkalmazása elől, ne térjenek el önkényesen saját kollíziós joguktól, illetve tartsák tiszteletben a külföldön szerzett jogokat, de hozzáteszi, hogy e normák sem tekinthetők az NSZK Alaptörvényének 25. paragrafusa alá tartozó és így automatikusan az NSZK-ban is érvényesülő szabályoknak. *Raape* és *Sturm* sem mennek messzebb annál, minthogy leszögezzék (RAAPE–STURM: 44. old.) a nemzetközi joggal ellentétes lenne, ha egy ország nemzetközi magánjoga egyetlen tételből állna, amely szerint minden nemzetközi vonzatú ügyben a hazai jogot kell alkalmazni. Ugyancsak nemzetközi jogsértésnek tekintenék, ha egy ország az államok közössége másik tagjának jogát a maga egészében kizárná a kollíziós normái nyomán alkalmazható jogok köréből. Úgy vélem igazat kell adni nekik, ezzel elrekesztve itt a dualizmus-monizmus vita történeti feldolgozásának útját, azzal, hogy jó, s a nemzetközi jog primátusa mellett megvalósuló monisztikus rendszert elismerő áttekintés olvasható *Bodnár* László tollából (ld. BODNÁR).

2. Termelőerők, termelési viszonyok, szuverenitás

A további todománytörténeti áttekintés helyett vessünk inkább egy pillantást a dualizmus és monizmus elméleteihez kapcsolódó szuverenitás-elképzelésekre, másszóval arra, hogy az államok léte és a nemzetközi jogközösségbe való befogadása min

² „Das IPR beruht auf gegenseitigen Anerkennung der Staaten und ihrer Rechtsordnungen. Diese Anerkennung ist völkerrechtliche Pflicht.” RAAPE–STURM: 44. old.

³ NIEDERER, 74. „Immer sthet grundsätzlich dem Völlerrecht die primäre Ausscheidungskompetenz zu”, valamint LIPSTEIN: 165–166. old.

alapul. Ha az állam létrejöttéhez és fennmaradásához nem kell egyéb, minthogy saját társadalmát megszervezve annak, s így önmagának reprodukcióját biztosítsa, akkor azt mondhatjuk, hogy az állami szuverenitás csorbítatlan, s magából az adott társadalomból fakad. Ebben a koncepcióban a nemzetközi jog nem jelent többet, mint az állami akaratok esetleges és véletlenszerű találkozását, ami vagy dualisztikus, vagy a belső jog primátusát hirdető monisztikus koncepcióban ölthet testet. Ha azonban abból indulunk ki, hogy minden állam a többi állam környezetében létezik, s fennmaradásának feltételét is jelenti ez a külső világ, akkor könnyű arra a belátásra jutni, hogy a nemzetközi jog hozzájárulhat a szuverenitás kreálásához és életbentartásához, azaz az államok létezésének szükséges feltétele és megmaradásuk garanciáinak egyike. Ebben az esetben a szuverenitást „korlátozottnak” a többi állam alkotta összefüggérendszerbe ágyazottnak kell tekintenünk, valamint bizonyos fokban a nemzetközi jog által biztosított jelenségnek. Így lehet egyfajta nemzetközi jogi primátust elismerő relatívan dualisztikus vagy monisztikus elképzeléshez elérkezni. E gondolatrendszerben ugyanis az államok közötti megállapodás – éppen mivel a megállapodásban részes fél számára fennmaradásának olyan minőségű garanciáját teremti meg, amire egymaga nem lenne képes – a nemzetközi jog nagyobb jelentőségű, „magasabbrendű”, mint a belső jog. E hierarchikus előny ugyanakkor nyilván nem jelent szupranacionalitást, hisz nem a döntéshozó áll az egyes államok felett, hanem a döntés maga. Ez a gondolat egyre inkább utat tör a nemzetközi jog kortárs művelői között, így pl. *Valki László* is úgy foglал állást, hogy az Európai Gazdasági Közösség keretén belül alkotott nemzetközi jog minden esetben előnyt élvez a Közösség tagállamainak belső jogával szemben és nem csak akkor, amikor a belső jog hagyományos öntisztító mechanizmusai – *lex posterior* stb. – azt amúgy is előírnák (VALKI L.: A Közös Piac ... 308–309. old.).

Mindez miért fontos? Mert a szuverenitás kategóriájának most már politológiai vetületeit is számbavevő értelmezésével a nemzetközi magánjog létének legelfogadhatóbb magyarázatához juthatunk.

Egyszerűen arról a jólismert, de a jogi gondolkodásban néhány frázisnál alaposabban ritkán átgondolt folyamatról van szó, ami a termelési viszonyok feszítájának megnövekedéseként és újrendeződéseként írható le. Az államok olyan mértékben váltak függővé egymástól, hogy szinte értelmét veszítette a „társadalmi viszonyok” kifejezésnek egy konkrét államra vonatkoztatása. A piac, a tőke- és árumozgás, valamint a munkaerő vándorlásának szintere vagy egy régió vagy egy annál is nagyobb egység, alkalmasint az egész világ. Ezt pedig a jognak, mint „felépítményi kategóriának” az elemzésénél is érdemben figyelembe kell venni. Első lépésben ez a szuverenitás realizisztikusabb szemléletét jelenti, ami – mint látni fogjuk – az abszolút immunitás helyét elfoglaló relatív immunitás tudomásulvételében is testet ölt. Ebben az összefüggésben a kölcsönös gazdasági, politikai függések rendszerébe ágyazott, jogilag formálisan független államok közül „az az állam *szuverén*, amely a vele kapcsolatban levő államok döntéseiben épp olyan, vagy nagyobb szerepet játszik, mint azok az ő döntéseiben” (VALKI, L.: A Közös Piac ... 426. old.). Tehát politológiai értelemben

nem abszolút cselekvési szabadságról, hanem a függéseknek kiegyensúlyozott rendszeréről beszélünk akkor, ha a szuverenitás tartalmát keressük.

A második lépésben jutunk el az alapkérdésre adandó válaszhoz, azaz, hogy miért engedi meg egy állam, hogy egy másik állam jogát területén alkalmazza és kikényszerítse. Azért, mert a dolgok rendje ezt kívánja meg. Mert az államok fennmaradásának, a társadalmak reprodukciójának elengedhetetlen feltételévé vált az, hogy a társadalmi-termelési viszonyok meghaladják a nemzeti kereteket.

A marxai értelemben vett érintkezési viszonyoknak ahhoz, hogy az országhatárokat átlépjek nem kell passzus. A személyeknek és dolgoknak viszont, akikben, amikben megtestesülnek, igen. Kevésbé aforisztikusan szólva a jognak ontológiai természetéből következően tükröznie kell az alapját képező gazdasági viszonyok átrendeződését, terjeszkedését. Az ezt „lehetővé tevő”, szabályozó kollíziós normákat vagy egységes jogot megalkotó államok tehát csak tudomásul veszik a tények parancsát – s így „annál jobb nekik”. *A nemzetközi magánjog léte tehát a kölcsönös függőségek rendszerében megtestesülő gazdasági szükségszerűség következménye.* A nemzetközi jog csak másodlagos, levezetett indok, de annyiban szükséges utalni rá, amennyiben az államok összekapcsolódásának formai eszközeit adja. (A magánjogi tartalmú szabályokat írásba foglaló nemzetközi egyezményekről egyébként a II. fejezetben még lesz szó.) Magától értetődő módon a nemzetközi jog sem maradhatott érintetlen a világ-gazdaság ilyen mérvű átalakulása közben. Kialakult az államok együttműködési kötelezettségét kimondó alapelv, amelynek lényegét nem is a kevésbé konkrét normák adják, mint inkább az, hogy általános felszólításként irányt mutat az államoknak magatartásuk, s az ezt tükröző nemzetközi joganyaguk alakításának hogyanjára. (NAGY, B.: 275–280. old.). Ennek az elvnek a – jogi kötelező erővel ugyan nem rendelkező – megfogalmazásai, az ENSZ 2625-ös számú, 1970-ben született deklarációja az államok baráti kapcsolatait szabályozó nemzetközi jogi alelvekről, illetve a Helsinki Záróokmány Nyilatkozata a 35 résztvevő ország között érvényesülő elvekről leszögeznek, hogy az együttműködésnek számos területen, így gazdasági téren is, az együttműködő államok társadalmi, gazdasági, politikai rendszerére tekintet nélkül kell megvalósulnia. Azaz a nemzetközi jog ezen alapelve, ha általánosságban is, de kötelezővé teszi az államok közötti kooperációt, tükrözi azt a gazdasági változások diktálta felismerést, hogy az államok nem zárkózhatnak el a világ újratermelésének közös szabályozásától. Ebből tehát következik, hogy a gazdasági együttműködést elősegítő és annak kiszámíthatóságot, előrelátást biztosító nemzetközi magánjogi szabályokat kell alkotniuk. Ennyiben a nemzetközi jog is indoka a nemzetközi magánjog létének és növekedésének, de ismétlem a végső, ontológiai magyarázat a termelés viszonyaiban rejlik, nem pedig a nemzetközi jogban.

3. Hipotézis a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog viszonyának lehetséges súlypontjairól

E termelési viszonyok, vagyis a gazdasági és ahhoz kapcsolódó személyi és tárgyi kapcsolatok alaposabb vizsgálata további gondolatokat vet fel. Úgy vélem, hogy ha komolyan vesszük azt, hogy a jog csak tükrözés – amire sokakkal egyetemben *Peschka* Vilmos is biztat (PESCHKA, V.: 37–49. old.) – akkor a jog alakulásának értelmezésénél érdemes a jog mögé nézni. A valóság formáit hártayként takarja a jog szövődése, redőit maguk a formák determinálják. Témánkban ez a következő hipotézisnek szolgálhat alapjául. (Hipotézisnek minősül az alábbi fejtegetés, mert igazolását még nem végeztem el, ami egyet jelent azzal, hogy vita-alapnak tekintem, s hogy reám is a bizonyítás – későbbi – feladatát rója.)

Valószínűnek tűnik, hogy *a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog viszonya illetve a kettő jellegzetességeit egybeolvasztó szürke sáv tartalma függ attól, hogy milyen társadalmi-gazdasági rendszerű országok kapcsolatát tekintjük át.* A termelési viszonyok terjeszkedése nem azonos intenzitású minden irányban. Kézenfekvő, hogy gyakoriságuk és mélységük függ attól, hogy azonos vagy különböző társadalmi berendezkedésű államok között alakulnak-e ki. A kölcsönös függőség mértéke más a szocialista és a tőkés országokon belül, illetve két ilyen között. Sőt feltehető, hogy a fejlődő országok tömbjének is vannak a nemzetközi magánjogban, és az azt formába öltő nemzetközi jogban megnyilvánuló sajátos érdekeik.

Nézzük először a két szembenálló világrendszer tagjainak kapcsolatát. Ennek politikai alapja a békés egymás mellett élés, gyakorlati vezérfonala a kölcsönös, kiegyensúlyozott előnyöket biztosító együttműködés. A szocialista államok ebben a relációban örködnék legelősebben a szuverenitás érvényesítésén, ami a társadalmi berendezkedésük alapjait jelentő intézmények védelmével jelent egyet. Ennek következménye az, hogy nemzetközi jogi egyezményekben foglalt kollíziós vagy egységes jogi intézmények legnagyobb eséllyel a nemzetközi magánjog tradicionális területein születnek: az egyének polgári jogi jogviszonyaira vonatkozóan, a családjog terén, illetve – abban a fokban, amilyenben az adott szocialista ország a világpiacot saját gazdasági rendszerének elemévé tette – a kereskedelmi jog szférájában. Ritkák viszont a tőke, vagy a munkaerő mozgását elősegítő vagy pl. az állam polgári jogi típusú fellépését rendező normák.

Ezzel szembeállítva az egy táborhoz tartozó országok szabályozási rendszerét, felfedhetők sajátos súlypontok.

A szocialista országok kapcsolataiban a politikai és nemzetközi jogi síkon szocialista internacionalizmusként megfogalmazott célok valóráváltásán munkálkodnak. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy ebben a relációban több nemzetközi magánjogi tárgyú egyezményünk van (állampolgársági jog, jogsegélyegyezmények stb.), másrészt nem félünk annyira a szuverenitás csorbításától, ami az állami szintű kapcsolatok sűrűségében tükröződik. Azonos alapon állva nem nehéz az alapvető termelési viszonyokat is érintő szabályok megalkotása. A szocialista állam speciális gazdasági szerepéből

következik, hogy bősegebben termi a szürke sávba tartozó jelenségeket, ahol az állam jellemzője nem az, hogy a főhatalom hordozója, hanem, hogy legfőbb, és tervszerű gazdasági tényező. Így módjában áll magát a terveket és a termelést összehangolni, illetve az azzal kapcsolatos feladatokat megosztani, és nem csak a piac poroúdján kapcsolatba lépni. Ezzel a minisztériumi és tróoszt szintű érintkezést gyakorítja, ami sajátos jogi képleteket szül. Ez mind a KGST szabályozási technikáiban, mind az egyes országok külkereskedelmi irányításában kifejeződik, ahogy azt a III. fejezetben Magyarország példáján keresztül meg is világítom.

A tőkés országok egymás közötti kapcsolataiban a meglehetősen alaposan kimunkált tradicionális nemzetközi magánjogi szabályok mellett gyorsuló ütemben születnek azok, amelyek a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások szabad vándorlását biztosítják, valamint azok, amelyek a kereskedelem akadályait bontják le. Nem az államok közös gazdasági fellépése a jellemző, hanem egységes törekvésük arra, hogy a gazdaság tényezőinek – a természetes és jogi személyeknek – mindegyik országban azonos feltételeket teremtsenek. Különösen jelentős, a nemzetközi jogászok és a nemzetközi magánjogászok számára elméleteik felülbírlására serkentő kihívást jelent a Közös Piac keretében megvalósuló integrációs jogalkotás.

A fejlődő országok egymásköztli érintkezését szabályozó joganyagról ismeretek hiányában nem nyilatkozhatom. Az viszont kétségtelen, hogy az ő szempontjukból is fontosabbak a fejlett országokhoz fűződő gazdasági-kereskedelmi szálak. Az ezeket vezérlő joganyagra vonatkozó hipotézisem a következő: a fejlődő országok és a szocialista országok között a nemzetközi szolidaritás politikai elvét a gyakorlatba átültető megállapodások a döntőek. Ezekre az jellemző, hogy a szocialista államok kiemelkedő gazdasági szerepükből következő komplex szolgáltatásokat nyújtanak. Azaz nem általános normatív – pl. a tőkebefektetést szabályozó egyezményeket kötnek, hanem nagy gyakorisággal komplett létesítmények létrehozatalában állapodnak meg, rendszerint kétlépcsős – nemzetközi jogi, majd azt lebontó nemzetközi magánjogi – szinten.

A tőkés országok és a fejlődő államok viszonyára az nyomja rá a bélyegét, hogy az utóbbiak a gyarmatosítás minden nyomát fel akarják számolni, s küzdenek a neokolonializmus ellen, ugyanakkor – különösen a fejlődés kapitalista útját választók – rá vannak szorulva az idegen tőkére és technológiára. Közöttük tehát részletező szabályozás alakul ki a beruházások, a pénzmozgás és a műszaki ismeretek áramlására. Ugyancsak fontosak a kisajátítás és az államosítás lehetőségeit tisztázó megállapodások, illetve az erre vonatkozó – nyugati nemzetközi jogászok szerint létező – nemzetközi jogi szokásjog [SORENSEN (szerk): 626–629. old.].

A fejlődő országok kapcsán érdemes megemlíteni a nemzetközi jogi jogalany nemzetközi szervezetek szerepét. Az ezektől kapott pénzügyi, tudományos, technológiai vagy tárgyi segítség nyújtását szabályozó joganyag státusza elméletileg szintén nem könnyen leírható.

Összefoglalva tehát a fentieket: a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog viszonya, valamint a köztes szürke sáv terjedelme feltehetően függ attól, hogy milyen társadalmi berendezésű két ország kapcsolatában vizsgáljuk. E fejezet célja azonban

csak a legáltalánosabb összefüggések leírása, amihez még egy gondolatmenetre van szükség, mégpedig a két jogrendszer/jogág értéktartalmáról.

4. Értékválasztás vagy értékközömbösség

A marxista jogirodalomban közhely, hogy a belső jognak értéktartalma van, a belső jog valamilyen társadalmi erő érdekében, az azáltal preferált értékrendnek megfelelően rendezi a társadalmi viszonyokat. Azt, hogy ezt nem szabad leegyszerűsítve értelmezni, mutatja *Peschka* Vilmos aggodalmasan precíz fogalmazásmódja: „A jogi norma értéktartalmának az osztályérdekekre, kiváltképpen az uralkodó osztály különös érdekeire visszavezetése, tehát a jogi norma értéktartalmának osztálytartalomként meghatározása a legkevésbé sem szünteti meg a jogi norma értéktartalmát jellemző pluralisztikus, relativista, ellentmondásos jelleget. Hiszen a heterogén osztályok ellentmondásos érdekei, az uralkodó osztály konkrét, közvetlen napi és történetileg távlati érdekei, s az ezt kifejező állami szerv érdekei között említett összefüggések nyilvánvalóvá teszik, hogy a jogi normának ezen a szinten és szintézisben kialakuló értéktartalma a legkevésbé sem egyértelműen homogén. A jogi norma tehát plurális és relatív jelleget mutat még akkor is, illetve éppen azért, ha tendenciálisan meg is állapítható, hogy *a jogi normák értéktartalmát történeti aspektusban, alapvetően az uralkodó osztály érdekei határozzák meg*”. (PESCHKA, V. 166–167. old. Saját kiemelésem.)

A nemzetközi jog értéktartalmának kutatása éppen ellentétes eredményre vezet. A két világrendszer közti, vagy általánosabban szólva az univerzalitást célzó megállapodások alapvető jellegzetessége, hogy egyik társadalom belső jogot meghatározó ereje sem válhat dominánssá bennük. A nemzetközi jog létrehozói között egyik sem szerezhetsen túlsúlyos pozíciót, mivel e szabályok lényege a kompromisszumokon alapuló kölcsönös megegyezés, a szuverén, jogilag független államok akarátának összehangolása. Éppen ezért a két világrendszer szembenállását a nemzetközi jog pozitívan feloldani nem tudja, képessége abban merül ki, hogy az államok elkülönült státuszát megóvjá, az államok közösségének mindenkori rendjét védje. E gondolatmenet logikus végpontja az a megállapítás, amit a magyar szakirodalomban először *Valki* László mondott ki: „Azok a normák tehát, amelyek a jelenlegi nemzetközi normarendszer gerincét képezik, a végső érték szempontjából közömbösek, semlegesek, irrelevánsak”. (VALKI, L.: A nemzetközi jog értéktartalmáról ... 9. old.). (Témánkhoz nem, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nemzetközi jog is félretéve semlegességét, nyitott egy kaput a status quo megváltoztatásához, a népek önrendelkezési jogának elismerésével. Az államok közötti konfliktusban felhasználható eszközök korlátozása pedig – az erőszak tilalma stb. – önmagában is érték, – mint azt az idézett szerző is leszögezi.)

A mi szempontunkból a következő kérdés megválaszolása vihet előre. Ha a nemzeti jog alapvetően értékhordozó, ugyanakkor az univerzális jellegű – tehát világrendszerek között érvényesülő – nemzetközi jog főszabályként semleges, egy

osztály vagy társadalmi erő érdekeihez és értékrendjéhez sem köthető, mi mondható el a nemzetközi magánjog – és a szürke sáv – szabályairól?

A nemzetközi magánjog alapvetően szintén semleges, szabályanyaga nem rendelődik alá valamelyik társadalmi rendszer értékrendjének. Ezt figyel meg *Mádl* Ferenc is, amikor megállapítja, hogy „vannak a jognak olyan intézményei, amelyek mikénti alakulásában a termelési viszonyok viszonylag kisebb szerepe mellett a döntő a termelőerők szinte közvetlen átható ereje, a nemzetközi forgalmi viszonyok egységes stabilizálásához fűződő kölcsönös érdekek hatása stb. Ezekben a viszonyokban, a modern forgalmi és technikai viszonyokat szabályozó jogintézményekben a termelőerők meghatározó szerepe – és hozzávetőlegesen azonosan fejlett foka – primér jelentőségű a termelési viszonyoknak azon általános szerepe mellett, amellyel ez utóbbiak a termelőerők parancsát különböző – pl. szocialista és nem szocialista – irányba transzferálják. Ennek folytán az alkalmazott jogi forma – bár az egyik társadalmi rendszerben ilyen, a másikban amolyan célt szolgál – mint *sui generis* jogi szabályozás végül is azonos, vagy hasonló lesz.” (MÁDL, F.: Összehasonlító ... 203. old.) Vagyis a nemzetközi magánjog létezését kiváltó gazdasági viszonyok, az államoknak a termelőerők állapotából következő összekapcsolódása nem vezethet másra, mint a nemzetközi jog esetében: a nemzetközi magánjog kollíziós és anyai normái *nem* értékválasztók.

E semlegességet nem szabad abszolutizálni. Ha az adott ország kollíziós normája idegen állam jogának alkalmazására vezet, és ez az idegen jog alapvetően ellentétes az adott ország belső jogrendjével – és az abban kifejezésre jutó értékrenddel, – akkor működésbe lép a nemzetközi jog általános „védekező” intézménye a közrendi záradék (*ordre public*). Erre hivatkozva a fórum elzárkózhat a másik ország jogának érvényesítéséről. A magyar magánjogi kódex 7. §-a is nemzetközi magánjogunkba iktatja: „1. Mellőzni kell a külföldi jog alkalmazását, amennyiben az a magyar közrendbe ütköznék.” A közrend az alapvető – imperatív szabályokba foglalt – jogintézményeket jelenti. Ez lényegében egybeesik a szuverenitás belső alapköveivel, a politikai rendszerrel, a tulajdonviszonyok főszabályaival, az állampolgársági jog sarkköveivel. A nemzetközi magánjog normái tehát nem teljesen vakok az értékekre. Amennyiben akaratlanul is a belső jogrend értékeit cáfoló megoldásra vezetnének, akkor a közrendi záradék segítségével „zárójelbe tehetők”. Ez a megoldás azonban csak „kivételes és védelmi jellegű, a fennálló jogi rend védelmére szolgál és nem vezethet diszkriminációs célokra” – modja ki a kódexhez fűzött miniszteri indokolás, amit támogat a 7. § 2. pontja is: „2. A külföldi jog alkalmazása nem mellőzhető egymagában azért, mert a külföldi állam társadalmi-gazdasági rendszere a magyartól eltér”. Vagyis a nemzetközi magánjog megkülönböztetés nélkül lehetővé teszi bármely idegen jogrend szabályának alkalmazását, éppen mivel ezek jórészt az értékközömbös zónába tartoznak. Kivételt csak a szélsőségesen ellentétes értékrend behatolásával szemben, a közrendi záradék útján lesz.⁴

⁴ Az *ordre public* kivételes jellege általánosan elismert pl. FERID 60–61. old. A szerző egyébként vállalkozik arra a feladatra, hogy tételesen felsorolja az NSZK jogának *ordre public*-kel védendő intézményeit (63–64. old.).

II. A nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog, valamint a határterületek – jogdogmatikai megközelítésben

1. A módszerről

A címben szereplő jogdogmatika kifejezés pejoratív melléköző nélkül olvasható. Az alábbiakban valóban a hagyományos megközelítés szerint vevődik számba e két (három) nehezen körülírható jelenségösszesség. Ami talán különbséget jelent az e tárgyban megszokott olvasmányokhoz képest az az, hogy a cél nem feltétlenül a tradicionális kérdésekre (definíció, alany, jogforrások, tárgy, érvényesülés) adható tradicionálisan megkövült válaszok valamelyikére rámutatni, mondván „ez pedig az egyedül helyes”, hanem sokkal inkább azt bizonyítani, hogy a jól bevált kategóriákban feltett kérdéseket nem lehet ugyanilyenekkel megválaszolni. Számos esetben nem oldható meg a dolog a két dobozba szortírozással; fennmaradnak a rostán a szürke elemek. Ezeket pedig nem eltussolni, hanem éles fénybe állítani kell, mert nem a kutató találékonyságának hiányát bizonyítják, hanem azt a felismerését, hogy ha valamely ellentmondásos, illetve átfedéseket burjánzóztató rendszert vizsgál, akkor a valós eredmény csak ezek reprodukálása lehet. Ha minden jelenséget be tud sorolni vagy a nemzetközi jog vagy a nemzetközi magánjog alá, akkor alighanem erőszakot követett el a tényeken...

E hibák elkerülésére a következő módszer alkalmazódik e fejezetben. Először áttekintem a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog tudományának közmegegyezést kivívott megállapításait, az alanyokra, tárgyakra, forrásokra, érvényesülésre vonatkozó általánosan elfogadott tételeket. Ezt követően, ugyanilyen bontásban sorra kerülnek a vitatott nézetek, illetve azok a normák, jogintézmények, amelyek sem ide, sem oda be nem sorolhatók.

2. Nem vitatott tételek

A) A nemzetközi jogban:

a) Definíció

Kiinduló pontul egy-egy idézet idézet Keletről és Nyugatról. „A nemzetközi jog az államok és más jogalanyok kölcsönös viszonyát szabályozó olyan jogi normák rendszere, amelyek kifejezik az államok akaratának egybeesését és azok megállapodása útján születnek, és amelyek az államok egyéni vagy kollektív – kényszerítő intézkedéseket is magukba foglaló – erőfeszítései útján realizálódnak” – írja a legfrissebb szovjet nemzetközi jogi tankönyv (*Mezsdunarodnoje pravo* .. 7. old.). A másik definíció Georg Dahmtól származik: „Nem minden jog, ami államközi kapcsolatokat szabályoz tartozik a nemzetközi jogba. A nemzetközi jog politikai jog. Az államokkal mint a főhatalmi funkciók hordozóival foglalkozik. Kizárja tehát az egyének – és az

államok – közötti tisztán polgári jogi viszonyokat.” (DAHM, G.: Völkerrecht ... 1. old.) Nem idézek több definíciót [az összevetés kedvéért: Völkerrecht ... 94.; Nemzetközi jog ... 21.; HAMBRO 8. (Marek St. Korovitzot idézve) és 10.; Manual ... 1–2. old. stb.], hisz a lényeg kikövetkeztethető: a nemzetközi jog a nemzetközi jog alanyai, elsősorban az államok nemzetközi jogi jogosítványait és kötelezettségeit rögzítő, az alanyok konszenzusát tükröző szabályok összessége. Ez a „lényeg” azonban föltöbb formális, életet csak összetevő elemeinek magyarázata lehelhet belé. Egy dolgot azonban máris kiemelhetünk: a nemzetközi jogban az állam mint egész, mint egységes cselekvő akarata fogalmazódik meg. A szuverenitás eleme kell megjelenjen a nemzetközi jogban, ami a társadalomtudományok nyelvére visszafordítva annyit jelent, hogy az állam mint sajátos társadalmi objektíváció épp e sajátosságait manifesztálja benne. Mindez plasztikusabbá a nemzetközi jog fő szerkezeti elemeinek számbavételével válik. (Ennek során tartózkodom a hivatkozásoktól; álszent gesztus a nemzetközi jogtudomány általános tételeit bármely szerző erényének tulajdonítani.)

b) Alanyok

A nemzetközi jog alanyainak minősülnek az államok és bizonyos nemzetközi szervezetek. Az államok jogalanyisága eredeti, azaz megszületésük pillanatától megilleti őket és korlátlan, mivel bármely nemzetközi jogi jogosítvány vagy kötelezettség hordozójává válhatnak. Ez az eredetiség természetesen csak a nemzetközi jog oldaláról olvasandó, politológiailag-történetileg számos tényező eredménye, minek következtében sokszor nem is könnyű eldönteni, létezik-e egy állam. A nemzetközi szervezetek közül azok a kormányközi szervezetek, amelyeket az alapító okmányban ilyennek szántak, szintén alanyok – de ilyen módon származékos az államok szuverén akaratából levezetett a jogalanyiságuk, s korlátozott, mivel csak a feladataik ellátásához szükséges nemzetközi jogok és kötelezettségek illethetik őket.

Ezzel le is zárható a nemzetközi jog osztatlanul elismert alanyainak sora. Az értekezésekben felmerülnek még jelöltek. Ilyen az önrendelkezés jogának megvalósításáért harcoló nép, továbbá a polgárháborúban résztvevő felkelők, valamint a menekültek csoportja. Hosszas fejtegetések olvashatók a Szentszék, illetve Vatikán állam jogalanyiságáról (külön arról is, hogy ez egybeesik-e), valamint a Nemzetközi Vöröskereszt és a Máltai lovagrend esetleges nemzetközi jogi státuszáról. Mindezeket figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog viszonyát nem érintik. Nagyjából igaz ez a kisebbségekre, mint nemzetközi jogi csoportjogok hordozóira is. A természetes és jogi személyek vitatott nemzetközi jogalanyiságára viszont a határterületek elemzésénél vissza kell majd térni.

c) Tárgy

A nemzetközi jog tárgyát kutatva jutunk leggyorsabban a gordiuszinál is kuszább csomóhoz, a különböző természetű jogok összefonódásához. Azoknak a szabályoknak a köre ugyanis, amelyek eredményeképp az állam mint olyan lép jogviszonyba a nemzetközi jog másik alanyával, sokkal szűkebb, mint a nemzetközi jogi forrásokba foglalt joganyag. Fényesen példázza ezt egy összevetés, amelynek egyik oldalán egy ideáltípus nemzetközi jogi tankönyv tartalomjegyzéke, másik oldalán egy adott

országot kötelező nemzetközi egyezmények és szokásjogi szabályok tárgymutatója áll. Becslésem szerint az előbbi az utóbbinak húsz százalékát ha felöleli. Hiszen az egyezmények egyötödénél aligha több foglalkozik az államok státuszát rögzítő elvekkel és keletkezésükre, elismerésükre vonatkozó normákkal, a Föld és környezete szuverenitás alá vonható vagy mindenki által szabadon használható területeivel, továbbá a nemzetközi jog alanyainak érintkezési formáit szabályozó diplomáciai, konzuli, szerződési joggal, valamint az államok közötti viták békés rendezésével vagy a háború szabályaival. Mi az, ami még kimondottan nemzetközi jogi terület? A felelősség-szankció problémaköre és a nemzetközi szervezetek struktúrájára és működésére vonatkozó szabályok.

A hatályos joganyag nagyobbik része azonban a tudományos műszaki együttműködési egyezményektől a nyersanyagkartellekig, a nemzetközi fuvarozás normáitól az egységes vámszabályokig a belső jog alanyainak szintjén realizálódik, valójában természetes és jogi személyek magatartásának alakítására vezet, nem a közhatalmat kifejező állami szervek kapcsolatát formálja, s éppen ezért alább még boncolgatandó.

d) Források

A nemzetközi jog általánosan elismert forrásának a nemzetközi szerződés és a szokásjog tekinthető. Ezek közös és egyértelmű jellemzője, hogy állami – vagy abból eredő nemzetközi szervezettől származó – akaratok találkozását, rendszerint kompromisszumos konszenzusát fejezik ki. Másik sarkalatos ismervük, hogy csak megalkotóikat és azokat kötelezik, akik ehhez hozzájárulnak. Harmadikként említendőek bizonyos nemzetközi szervezetek határozatai, amelyek meghatározott ügyekben magára a szervezetre nézve, illetve a tagállamok vonatkozásában elismerten jogforrások lehetnek.

E jogforrások között azonban – szemben a belső jogban szokásos állapotokkal – nincs hierarchia.

Nincs teljes megegyezés a jogtudósok között abban, hogy az államok kapcsolatát szabályozó nemzetközi jogi alapelvek külön jogforrást képeznek-e, s még nagyobbak a viták a Nemzetközi Bíróság Statútuma 38. cikk 1/c pontjában jogforrásként megjelölt általános jogelvek tekintetében.

Témánk szempontjából az alapelveket kivéve mindegyik forrás újra vizsgálandó lesz, hisz tudnivaló, hogy az államok szerződésbe is foglalhatnak magánjogi ügyletet, illetve nemzetközi magánjogi szabály is kialakulhat szokásjogi úton, azaz a forma önmagában nem határozza meg az adott jog vagy jogviszony természetét.

e) Érvényesülés

A jog érvényesülését szemügyre véve láthatjuk, hogy tipikusan és egyértelműen nemzetközi jogi a központosított jogérvényesítésnek a Biztonsági Tanács hatáskörébe utalt lehetősége, valamint a kollektív önvédelem eszköze. Ugyancsak a nemzetközi jog sajátossága a retorzió és a represszália, azaz a nemzetközi magánjogban ismeretlen önszegély. (Bár itt inkább arról van szó, hogy az esetek túlnyomó többségében az önszegély a végső eszköz a vita rendezésére, azaz a jogsértés orvoslására, míg a nemzetközi magánjogban ez csak a kezdet – pl. szerződésszegés esetén a szerződés fel-

bontása —, mert utána rendelkezésre áll a bírói út — ideértve most a választott bíróságokat is.) Ezzel el is jutottunk a határterületekhez, hiszen éppen a választott bíróságok — elsősorban a nemzetközi összetételűek — működésének leírásánál már gyakori a keveredés, amiből adódik, hogy alább még lesz szó róluk.

B) A nemzetközi magánjogban

a) Definíció

Nézzük most azt meg, hogy a tudósok szemében mi tartozik egyértelműen a nemzetközi magánjog tartományába! Ismét két definíció: „A nemzetközi magánjog azoknak a szabályoknak a gyűjtőhelye, amelyek a külföldi elemet tartalmazó és az állami szuverenitással közvetlen kapcsolatban nem levő polgári jogi (vagyon- és azokkal összefüggő nem vagyon-), továbbá családi és munkaviszonyokat közvetett módon (kollíziós normákkal) rendelkezik” állapítja meg a legújabb magyar kézikönyv (MÁDL-VÉKÁS ... 41. old.). „A nemzetközi magánjog az a joganyag, amely minden államban meghatározza, hogy milyen anyagi jogot kell alkalmazni annak a jogi problémának a megoldásánál, aminek több mint egy állammal van kapcsolata” — fogalmazza meg a nemzetközi magánjog lényegét *Hambro* (HAMBRO... 10. old., további definíciók: *BOGUSZLAWSZKIJ*: 14. old., *LUNC* 9. old., *STEVENSON* 561–562. old., *DÖLLE* 2. old., *MAKAROV* 129. old.). Azaz úgy tűnik a nemzetközi magánjogra vonatkozó nézetek hosszas — alább vázlatosan áttekintendő kerülőutak — után közös nevezőre jutottak abban, amit *Savigny* 131 éve fogalmazott meg: a külföldi elemet tartalmazó jogviszonyra vonatkozó jog megkeresésében, mint a nemzetközi magánjog lényegében (MÁDL: Összehasonlító ... 242. old.).

b) Alanyok

A nemzetközi magánjog alanyai a természetes és jogi személyek, valamint — amennyiben magánjogi típusú ügyletben vesznek részt — az államok. Megelőlegezve itt a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog alanyi körének összevetését, annyit mondhatunk, hogy a nemzetközi jog tipikus alanya, az állam a nemzetközi magánjogban speciálisként, ritka és minősített esetben bukkan fel, s fordítva ugyanez vonatkozik a nemzetközi magánjog tipikus alanyaira, a természetes és jogi személyekre.

c) Tárgy

A nemzetközi magánjog tárgykörének meghatározásánál nem merül fel kétség afelől, hogy a személyek között kialakuló, magyar jogi értelemben vett polgári jogi, családi jogi és öröklési viszonyok a joghatóság kérdései, valamint a szellemi alkotások és az iparjogvédelem idetartozik. Minden egyebet illetően viták vannak. Forronganak a nézetek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a kereskedelem, az idegenek státusza, az állampolgárság minősítését illetően. Ezekre, s a további határterületekre: nemzetközi pénzügyi-, büntető-, munka- és igazgatási viszonyokra még visszatérek.

d) Források

A nemzetközi magánjog forrásai közül a belső — törvényi vagy bírói — jogalkotás és szokásjog lényegét tekintve nem érintkezik a nemzetközi joggal — bár a Nemzetközi Bíróság Statútuma 38. cikk 1/c pontja szerinti alapelvek keletkezésének forrása. A források másik nagy csoportja azonban, a két- és többoldalú egyezmények és a nemzet-

közi szokásjog nyilvánvalóan mindkét szempontból – vagyis nemzetközi jogi és nemzetközi magánjogi jelenségeként is – szemügyre veendő.

e) Érvényesülés

A jog érvényesülését a nemzetközi magánjogban – szemben a nemzetközi joggal – kikényszerítő mechanizmus garantálja. A belső jog szerint működő rendes és választott bíróságok tevékenysége általában nem érinti a nemzetközi jogot. Mégis néhány nemzetközi jogi vetületre – elsősorban az idegen állam, kormány és annak jogrendszere elismerésére – még utalni kell. A nemzetközi alapítású rendes és választott bíróságok esetében a két jogrendszer/jogág kapcsolata nyilvánvaló, így a következőkben még visszatérek rá.

3. A szürke sáv

A szürke sávba tartozó jelenségekre, vagyis a most következő elemzés tárgyaira az a jellemző, hogy valamelyik összetevőjük nem abból a jogrendszerből/jogágból származik, mint a többi, keverednek a nemzetközi jog, a nemzetközi magánjog illetve más jogágak tényezői. Ez állhat abban, hogy nemzetközi jogi jellegű jogviszony egyik alanya nem nemzetközi jogalany, hogy két nemzetközi jogalany között maga a jogviszony tárgya magánjogi, hogy a nemzetközi magánjogi jogviszonyt nemzetközi jogi szabály rendezi, vagy hogy az egyik szférába tartozó viszonyt a másik szféra jogérvényesítő mechanizmusa útján realizálnak.

A) A jogalanyok

A jogalanyok terén a legtöbb nehézséget az állam sokarcúsága okozza. Régóta ismert tény, hogy az államok felléphetnek iure imperii, azaz szuverenitásuk teljes vértetében, amikor csorbitatlan immunitást élveznek stb. és iure gestionis, azaz magánjogi, tulajdonképpen „kereskedői” minőségben, amikor a polgári forgalom egyéb résztvevőivel tartoznak egy sorba. Csakhogy az államok között még mindig erősen él az a szokás, hogy ez utóbbi kapcsolatokban is a szuverenitáshoz fűződő előnyöket élvezzék, vagyis sem idegen jognak, sem idegen bíróságnak ne vessék alá magukat. Klasszikus példát a Szovjetunió külkereskedelmi képviselői mutatnak, amelyek egyszerű kereskedelmi ügyletekben is a szuverenitáshoz kapcsolódó immunitást élvezik, kivéve, ha erről kétoldalú egyezményben vagy a konkrét szerződésben lemondanak (BOGUSZLAVSZKIJ: 118. old.). A nyugati országokban e kettősséget már tükrözik jogilag, 1972-ben pl. aláírták az Európai Immunitás Egyezményt, amelynek lényege, hogy az államokat csak funkcionális immunitás illeti meg, vagyis a tisztán iure gestionis ügyekben sem az idegen jog, sem az idegen bíróság hatálya alól nem mentesülnek. A szocialista országok tudományában és törvényalkotásában szintén felmerült az, hogy a funkcionális immunitás révén kiegyensúlyozottabbá és hatékonyabbá lehetne tenni a közvetlen állami kapcsolatokat. A funkcionális immunitást a magyar nemzetközi magánjogi kódex a viszonság alapján el is ismeri (MÁDL: Magyarország első ... 278., az elméleti vitára nézve pedig MÁDL–SÓLYOM: ... 217–233. old.).

Azt nem könnyű megítélni, hogy az állam az adott viszonyban milyen minőségben vesz részt. Segítségünkre három megközelítés adódik: az első, hogy nem lehet tisztán nemzetközi jogi a viszony, ha a másik oldalon nemzetközi jogilag jogképtelen alany áll. A második próbát akkor kell alkalmazni, ha a pólusokon a nemzetközi jog lehetséges alanyai állnak ugyan, de a jogviszony tartalma nincs összefüggésben a szuverenitással, alapvetően magánjogi jellegű. A harmadik esetben pedig az a kérdés, hogy egy adott szervezet vagy szerv a kapcsolatban mint az állam szerve jár-e el, vagy önálló, polgári jogi jogalanyként.

Az első variáció példáit az államoknak rendszerint jogi személyekkel – gyakran multinacionális társaságokkal – kötött szerződésai szolgáltatják. Ezekben egyik fél sem tudja a másikat a saját közegébe szorítani. Az állam nem lesz egyszerű polgári jogalany, a jogi személy nem válik szuverénné. Ilyen helyzet adódik, ha az állam a nemzetközi pénzü piacon kölcsönt vesz fel – amiről a Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy nem nemzetközi jogi ügy (HAMBRO 25. old.), vagy ha koncessziós szerződést köt. Ez utóbbi szürke zónába tartozását mutatja a perzsa kormány és az Anglo-Iranian Oil Company között 1933-ban létrejött megállapodás 21. cikke: „A szerződő felek kijelentik, hogy a jelen megállapodás teljesítését a jóhiszem és a kölcsönös jóakarat elveire valamint a jelen megállapodás ésszerű értelmezésére alapítják.

A Társaság kifejezetten vállalja, hogy minden időben és helyen tiszteletben tartja a Kormány jogait, privilégiumait és érdekeit, és tartózkodni fog minden olyan cselekedettől vagy mulasztástól, amely ezeket hátrányosan érintené.

Ezt a koncessziót a Kormány nem fogja semmissé tenni és a benne foglalt feltételeket a jövőben sem általános vagy speciális törvényhozással, sem adminisztratív intézkedésekkel vagy a végrehajtó hatóságok bármilyen jellegű cselekményével nem fogják megváltoztatni”. (A cikkelyt McNAIR nyomán idézem McNAIR 6–7. old.)

Látható, hogy itt a felek a „különös” helyzetében vannak. A perzsa kormány által képviselt állam megmarad szuverénnek, csak épp az adott ügyben nem gyakorolhat sem törvényhozó, sem végrehajtó funkciókat. Az Anglo-Iranian Oil Company nem válik ugyan szuverénné, de képes a szuverén mozgásterét egy nemzetközi jogalany által kötött egyezményhez hasonló mértékben korlátozni. Az ügyletnek a szürke sávba tartozó jellegét csak erősíti az a tény, hogy a felek választott bíraskodást írtak elő – vagyis a társaság *sem* vetette alá magát a perzsa állam joghatóságának, – s e választott bíróság nem valamely nemzeti jog alapján, hanem a 21. cikkben megjelölt „normák” alapján volt hivatva dönteni. Leszögezhető tehát, hogy az ezen minta szerint létrejött nagyszámú szerződésben mind az állam, mind a jogi személy a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog szemszögéből nézve is atipikus helyzetben van. Ez a tény az egész ügyletet a kettő között elterülő szürke sávba utalja.

Az állam sajátos jogalanyiségének azt az esetét, ahol ez a jogviszony természetéből következik, a gazdasági jog, s az ezzel kapcsolatos nézetek áttekintésénél vizsgálom.

A harmadik olyan esetcsoport, ahol az állami fellépés iure imperii jellege kérdéses az, amikor már nem látszik világosan, hogy kit is jogosít illetve kötelez egy adott

szerv nyilatkozata. Mert könnyű helyzetben van az elemző, amikor a kérdéses dokumentumot egy adott állam, vagy kormánya nevében írták alá, s lehetőleg a nemzetközi jogiság bizonyítékeként még bonyolultabb (ratifikációs) vagy egyszerűbb eljárással jóvá is hagyták. De mi van, ha mondjuk két szocialista ország Tervhivatalának vezetői állapotnak meg tervkoordinációban, vagy statisztikai adatcserében, vagy a szabadalmi hivatalok vezetői harmadik országban történő közös fellépésben, nem is beszélve mondjuk tudományos akadémiák – személy és pénzmozgást is jelentő – együttműködési jegyzőkönyveiről? A válaszokat még keresi a szocialista jogtudomány (MÁDL–SÓLYOM 225–227. old.), s nem valószínű, hogy *Bobrovsky* Jenő álláspontja, amelyet a szabadalmi hivatalokkal kapcsolatban fejt ki, analógiával más területre is átvihető lenne. (Én még saját összefüggéseim belül is vitatom.) Azt írja ugyanis, hogy a KGST-n belül az államközi szerződéseken túl „számos bilaterális hivatalközi megállapodás is létrejött, amelyek lényegében szintén nemzetközi jogi érvényű szerződésnek minősülnek az illető államok mint a nemzetközi jog alanyai között, amelyek képviselőiben a hivatalok az adott kérdésben megállapodtak” (BOBROVSZKY 121. old.). Kérdés azonban, hogy a saját nevében eljáró szabadalmi hivatal megállapodása közvetlenül az államot kötelezi-e. Azt kell megállapítanunk, hogy nem könnyű eldönteni, mely állami szerv cselekménye tudható be közvetlenül az államnak. *Mádl* Ferenc és *Vékás* Lajos erre a kérdésre azt válaszolják, hogy „az állam cselekvésének számít a sui generis közjogi funkció kifejtésére hivatott hatalmi és államigazgatási, általában a központi államigazgatási szervek aktusa.” (MÁDL–VÉKÁS 215. old.). Csakhogy tisztázatlan mi a „sui generis közjogi funkció” – annál is inkább, mivel a magyar jogon belül a jogtudomány nem ismeri el a polgári jogtudományban honos közjog-magánjog felosztást, s ha ezt még jóindulatú olvasóként el is felejténék, mondván, hogy értjük azért, mire gondolnak a szerzők, megakaszt az „általában a központi államigazgatási szervek aktusa” – fordulat. Tudniillik eme „általában” kétértelműségének palástjában rejtőzik a probléma. Kétértelmű, hisz úgy is ki lehet egészíteni – „néha azonban a nem központi államigazgatási szervek aktusa is”, valamint úgy is „néha a központi államigazgatási szervek aktusa sem”! A feloldást az jelenti, ha elfogadjuk, hogy mind a központi, mind a nem-központi szinten születnek olyan megállapodások, amelyek sem nemzetközi joginak, sem nemzetközi magánjoginak nem tekinthetők, vagyis a kettő közötti szürke sávba tartoznak. *Szász* Ivánnak a KGST jogi mechanizmusáról szóló cikkéből származó sorai megerősítik e feltevést. „A valutáris-pénzügyi kapcsolatok fejlesztésének fontos hatása lehet a tagországok vállalatai és nemcsak vállalatai, hanem állami szervei – közötti kötelmi jogi vagy ahhoz hasonló kapcsolatokat szabályozó intézményrendszer fejlődésére.” (SZÁSZ, 216. old. – Saját kiemelésem.) Az állami szervek ilyen kötelmi joghoz hasonló kapcsolataiban is az állam jogalanyiségének az a változata valósul meg, amikor sem iure imperii, sem iure gestionis jár el, hanem e „különös”, szürke sávbeli jogalanyként.

Az egyének és jogi személyek helyzetét számbavéve – és figyelmen kívül hagyva most a nemzetközi magánjogi jellegű szabályokat magukba foglaló egyezményekből és szokásjogi normákból adódó következtetéseket – nem sok problematikus jelenséggel

találkozunk. A nemzetközi jog tudománya egységes ugyanis abban, hogy ezen kívül az egyén és a jogi személy nem alanya a nemzetközi jognak, bár ismertek olyan egyezmények, amelyek lehetővé teszik, hogy nemzetközi porondra lépjenek. Ilyenek voltak az első világháborút lezáró békeszerződéseknek az egyének közvetlen kártalanítási igényérvényesítését lehetővé tevő rendelkezései, valamint a második világháború után az NSZK és a nyugati hatalmak között érvényesülő rendelkezések, amelyek a háború és a megszállás következményeképp támadó anyagi igények közvetlen érvényesítését választott bíróság útján lehetővé tették (DAHM, 415. old.). Ezek vagyoni jogi természete indokolhatja említésüket itt, a szürke sáv kapcsán. Az egyének közvetlenül nemzetközi jogi szereplését lehetővé tevő emberi jogokkal kapcsolatos okmányok (Az Emberi Jogok Európai Egyezménye, A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya stb.), valamint az ENSZ gyámsági rendszerében ismert petíciós jog viszont nem tartozik szorosan témánkhoz.

B) Tárgyak

A tiszta nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog közötti vadon legsűrűbbjét akkor érjük el, ha a szabályozás tárgyait vizsgáljuk. A gyakorlat számtalan területe kimaradt ugyanis a sajátosan nemzetközi jogi, illetve nemzetközi magánjogi témák korábbi felsorolásánál. Ennek oka az, hogy a XX. század a gazdasági kapcsolatok olyan bonyolult és tagolt rendszerét szülte meg, hogy azt már egyik jogrendszer/jogág sem tudta bekebelezni. *Hambro* 1962-ben még azt írhatta: „Teljesen valószínű, hogy egy nemzetközi pénzügyi és gazdasági jog van kialakulóban, amely kiválóan alkalmas lesz arra, hogy a kormányok és magántársaságok kapcsolatait szabályozza. Ez a nemzetközi jog valóban természetes és szükséges fejlődését jelentené, újabb tartományt csatolva birodalmához” (HAMBRO, 39–40. old.). *Mádl* Ferenc a „tények lázadásának” szellemes és tömör leírása után 1978-ban már arról beszél, hogy nemcsak a hagyományos nemzetközi magánjognak nem sikerült megbirkóznia e forradalommal, de „hasonló inerciális szerepbe csúsztak sok helyen sokáig már hagyományos jogágazatok is (polgári jog, kereskedelmi jog, nemzetközi jog, államigazgatási jog), amikor az új jelenségeket csak a régi kategóriák felől próbálták megközelíteni. ... A lázadás második szakasza – miközben a szakaszoknak nem elsősorban időrendi, hanem inkább tartalmi értelmük van – azokban a törekvésekben áll, amelyek az anarchia helyébe most új rendet keresnek: új elméletekkel, új koncepciókkal és új diszciplinák körvonalazásával kívánják az új tényeket és jelenségeket tudományosan értelmezni és rendszerezni.” (MÁDL: Összehasonlító, 176. old.)

Miről is van szó? Rövidre fogva azt mondhatjuk, hogy a nemzetközi jog feladata napjainkig az államok közötti, szuverenitásukkal közvetlenül összefüggő viszonyok szabályozása volt, a nemzetközi magánjogé pedig egy szinttel lejjebb a polgárok és jogi személyek, ugyancsak egymásmellérendeltségen alapuló, civilisztikai kapcsolatainak belső kollíziós, majd nemzetközi kollíziós, később – de ez már a bomlás jele – egységes jogi szabályozása. Az állam beavatkozása a belső gazdaságba, illetve a külkereskedelmi monopólium a szocialista országokban, továbbá az integrációk kialakulása viszont megsokszorozta a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog síkját össze-

fűző „átlós” viszonyokat. Ezek rendezésére mindkét sík valamint az igazgatási jog, a pénzügyi jog és az államjog is termelte a maga szabályait. A jogtudomány reakciója nem áll másból, minthogy a jogterületek (jogrendszerek és jogágak) meghatározásánál most már nem a jogalkotó alanyból és a jogforrásokból indul ki, hanem a szabályzott kapcsolatok konkrét tartalmából, a valóság formáiból. E kiindulási alapról persze nem egyféle következtetéshez jut el. *Loussouarn* és *Bredin* „A nemzetközi kereskedelem joga” c. munkájában együtt van az „alkotmányjog, államigazgatási jog, kereskedelmi jog, polgári jog, nemzetközi közjog, eljárási jog és (most már a régi helyzet fordítottjaként) az egyes intézményeknél a nemzetközi magánjogi joganyag is.” (MÁDL: Összehasonlító ... 195. old.) *Ipsen* alkotmányjogi, államigazgatási jogi, adójogi, kereskedelmi jogi, munkajogi, nemzetközi közjogi, nemzetközi magánjogi, eljárási jogi és büntetőjogi jellegű normákat együttesen tárgyaló „Európai közösségi jogá”-ban elméletileg is tételezi, hogy ezek együtt egy önálló, és önmagában zárt jogterületet alkotnak, azaz legfeljebb megszüntetve megőrizve őrzik ilyen vagy olyan jellegüket, de e „konglomerát rendszerből” kiemelve sem szoríthatók vissza a régi skatulyákba. (Uo. 199. old.)

A nemzetközi gazdasági jogot nem kevés tusakodás után a szocialista jogtudomány néhány művelője szintén létezőnek nyilvánította. *Blagojevic* még csak arról beszél, hogy „átfogó nemzetközi gazdasági jogi szemlélettel kell harcolni a klasszikus nemzetközi közjog és más tradicionális jogágak fedezéke mögé bújó visszahúzó reakciós erőkkkel szemben” (Uo. 213. old.). *Boguslawski* azonban már ténylegesen kialakuló jogágot lát szemei előtt: *Seiffert* véleménye szerint pedig e folyamat már *be is fejeződött*. Az utóbbi két szerző a nemzetközi gazdasági jogot a szocialista gazdasági integráció keretei közé szorítja. *Seiffert* szerint „e jogág alanyai az államok, nemzetközi közjogi természetű alanyok, mindenekelőtt a KGST mint olyan, nemzetközi ágazati szervek, állami szervek, valamint nemzetközi és belső gazdálkodó szervezetek”, tárgyát pedig „1. gazdaságpolitikai prognózisok, termelési tervek, műszaki-technikai fejlesztés koordinálása és egyeztetése; 2. specializáció, kooperáció-szabványosítás; 3. külkereskedelmi tervek koordinálása; 4. beruházások koordinálása és közös vállalatok alapítása; 5. csereviszonyok és ezek feltételrendszere, beleértve az árképzést és a vállalatközi áru-pénz viszonyokat; 6. fizetési rendszer; 7. szállítás; 8. államközi irányító szervek és ezek tevékenysége; 9. különböző nemzetközi szervek statútuma; 10. kereskedelmi és hajózási egyezmények” képeznék (MÁDL, Összehasonlító ... 217. old.).

Hosszas kommentárokra nincs szükség. Egyértelmű, hogy itt polgári jogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, nemzetközi magánjogi és nemzetközi jogi területek és normák összeolvadásával állunk szemben. A konzekvenciák levonása nem e munka feladata, hisz céljául csak annyit tűzött ki, hogy *leírja* a szürke sáv tartományát, valóban nem akar „dobozolni”, feketén-fehéren osztályozni. Ezért csak emlékeztet arra, hogy az új nemzetközi magánjogi tankönyv „A magyar nemzetközi magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel” címet fogja viselni! S hogy e nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogába pontosan mi és miért tartozik

olvasható *Mádl* Ferenc ilyen című tanulmányában. (MÁDL: Összehasonlító ... 248–281. old.)

A nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog érintkezési pontjai átfedései sorában következő az idegen állampolgárok és jogi személyek helyzete. Ez értelemszerűen adódik abból, hogy mint a személyi főhatalom tárgyai a nemzetközi jog, mint a jogviszony külföldi eleme a nemzetközi magánjog hatáskörébe esnek. Így azután hol egyik, hol másik tudományág követeli magának e területeket. A francia, spanyol és más romanista országokban, illetve a Szovjetunióban az idegenjogot és az állampolgársági jogot a nemzetközi magánjog tárgyai közé sorolják be. (RAAPE–STURM, 25., illetve BOGUSZLAVSZKIJ: 73–87. old.). Más, angolszász illetve német szerzők kizárják ezt a nemzetközi magánjogból, s vagy a nemzetközi jogba utalják (STEVENSON, 562. old.), vagy külön jogterületnek tekintik (RAAPE–STURM, 26. old.), akárcsak Mádl Ferenc és Vékás Lajos (MÁDL–VÉKÁS 48. old.). A témán belül az állampolgárság kérdései nem okoznak bonyodalmakat – eltekintve most a Nottebohm ügytől –, nyilvánvaló viszont a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog összefonódása a minimum standard elve kapcsán, a diplomáciai védelem esetében, s gazdag a kettős természetű szabályokban a kisajátítás valamint az államosítás gyakorlata.

A minimum standard elmélete tulajdonképpen az idegenekre vonatkozó egyenlő elbánás elvének – szocialista országokban tagadott (Nemzetközi jog 179. old.) – kiegészítő szabálya a nyugati szerzők szerint (pl. VERDROSS–SIMMA 586–589. old.), amelynek értelmében a nemzetközi jog kötelezi az államokat bizonyos nemzetközi magánjogi jogosítványok garantálására még abban az esetben is, ha az saját állampolgárait nem illeti meg (pl. a „szerzett jogok” védelme).

A diplomáciai védelem nyújtását – szemben a konzulival – általában nemzetközi jogi tevékenységnek tekintik, *Lunc* azonban Nemzetközi magánjogában így ír: „Az állam diplomáciai beavatkozása polgárának vagy szervezetének szubjektív polgári joga külföldi országban történő megsértése esetén, ezen jogrend „normális” (bírói, választott bírósági) rendjének elégtelenségét jelenti a konkrét esetben. Az ilyen beavatkozás azt jelenti, hogy a polgári jognak és a nemzetközi magánjognak a szervezetek adott kapcsolatait szabályozó normái mellett megsértették a kormányközi kapcsolatokat szabályozó nemzetközi jogi normákat is”. (LUNC: 15. old.) Érvelése elég meggyőző ahhoz, hogy e védelem szürke sávba tartozó jellegét bizonyítsa.

A kisajátítás és az államosítás alapvetően belügy, azaz a nemzetközi jogot nem érinti. (BOGUSZLAVSZKIJ: 130. old.) Mégis, az e tárgyban Kelet és Nyugat között folyó éles polémia (ld. pl. VERDROSS–SIMMA: 589–595, vagy SORENSEN (szerk.) Manual 485–489. old.) arra utal, hogy a gyakorlat ezt nemigen veszi tudomásul. Nem is csoda, hisz jogi dokumentumok sora emeli a témát a nemzetközi jogba – pontosabban a szürke sávba. Legyen elég példálózóan utani a Csehszlovák–Osztrák vagyoni jogi szerződésnek (1974. február 19; BGBl. 451/1975) globális kártalanítást előíró rendelkezéseire, az USA és Franciaország között 1959-ben kötött „Convention of Establishment” (UNTS. 401. köt. 75, 80.) kisajátítás esetén megfelelő kártalanítást garantáló 4 cikkére, vagy az Államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről

szóló Chartára. Ez utóbbit az ENSZ Közgyűlésén 1974-ben fogadták el, s bár nem jogilag kötelező dokumentum, hitelt érdemlően tanúsítja a dolgok jelen állapotát. (Magyarul olvasható a KÜLPOLITIKA 1975/1. számában.) 2. cikk: „Minden államnak joga van ... c) államosítani, kisajátítani vagy átruházni külföldi tulajdont. Ez esetben az ilyen intézkedéseket hozó államnak, ha a megfelelő körülmények ezt megkövetelik, megfelelő kártérítést kell fizetnie. Minden olyan esetben, ha a kártérítés ügyében vita támad, a kártérítést az államosító ország belső törvényei alapján, saját bíróságai előtt kell rendezni, hacsak az érintett államok önként és kölcsönös egyetértésben nem törekednek arra, hogy az államok szuverén egyenjogúságán és a módozatok szabad megválasztásának elvén alapuló, egyéb békés rendezési módozatokat keresnek.” – Minden szövegmagyarázat nélkül felismerhető, hogy milyen mértékben keverednek a nemzetközi magánjogi és a nemzetközi jogi elemek.

C) A jogforrások

A nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog összefonódása a jogforrások terén triviális tény. Kétségbevonhatatlan, hogy a kollíziós szabályokat vagy az egységes jogot kodifikáló szerződések egyszerre materiái a nemzetközi jognak és a nemzetközi magánjognak. Mégis e tény értelmezése kapcsán szélsőségesen megoszlanak a vélemények. Az egyik véglet az ilyen eredetű magánjog egészét beolvasztja a nemzetközi jogba (pl. LADÜZSENSZKIJ és KRÜLOV – ld.: HRABSZKOV 119–120. és NUSSBAUM – ld. STEVENSON: 564. old.) a másik, hivatkozva a transzformációra, amellyel az államok az ilyen szabályokat a belső jog részévé teszik teljesen a belső jog tartományába utalja, tagadva nemzetköziségüket. (KEGEL: 4–5. old., NIEDERER 68–72. old.; BOGUSZLAWSZKIJ: 22. old.). Természetesen a szélsőségek közt tanyát ütött az átmenet is, így pl. *Hrabszkov*, aki tagadja az egyértelmű válasz lehetőségét (HRABSZKOV: 122. old.), de nem megy tovább a nemzetközi jogi eredet – nemzetközi magánjogi tartalom kettősség rögzítésénél *Makarov* sem (MAKAROV: 131. old.). Úgy vélem a realitásoknak ez az álláspont felel meg a leginkább. Hiszen ezek az egyezmények mint nemzetközi jogi okmányok a szerződések jogára vonatkozó nemzetközi szabályok – elsősorban persze az 1969-es Bécsi Egyezmény – szerint „élnek vagy halnak”, értelmezésük, hatálybanlétük, s legfőképp kötelezővé válásuk az állampolgárookra és jogi személyekre a „tisztá” nemzetközi jogi egyezményekkel azonos módon alakul.

Ugyanakkor azon túl, hogy az államnak lehetővé kell tennie a realizálásukat más kötelezettséget közvetlenül az államra, mint szuverénre nem rónak. Ezek az egyezmények a nem-szuverén szférájában élnek, nem külügyminisztériumokban, s nemzetközi szervezetekben hivatkoznak rájuk, hanem kötelmi viszonyokat alapító dokumentumokban, bíróságok, helyi hatóságok előtt. Kettősségük tehát elvitathatatlan s mint forma és tartalom dialektikája elismerendő.

A transzformációs elméleteknek, amelyek a nemzetközi jog érvényesülését a belső jog szférájában kizárólag kifejezett, tevőleges állami aktus – jogszabályalkotás – eredményeképp tudják elképzelni van egy további gyenge pontjuk. Nem magyarázzák meg, hogy minek köszönheti országon belüli hatását valamely nemzetközi szokásjogi

szabály, amelyet a dolog természetéből következően nem lehet belső jogszabályba transzformálni, hisz az egyoldalú kodifikációval lenne egyenlő. (Megjegyzem, hogy e vaskos kérdésre a magyar jogelmélet és hivatalos jogpolitika sem adott választ, jogilag rejtély, hogy ma Magyarországon, kit, mire, s főleg milyen alapon kötelez nemzetközi jogi szokásjogi szabály!) Márpedig kétségtelen, hogy számos nemzetközi magánjogi kérdést – így különösen pl. az idegenjog terén az egyenlő elbánás elvét – ma is csak szokásjog szabályoz! Az ilyen típusú normák szürke sávba tartozásához sem férhet kétség.

A jogforrások áttekintésénél még arról kell számot adni, hozzájárulhat-e a nemzetközi magánjog a nemzetközi jog gazdagításához, vannak-e olyan normák, melyeket az utóbbi az előbbiből „szívott fel”, olvasztott magába. A válasz tagadó – egy megszorítással. A Nemzetközi Bíróság Statútuma 38. cikkének 1/c pontja a civilizált nemzetek által elismert általános jogelveket a Nemzetközi Bíróság döntései lehetséges alapjának – azaz jogforrásnak – tekinti. Itt újabb áttétellel kell szembenézni, ezeket az elveket ugyanis – feltéve, hogy léteznek – nem mindenki ismeri el jogforrásnak, így pl. *Herczegh Géza* (HERCZEGH, G.: 97–98. old.) sem, s így eleve elzárja az utat a további gondolatmenetek előtt. Ha azonban léteznek ilyen elvek – s ezt ő sem tagadja –, és ezek forrásai a nemzetközi jognak – mint ahogy pl. *Verdross* és mások vélik (uo. 97. old.) – akkor felmerülhet, hogy egyik-másik közvetlenül a nemzetközi magánjogból ered, mint több ország nemzetközi magánjogának azonos, vagy nagyon hasonló alapelve. E néhány vitatott szabályra a nemzetközi választott bíraskodás kapcsán térek vissza.

D) Érvényesülés

A jogérvényesítésben mutatkozó különbségek a legjellemzőbbek a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog közötti eltérésekre. Hisz éppen a jogérvényesítés bizonytalan eredményeket ígérő, s a szembenálló felek között megőrzött együttműködés minimuma nélkül megoldással nem kecsegtető voltában áll a nemzetközi jog sajátossága – s a vele szembeni kritika fő érve. A nemzetközi magánjog szférájában viszont a sértett félnek minden reménye megvan arra, hogy a jogsértést a jogviszony részesei felett álló intézmény – bíróság, választottbíró, más hatóságok – döntései segítségével, végső soron kényszer útján is orvosoltathatja. E különbség oly erőteljes, hogy ha egy, a jogdogmatika finomságaira érzéketlen elmének kellene támpontot adni, miképp döntheti el, hogy egy jogviszony nemzetközi jogi, vagy nemzetközi magánjogi, elég lenne azt mondani, hogy tekintse nemzetközi jogi viszonyt az, amelyikben a felelősség megállapítása és a jogkövetkezmények kiváltása magukon a feleken múlik, s általuk megy végbe, míg nemzetközi magánjogi a viszony akkor, ha létezik egy szerv vagy fórum, amely a felek vitáját nem a felek együttműködési akaratának határáig rendezheti, hanem, akár kifejezetten az egyik ellenében is.

E magyarázat természetesen nem elégti ki a szakembert, hiszen a nemzetközi jog is ismer központosított szankció alkalmazást – elsősorban a Biztonsági Tanácsnak szánt jogkörben, illetve a kollektív önvédelem mint az agresszió jogkövetkezményének formájában – valamint bírósági típusú eljárásokat is. Ezek azonban nem érintik válasz-

tott témánkat. A szürke sáv feltérképezésénél a választottbíróóságokra kell tekintettel lennünk, azokra a nemzetközi jog alapján létrehozott – ad hoc vagy állandó – nemzetközi intézményekre, ahol két állam, vagy állam és nem állam állnak egymással szemben, civilisztikai természetű – tehát nem kifejezetten a szuverenitásból fakadó – ügyek elbírálása kapcsán.

Ezek két nagy változata ismert: vagy úgy kerül szembe egymással két állam, hogy az egyik polgári vagy jogi személyének ügyét a maga szférájába emeli, s diplomáciai védelem alkalmazása során igényt támaszt a másik állammal szemben, vagy egy polgári avagy jogi személy közvetlenül lép fel az állammal szemben, kettejük szerződése vagy a nemzetközi jog alapján. A közös lényeg az, hogy nemzetközi jogi, vagy a szürke sávba tartozó egyezmény – emlékeztetek az *Anglo-Iranian Oil Company vs. Perzsia* esetre – által felállított nemzetközi fórum dönt civilisztikai tartalmú jogviszonyról.

A kérdés ilyenkor az, hogy a nemzetközi fórum által alkalmazott jog a nemzetközi jogba vagy a nemzetközi magánjogba tartozik. *Makarov* erről így ír: „Ha a nemzetközi fórum nem fellebbviteli bíróságként működik és nincsenek államközi szerződésben rögzített kollíziós normák, amelyek a nemzetközi fórum *lex forijának* lennének tekinthetők, akkor a nemzetközi fórumnak magának kell őket felderítenie vagy kialakítania, így ezek forrásuk szerint nemzetközi jogi normák.” (MAKAROV 132. old.) *Lipstein* azonban, szerintem helyesen, ezeket a normákat „nemzetközi” nemzetközi magánjogi normáknak nevezi. (*Rules of international conflict of laws.*) (LIPSTEIN 174. old.) E normákat mind az elmélet (McNAIR 10. old.), mind az eljáró döntőbíróóságok hajlamosak a Nemzetközi Bíróság Statútuma 38. cikk 1/c pontja szerinti általános jogelvekkel azonosítani. Így pl. a *Szaudi Arábia vs. Arabian American Oil Company* ügyében a bíróság megállapította, hogy önmagának „kell megállapítania az ügy érdemében alkalmazandó jogot, figyelembe véve a feleknek azt az útmutatását, hogy ezt a jogot a mérlegelt ügy sajátosságainak megfelelően határozzák meg.

A jelen esetben a megállapodás részesei nem utaltak egyetlen önálló jogrendre sem. Mivel tehát a döntőbíróóság van felhatalmazva az alkalmazandó jog meghatározására, ő így fog cselekedni, támaszkodva a nemzetközi magánjog általános elméletére.” (Hambro nyomán idéztem – HAMBRO 43–44. old.) Az *Abu Dhabi sejkje vs. Petroleum Development Ltd.* ügyében Lord Bishopstone döntőbíró megállapította, hogy sem az Abu Dhabi-i jog – mivel ilyen nincs –, sem az angol jog – mivel ezt a szerződés kizárja – nem alkalmazható, így az ítélet – „a civilizált nemzetek közösségének közös gyakorlatában, valamint a jóhiszemben gyökerező általános elveken, egyfajta „modern természetjogon” fog alapulni”, – amivel felfogásom szerint ugyancsak a szürke tartomány normáit írta le. (HAMBRO 38. old.)

Még egy jellegzetes döntőbíróági gyakorlatra kell utalni. Az első világháborút követően a Szövetséges és Társult Hatalmak illetve a vesztes felek között létrehozott, a békeszerződéseken alapuló, saját eljárási szabályait megállapító vegyes döntőbíróóságokra az volt a jellemző, hogy olyan ügyekben ítéleztek, amelyekben a győztes államok polgárai és jogi személyei a vesztes állam és annak polgárai és jogi személyei

ellen léphettek fel. Eme eljárás szürke sávba utalását nemcsak a felek természete indokolja, hanem az is, hogy itt részben a békeszerződés tételes rendelkezései, részben a nemzetközi magánjog általános elvei alapján ítélték, s nemkülönb az is, hogy az államok szereplésének sajátos jellege volt. A vesztes államok ugyanis nem iure gestionis természetű ügyleteik következményeit viselték, hanem azoknak a szuverén minőségben elkövetett tetteknek hatásait, amit mint háborúzó felek végrehajtottak. Azaz nagyon is állami, főhatalmi minőségükben és minőségükért álltak helyt tisztán polgári ügyekben. (Így például a Magyar Államot tizenötezer frank kártérítésre kötelezték, mert 1914. szeptember 19-én „elrekvirálta” egy francia állampolgár gépkocsiját.) (VEGYES ... 75–76. old.)

Végezetül nézzük, van-e konkrét összefüggés a nemzetközi magánjog belső bíróságokon/választottbíróságokon keresztül megvalósuló érvényesítése és a nemzetközi jog között! Az igenlő válasz alapja az, hogy a nemzetközi jogba tartozó állam- és kormányelismerés jelentős hatást gyakorolhat mind az elismert állam immunitásának érvényesítésére, mind az elismerő országban való vagyonával való rendelkezés lehetőségeire. A mi szempontunkból ennél fontosabb azonban az, hogy gyakran csak az elismerést követően fogja az elismerő állam bírósága az elismert állam jogát mint felhívott jogot alkalmazni, illetve a főhatalma alapján tett intézkedést tudomásul venni, amint azt az iskolapéldául szolgáló Luther vs. Sagor ügy is bizonyítja, amelyben az angol másodfokú bíróság a Szovjetunió kormányának az első és másodfokú eljárás közben Anglia részéről történő de facto elismerése alapján változtatta meg az elsőfokon eljáró bíróság ítéletét, elismerve mostmár a szovjet államosítás jogkövetkezményeit. (DAHM 127. old.)

III. A magyar gyakorlat néhány kérdése

Tárgyunk szempontjából két téma különösen fontos: az egyik a jogi személyek és az állam viszonya a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, elsősorban a külkereskedelemben, a másik: a KGST keretében létrejövő, kettős – nemzetközi jogi és nemzetközi magánjogi – természetű szabályok, illetve intézmények, különös tekintettel a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre.

1. A gazdasági kapcsolatok, a külkereskedelem, mint a szürke sáv része

A magyar külkereskedelmet nem a belső és nem a világpiac szabályozza, hanem egy bonyolult rendszer, amely a tervgazdálkodást kifejező állami külkereskedelmi monopóliumon alapul.

A termelő-fogyasztók és a közvetlen fogyasztók igényeit tehát nem a piac tükrözi és elégíti ki, hanem az őket rangsoroló, akceptáló vagy elutasító központi/hatósági döntések láncolata. Ennek – és ebből következően – a külkereskedelmi ügyleteknek vannak polgári jogi szintű és közhatalmi, állami mozzanatai. Ezért ahhoz, hogy egy ügylet nemzetközi jogi vagy nemzetközi magánjogi természete megállapítható legyen, tisztázni kell, hogy ki – milyen szinten – hoz érdemi döntést abban, továbbá, hogy erre a döntésre mi jogosítja fel, milyen pozícióhoz kötődik az adott jogosítvány. A külkereskedelmi monopólium nem a szuverenitás, a főhatalom feltétlen attribútuma. Sokkal inkább a szocialista állam gazdaságszervező szerepéből következik. (SZÁSZ, 219. old.) Éppen ezért a külkereskedelmi monopólium birtokában hozott döntések nem feltétlenül nemzetközi jogi jellegűek. Ennek megítéléséhez további segédeszközre van szükség. Ilyen annak tisztázása, hogy az adott gazdasági – és jogi – viszony módosítására, megszüntetésére ki jogosult, s különösen az, hogy nem-funkcionálása esetén, vagyis jogi kategóriákban fogalmazva a felelősség beálltakor ki, milyen fórum előtt, milyen lépéseket tehet, azaz nemzetközi jogi vagy magánjogi felelősség érvényesítésére kerül sor, avagy éppen nem jogi, hanem közvetlenül politikai úton oldják meg a problémát.

A nemzetközi gazdasági kötelezettségvállalásoknak két szintje van: az állami és a nem állami. Állami szintű kötelezettségvállalásra jogosítottak a NET, a MT, az Ágazati Állandó Kormánybizottságok és a Kétoldalú Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottságok magyar tagozatai, valamint a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői (RANSBURG, 271. old.). Nem állami szinten tevékenykednek a külkereskedelmi vállalatok és a külkereskedelmi joggal felruházott gazdálkodó egységek. Ez utóbbiak azonban szoros függésben vannak az állami szinttől, ami a szürke sáv kialakulására vezet, s magában hordozza az egyik legizgalmasabb kérdést: mi módon éri el az állam, hogy államközi szinten vállalt kötelezettségeinek magánjogi teljesítések útján eleget tegyen. Erre a válasz a direkt tervutasításos gazdasági rendszerekben adott, nem így azonban a vállalati függetlenséget elismerő magyar mechanizmusban. A direkt tervutasításos gazdasági rendszer vállalatait a nemzetközi jogász a tények nagyobb sérelme nélkül az állam szerveként foghatja fel, s így alkalmazhatja az állam szerveiért való felelősségére kialakult doktrínát abban az esetben, ha nemzetközi jogi formában vállalt gazdasági kötelezettségvállalásait nem teljesíti.

A magyar gazdaságban azonban a vállalatok közelebb állnak a természetes és a jogi személyek klasszikus státuszához, éppen ezért velük kapcsolatban csak a nemzetközi jog erre vonatkozó – s az állam szerveiért való felelősségnél sokkal enyhébb és lazább – normái alkalmazhatók, ami két szocialista ország kapcsolatában aszimmetrikus viszonyokra vezet – legalábbis a formális logika szabályai szerint. Mi módon kerüli hát el a magyar gazdaságirányítás azt, hogy ez az aszimmetria visszafogóan hasson a partnerek szerződő kedvére, mi módon kapcsolja össze állami vállalásait a termelő egységek gyakorlatával, s hogyan eredményez mindez átmeneti formákat a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog között, illetve az egyik jogág/jogrendszer miképp realizálódik a másikba tartozó intézkedések, praxis által – ezt kell áttekinteni.

A szocialista országok gazdasági kapcsolatainak keretében az 5 éves árucseréfor-galmi megállapodások szolgálnak. Ezeket nemzetközi jogi egyezménybe foglalják, kormányközi szinten, rendszerint azonban nem publikálják őket, elmarad a transz-formáció. Ami a tartalmukat illeti, az államok ezekben az árucseré alakulását áruk ellentételezésével és mennyiségi, illetve értékkontingensek rögzítésével határozzák meg. Ha e kötelezettségvállalások jogi jellegét akarjuk megragadni, akkor a nemzet-közi joghoz közeli tartományba eső, de szürke sávbeli egyezmény létrejöttét kell megállapítanunk.

Egyértelműen nemzetközi jogi jogalanyok, államok és azoknak nemzetközi egyezmény megkötésére jogosított szervei állnak egymással szemben. Az is igaz, hogy mint a társadalomban egyedülálló pozíciót elfoglaló erő lépnek fel; de nem tipi-kusan a szuverenitáshoz kapcsolódó jogkörökben, sokkal inkább mint a legfőbb gazdasági hatalom hordozói, mint annak a speciális szerepnek a betöltői, amelyet a szocialista gazdaság az államnak biztosít. Fontosabb azonban e teoretikus különbségtételnél az, hogy az egyezménnyel létrehozott jogviszony tárgya és tartalma sem tisztán nemzetközi jogi.

Milyen magatartást és milyen jogokat – kötelezettségeket ír elő egy ilyen egyez-mény? 10–15 cikkben rögzíti az együttműködés mechanizmusát, kimondva, hogy a szállítások a kiviteli és behozatali árulistákban meghatározott kötelező mennyiségi és értékkontingensek alapján történnek, melyeket majd az éves jegyzőkönyvek útján bontanak le, s amelyek a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított szervezetek között kötendő szerződések útján realizálódnak. Felhívja az alkalmazandó KGST normákat (ÁSZF, stb.), elismertli a KGST árképzés elvét, lehetővé teszi, hogy az egyezményt későbbi KGST határozat alapján módosítsák.

A Külkereskedelmi Minisztériumok képviselőiből álló vegyes bizottságot létesít az éves jegyzőkönyvekbe foglalt, de nem teljesített kötelezettségek rendezése és álta-lában a megállapodások megvalósulásának szemmel tartása érdekében.

Az éves jegyzőkönyvekre, melyeket kormány szinten kötnek, gyakorlatilag mindaz áll, amit az előbb kifejtettem, azzal a különbséggel, hogy ebben erőteljesebbek a magánjogi elemek, amennyiben a teljesítendő szolgáltatások, áruszállítások, mind tárgyakat, mind ellenértéküket tekintve részletesebben meghatározottak, de természetesen nem érik el egy polgári jogi szállítási szerződés, vagy szolgáltatásra, vállako-zásra vonatkozó megállapodás konkrétságát. Mindennél jobban mutatja ezt az a közismert tény, hogy valójában majd a külkereskedelmi – és ilyen joggal felruházott termelő – vállalatok egymásközi szerződésai útján realizálódnak.

Az állami szintű kötelezettségvállalásokhoz kapcsolódó (pontosabban, mint látni fogjuk hiányzó) felelősségi formák áttekintése előtt érdemes számbavenni az állami szint eszközeit a magánjogi szerződések megszületésének serkentésére.

Magyarországon nincs publikált jogszabály, amely garantálná az állami szinten vállalt nemzetközi gazdasági kötelezettségvállalások vállalati szintű teljesítését, nincs olyan norma, amely általában és a jogrendszerbe beépítve érné el ezt. A külkereske-delmi törvény, az 1974. évi III. tv. kimondja ugyan, hogy „a nemzetközi szerződésben

vállalt kötelezettségeket a gazdálkodó szervezetek teljesíteni kötelesek”, ugyanakkor egy kétoldalú Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság magyar tagozata és valamely külkereskedelmi (hát még egy termelő) vállalat között semmiféle olyan hierarchikus kapcsolat nincs, amely a törvényszöveg fedezetétől szolgálhatna. Egy megszorítás van: az illetékes miniszter (a vállalat alapítója) *kivételes esetben* népgazdasági érdekből utasíthatja a vállalatot, azzal a feltétellel, hogy a vállalatnál az utasítás következtében fellépő kárt megtéríti (tv. 21–22. § + végrehajtási hat. 13–17. (1053/1974. (X. 17.) MT. hat.). Kézenfekvő, hogy a nemzetközi gazdasági kötelezettségvállalások teljesítését nem lehet a mindennapok során rendszeresen a kivételes esetekre rendelkezésre bocsátott, a magyar gazdaság rendjétől idegen eszközökkel fenntartani. Az élő gyakorlat – tehát a megoldás – lényege a következő: mind a nemzetközi kötelezettségvállalás előkészítésébe, mind a konkrét tárgyalásokba bevonják az érdekelt gazdálkodó egység képviselőjét (így: RANSBURG: 262. old.), tehát egyrészt a vállalatok betérjesztik igényeiket és ajánlataikat a tárgyalási javaslatok összeállításához (pl. éves árucsereforgalmi jegyzőkönyv megkötésénél), illetve alkalmazottjuk egyben tagja mondjuk annak az Állandó Kormánybizottságnak, amely a KGST valamely Állandó Bizottságának magyar tagozataként a megállapodást kidolgozza.

Itt ragadható meg a kötelezettségvállalások kettős természete: formailag nemzetközi jogi megállapodás, hiszen a kormány vagy minisztérium (országos főhatósági szerv) szintjén kötődik meg, (bár vannak „alsóbb fokú” megállapodások is) tartalmilag azonban már a leendő nemzetközi magánjogi viszony alanyainak konszenzusát is hordozza, szinte előszerződésnek fogható fel. A tulajdonképpeni kapcsoló erő a megkötésben résztvevő személyek kettős pozíciója, hogy mint kormánybizottsági tagok az állami akaratot, de mint valamely vállalat, termelő egység alkalmazottai annak akaratát egyszerre fejezi ki. (RANSBURG, 260–266. old.) Természetesen emellett az állam rendelkezésére áll a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányításának felettébb részletes belső jogi arzenálja, pénzügyi szabályok, külkereskedelem-politika stb. teljes felsorolásuk helyett utalok Mádl Ferenc és Vékás Lajos kéziratának 38. § B. pontjára (MÁDL–VÉKÁS).

Ami a felelősségi viszonyokat, mint elméletünk lakmuszpapíráját illeti, két esetet kell megkülönböztetnünk: az állami kötelezettségvállalásokért (5 éves megállapodásokért, éves jegyzőkönyvekért) való felelősséget, és a magánjogi alanyok szerződéseinek kapcsán fellépő igényeket és érvényesítésük módját.

Az állam a kormányközi gazdasági megállapodásokban foglalt ígéretét két okból szegheti meg: vagy nem akarja, vagy nem tudja rábírní a vállalatokat a szerződések megkötésére, a teljesítésre. Az ezzel kapcsolatban felmerülő problémákat Kemper nyomán Mádl Ferenc és Sólyom László foglalja össze (MÁDL–SÓLYOM 211. old.). „Az uralkodó felfogás izolálja egymástól a nemzetközi jogi és a polgári jogi szférákat és így kizár minden kapcsolatot a két jogág szankciói között. Ebből az izoláltságból jelenleg is komoly problémák adódnak az éves kereskedelmi megállapodások nemteljesítésekor. Vitás először is, hogy az államok mire kötelezik magukat. Az uralkodó felfogás szerint arra, hogy *tervezési és vezetési rendszerük segítségével a konkrét kereskedelmi*

szerződések megkötését biztosítják. Ebből következne, hogy az állam anyagilag felelősségre vonható lenne, ha a külkereskedelmi vállalata nem teljesít. A gyakorlatban azonban 14 év óta egyetlen üzem sem mentesíthette magát a felelősség alól állama intézkedéseire való hivatkozással, hanem kötbért fizetett. Hogy az államok mégis kötelezve érzik magukat a külkereskedelmi megállapodások alapján, mutatja az ilyenkor szokásos megoldás is, azaz, hogy *a minisztériumok tárgyalása eredményeképpen a károsult állam is kihagyhat egy szállítást.* Mindez mutatja az állam és a vállalatok kötelezettségeinek összefonódását. A kereskedelmi megállapodásban vállalt kötelezettség éppen annak példája, hogy egészíti ki egymást a gyakorlatban a „nemzetközi jogi” és a „polgári jogi” szabályozás, hogyan válhat ki a „nemzetközi jogi” kötelezettség-szegés „polgári jogi” szankciókat és fordítva, amiből következik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a nemzetközi jogi és a polgári jogi szankciók valamilyen kombinációjára kell törekednünk”. (Kiemelés tőlem.)

Az idézet rámutat a felelősség érvényesítésének csomópontjaira, de elmulasztja megkülönböztetni azt a helyzetet, amikor a polgári jogi szerződés létre sem jön, attól, amikor megszületik, de nem teljesítik. Indokolt ez annyiban, amennyiben a végeredmény mindkét esetben lehet az, hogy az érdekelt partner is kihagy egy szállítást, nem teljesít egy másik kontingenst. Mégis látni kell, hogy az első esetben nemzetközi jogi, a másodikban nemzetközi magánjogi szerződésszegés szankciójaként alkalmazzák ezt az egyik jogágba sem sorolható – tipikusan a szürke zónába tartozó – lépést.

A nemzetközi jogban ismert reparációk tárháza szegényes, a tiltakozás, az elégtételadás stb. ebben az összefüggésben légüres térben mozognak, retorziók és represzálíák alkalmazása pedig a szocialista államok nemzetközi gazdasági kapcsolataiban aligha kedvezne az együttműködés erősítésének. Felmerülhetne a sértett állam kártérítési igénye, mint reális kárpótlás. Ennek azonban kettős akadálya van. A formai az, hogy a megállapodások nem rendezik a jogsértés lehetséges következményeit, nem számolnak a felelősséggel. Ettől függetlenül a nemzetközi jog általános/szokásjogi szabályai alapján az államok követelhetnének kártérítést. Ekkor belépne az érdemi akadály: a szocialista országok kereskedelmének, s főleg pénzkapcsolatainak jelenlegi struktúrájában a pénzbeli kártérítésnek nem lenne haszna, hisz a sértett ország nem tudná átváltani azt az elmaradt szolgáltatásra, árrúra. Ez vezet arra, hogy az államok klasszikus nemzetközi jogi eszközzel a viták békés rendezése útján, vagyis a főhatóságok közötti tárgyalások segítségével találják meg a megoldást valamely viszontszolgáltatás törlésében.

Ez a gesztus – mivel az együttműködési készség csökkenését jelenti – értékelhető nemzetközi jogi szankciónak is. (VALKI, L.: Van-e szankciója ... 67. old.)

Megemlítendő, hogy súlyos konfliktus alkalmával olykor meghaladják a jog keretét általában, s legmagasabb politikai szinteken – nagyobb összefüggésekbe ágyazva – rendezik az ellentéteket.

Az elmélet nem elégedhet meg ilyen darabos megoldásokkal. Ezt tükrözi Mádl Ferenc és Sólyom László (MÁDL–SÓLYOM, 225. old.) álláspontja is, amelynek értelmében itt a szuverenitás sérelme nélkül az állam ad hoc jelleggel és meghatározott

jogi formában lemondhatna az immunitásáról, azaz lehetővé tehetné, hogy nemzetközi jogi típusú kötelezettségvállalásáért polgári jogi jogalany módjára álljon helyt. Szász Iván ezt a következő módon fogalmazza meg (SZÁSZ, I.: A KGST 219. old.): „Alapvető kérdés a felelősség jellegének megválasztása. Noha első látásra nemzetközi jogi kötelezettségről és ennek megfelelő nemzetközi közjogi típusú felelősségi szabályok megállapításáról van szó, a kötelezettségek és az együttműködés természetére tekintettel erősen polgári jogi felelősségi struktúra kialakítása mutatkozik célszerűnek. Az egész szabályrendszernek a polgári jogi felelősség mintájára és irányába kell a tradicionális állami felelősséghez képest elmozdulnia.” Tegyük azonban hozzá: eme elméletileg logikus és rokonszenves megoldás realitásának sorsa az együttműködésben részes államok gazdasági kapcsolatainak természetétől függ: polgári jogi eszközök csak áru-pénzviszonyokra alkalmazhatók, tényerésük a természetes csere visszaszorulásának függvénye.

A felelősség érvényesítésének másik alaphelyzete az, amikor a konkrét polgári jogi szerződés a két ország külkereskedelmi vállalatai között létrejött ugyan – azaz az államok eleget tettek a jegyzőkönyvben foglalt kötelezettségüknek – de valamelyik fél nem teljesít. Erre irányadóak ugyan az ÁSZF szabályai, azaz kötbért lehet érvényesíteni, vagy kötelező választott bíraskodás útján a partnert teljesítésre vagy kártérítésre kötelezni – ez ritka –, de a gyakorlat jól ismeri azt a megoldást, hogy a nemzetközi magánjogi ügyet „visszateszik” nemzetközi jogi síkra, vagy legalábbis a szürke sávba, s a vállalatok főhatóságai, azaz gyakorlatilag a külkereskedelmi minisztériumok útján keresik a megoldást, ami állhat a viszontszolgáltatás törlésében, vagy kontingens módosításban, esetleg minisztériumok közötti ígéretben a szállítás elhalasztásáról. Azaz ebben az esetben a polgári jogi szféra terjeszkedik a nemzetközi jog, vagy legalábbis az államközi kapcsolatok irányába, míg az előbbi esetben az államközi megállapodások nem-teljesítésekor egy fordított folyamattal, a polgári jog szankciói iránti hajlammal találkozunk. Ezt konstatálja Szász Iván is (SZÁSZ, 222. old.) megállapítva, hogy „Az együttműködés gazdasági mechanizmusának jellegével függ össze a nemzetközi jogi, államközi jogi instrumentumok determináns szerepe a polgári jogi kapcsolatokra. Ugyanakkor az ilyen nemzetközi jogi jellegű, államközi kapcsolatok belső tartalmában lassan, de erőteljesen halmozódnak fel a polgári jogra jellemző megoldások is.”

2. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek

A szocialista országok gazdasági együttműködésének a szürke sávba eső területeit vizsgálva, szólni kell az államközi gazdasági szervezetekről (ÁGSZ) és a nemzetközi gazdálkodó szervezetekről (NGSZ).

Az államközi gazdasági szervezetek megítélése könnyű, hiszen „Az államközi gazdasági szervezetek mindig az érdekelt KGST-tagállamok között megkötésre kerülő államközi szerződés alapján jönnek létre, a tag mindig az állam, az ilyen szervezetekben főszabályként az államokat különböző államigazgatási szervek képviselik...” (FICZERE–SÁRKÖZY, 23. old.), költségvetési rendben finanszírozzák őket. Egyértelműen alanyai a nemzetközi jognak, ugyanakkor nem feltétlenül alanyai bármely belső

jognak. Említésüket az indokolja, hogy vagy koordináló tevékenységet végeznek (pl. a Hajótér Bérlest Koordináló Iroda, Rajka-Gönyü Folyami Igazgatóság), vagy konkrét együttműködést valósítanak meg (pl. INTERCHIM, Dubnai Egyesített Atomkutató Intézet), s ennyiben felmerül, hogy polgári jogi alanyként is szerepeljenek, illetve vannak törekvések, hogy önelszámolóvá téve őket gyakorlatilag nemzetközi magánjogi szervezetekké váljanak. (FICZERE–SÁRKÖZY, 28., 29. old.)

Tárgyunk szempontjából sokkal fontosabbak a NGSZ-ek. Státuszukat hatályos jogszabályok nem szabályozzák. Elvi alapvetés található a Komplex Programban (8. fejezet 3.2; 3.3; 4. pont), s született két fontos, de jogi erővel nem bíró dokumentum, a KGST VB 61. ülésén elfogadott „A KGST tagországokban létesítendő NGSZ-ek alapításának és működésének feltételeiről szóló Mintaszabályzat”, valamint „A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és tevékenységére vonatkozó egységes rendelkezések” (Mintarendelkezések) 1976-ban. Mindkettő teljes szövegét közli *Ficzere Lajos és Sárközy Tamás* könyvük függelékében.

E három okmány egymásra vetítésével kiolvasható, hogy három típusú NGSZ-t akartak körülírni: az *egyszerű társulást* (nemzetközi gazdálkodó társaságot), amely jogi személyiséggel nem rendelkezik, az *egyesülést*, amely már jogi személy s legfőbb feladatként koordinálást végezne, valamint a hagyományos értelemben vett gazdálkodást folytató *közös vállalatot*. Számunkra e három formációt az teszi különösen érdekessé, hogy alapításukra az okmányok alternatív megoldást írnak elő: *vagy* államközi – tehát nemzetközi jogi – *vagy* polgári jogi szerződés nyomán keletkeznének. Ugyanakkor elméletileg mikroökonómiai szinten tevékenykednének, azaz a nemzetközi magánjog alanyaival egysorban. A feltételes módra azért van szükség, mert az eddigi gyakorlat nem adott választ az alapvető kérdésekre, sőt. Napjainkig csupa egyesülés jött létre, melyeket államközi szerződéssel alapítottak, s tevékenységük is leginkább egy nemzetközi gazdasági szervezethez áll közel, javaslatokat készítenek elő a KGST bizottságainak, s gyakorlatilag állami – legfeljebb „tröszt” – szinten koordinálnak. Ebből adódott, hogy „a gyakorlatban is megmutatkozott az államközi egyezményen való alapítás minden gazdasági hátránya, alapvetően az, hogy az ilyen alapítás az NGSZ-t *szükségképpen bizonyos mértékig államközi szintre, szuverének kapcsolati szférájába helyezi*. Igaz ugyan, hogy az ilyen nemzetközi közjogi szinten való tárgyalásoknál a közjog bizonyos mértékben kommercializálódik, magánjogi elemekkel telítődik, de ennek megvannak a természetes határai. A gazdasági szervezet tehát nemzetközi közjogi színezetet kap, olyan szervezeti és működési mechanizmust ölt fel, amely a gazdasági operativitást, a gazdaságosságot szükségképp háttérbe szorítja (pl. államonként egy szavazat, az egyhangúság teljes megkövetelése stb.)” (FICZERE–SÁRKÖZY, 162. old.)

Az alapító, az állam és a tag, a vállalat egybeolvadása és elkülönülése meglehetősen zavaró tehát, különösen, ha megtoldjuk azokkal a problémákkal, amelyek a NGSZ-ek rendezetlen, a meghatározatlanság ködében lebegő tulajdonviszonyaiból fakadnak. Az átmeneti megoldást *Ficzere Lajos és Sárközy Tamás* abban látják, hogy a NGSZ-t polgári jogi szerződéssel alapítsák, melynek csupán előfeltételét alkotná egy államközi

megállapodás (i. m. 164. old.). Ezzel elérkeztünk az utolsó említendő problémához, a NGSZ-ekre vonatkozó jog kérdéséhez. Három fő forrás különíthető el: a nemzetközi jog, a nemzetközi jog formájában megjelenő egységes jog, s a belső jog. Helyes arányuk és hatásmechanizmusuk kialakítása még a jövő feladata, mégis látható, hogy a NGSZ-ek működésének feltételeit és határait megszabó normák tipikusan a szürke sávba tartozó szabályok.

3. A szocialista országok nemzetközi közjogi vállalatai

A szocialista országok egynémelyike tett már kísérletet olyan vállalatok létrehozására, amelyek a szuverén akaratának köszönhetik ugyan megszületésüket, de életre kelve már többé-kevésbé magánjogi alapon működnek.

Magyar vonatkozásban a kezdeti lépéseket az ötvenes évek elejéig működött MASZOVLET, MASZOLAJ és MASZOBAL jelentette, ezek azonban inkább politikai, mint gazdasági tényezők hatására születtek. A jelen története 1959. április 16-án kezdődik, amikor a magyar és a lengyel kormány egyezményrel megveti a HALDEX magyar-lengyel, meddőhányók hasznosítását végző részvénytársaság alapjait. Ez kiegészülve a Tatabányai Szénbányászati Tröszt és a lengyel partner által kötött polgári jogi szerződéssel alkotja az rt. működési keretét, a további részleteket a lengyel részvénytársasági jog szabályozza. Azt, hogy a HALDEX nem „süllyed” teljesen magánjogi szférába, mutatja, hogy a közgyűlés, illetve felügyelő bizottság legfontosabb döntéseihez a MNK nehézipari miniszterének, illetve az LNK bánya- és energiaügyi miniszterének a jóváhagyása kell.

Az 1964-ben alapított magyar-bolgár INTRANSZMAS, valamint az 1973-as, többoldalú INTERATOMENERGO és INTERTEXTILMAS státuszának szabályozása a következő sémában foglalható össze: Az érintett kormányok kötnek egy nemzetközi jogi egyezményt konkrétan az adott nemzetközi jogi vállalat létesítésére, majd képviselőik megalkotják a vállalat alapszabályát. Ezután meghatározzák e két okmány és a székhelyország vállalatokra/társulásokra vonatkozó viszonyát oly módon, hogy az egyezmény, illetve az alapszabály elsőbbséget élvez a polgári jogi (gazdasági jogi) szabályokkal szemben. Az tehát a lényeg, hogy itt nem a nemzetközi jog köntösében megjelenő, de tisztán nemzetközi magánjogot jelentő kollíziós szabállyal, vagy egységes joggal állunk szemben, hanem egy speciális helyzettel: a polgári jogalany, polgári jogi típusú aktusait két gyökeresen különböző forrásból eredő normaösszesség szabályozza: a *nemzetközi jogként* és a *belső jogként* fogalmazott szabályok *konglomerátuma*, melyek *egy mezőben*, a nemzetközi jogi vállalat aktivitásának területén érvényesülnek.

IRODALOM

- Bobrowszky, I.*: A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban. Budapest, 1978.
- Bodnár, L.*: A nemzetközi jogi normák „transzformálása” az államon belüli jog szférájába. (Kézirat, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének sokszorosított anyaga.) Szeged-Budapest, 1980.
- Boguszlavszkij, M. M.*: Mezdunarodnoje csasztnoje pravo. Moszkva, 1974.
- Dahm, G.*: Völkerrecht I–II. Stuttgart, 1958.
- Dölle, H.*: Internationales Privatrecht. Karlsruhe, 1968.
- Ferid, M.*: Internationales Privatrecht. Ein Leitfaden für Studium und Praxis. (Ny) Berlin, 1975.
- Ficzere, L.*–*Sárközy T.*: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Budapest, 1978.
- Hambro, E.*: The Relation between International Law and Conflict Law. in: Recueil des Cours de l'Academie de droit international, 105. (1962. I.)
- Haraszti, Gy.*–*Herczegh, G.*–*Nagy, K.*: Nemzetközi jog. Budapest, 1976.
- Herczegh, G.*: General Principles of Law and the International Legal Order. Budapest, 1969.
- Hrabzskov, V. G.*: Problemü szootnosenyija mezdunarodnava publicsnava i mezdunarodnava csasztnava prava. in: Ezsegodnyik mezdunarodnava prava 1977. Moszkva, 1979.
- Ignatyenkov, G. V.*–*Osztapenko, D. D.* (szerk.): Mezdunarodnoje pravo. Moszkva, 1978.
- Kegel, G.*: Internationales Privatrecht. München, 1964.
- Lipstein, K.*: The General Principles of Private International Law. In: Recueil des Cours de l'Academie de droit international, 135. (1972. I.)
- Lunc, L. A.*: Mezdunarodnoje csasztnoje pravo. Moszkva, 1970.
- Mádl, F.*: Magyarország első magánjogi törvénykönyvéről. Állam- és Jogtudomány, XXIII. (1980) 2. sz.
- Mádl, F.*: Összehasonlító nemzetközi magánjog – A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Budapest, 1978.
- Mádl, F.*–*Sólyom, L.*: Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről. Gazdasági és Jogtudomány 1970. 1–2. sz.
- Mádl, F.*–*Vékás, L.*: Magyar nemzetközi magánjog – a nemzetközi gazdasági kapcsolatok főbb elemeivel. (Kézirat) Budapest, 1979.
- Makarov, A. N.*: Internationales Privatrecht und Völkerrecht. In: Strupp–Schlochauer (szerk.) Wörterbuch des Völkerrechts. II. kötet.
- Lord McNair*: The General Principles of Law Recognized by Civilized Nations. In: The British Yearbook of International Law. 33. kötet, 1957.
- Nagy, B.*: Négy univerzális nemzetközi jogi alapelv valóságos tartalmáról. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Actái XXII. Budapest, 1980.
- Niederer, W.*: Internationales Privatrecht und Völkerrecht. Schweizerisches Jahrbuch, 5. kötet (1948)
- Peschka, V.*: A jogszabályok elmélete. Budapest, 1979.
- Raape,–Sturm*: *Raape, L.*: Internationales Privatrecht 6. neuarbeitete Auflage von F. Sturm. München, 1977.
- Ransburg, G.*: A vállalatok nemzetközi kapcsolatokban való részvétele állami irányításának jogi formái. In: Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. Budapest, 1974.
- Schnitzer, A. F.*: Rechtsvergleichung, Internationales Privatrecht und Völkerrecht im System des Rechts. Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 1976, 1.
- Sorensen, M.* (szerk.): Manual of Public International Law. New York, 1968.
- Stevenson, J. R.*: The Relationship of Private International Law to Public International Law. Columbia Law Review. Vol. 52. 1952. 5. sz.

- Szász, I.*: A KGST integráció jogi mechanizmusa. Jogtudományi Közlöny, 1979. 4. sz.
- Valki, L.*: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Budapest, 1977.
- Valki, L.*: A nemzetközi jog értéktartalmáról. Külpolitika, 1977. 4. sz.
- Valki, L.*: Van-e szankciója a nemzetközi jognak? Külpolitika, 1979. 1. sz.
- Vegyes döntőbírói határozatok tára (A Magyar Jogi Szemle Melléklapja) szerk.: Dr. Geöcze Bertalan, Budapest, 1927.
- Verdross, A. – Simma, B.*: Universelles Völkerrecht. Theorie und Praxis. (Ny) Berlin, 1976.
- Völkerrecht: Kröger, H.* (szerk.): Völkerrecht I–II. Berlin, 1973.

A POLGÁRI ELJÁRÁS ELHÚZÁSÁNAK SZANKCIÓI DE LEGE LATA

GÁSPÁRDY LÁSZLÓ

Noha voltaképpen a feladatunk a polgári eljárás elhúzása szankcióinak kifejtése a hatályos jogállapot szempontjából, két körülmény is arra késztet, hogy ezt a feladatot szélesebb bázisról kiindulva törekedjünk megoldani. Az egyik körülményt az idézi elő, hogy mind a külföldi, mind a magyar polgári eljárásjogi irodalom e jogágazat szankcióival általában az egyes szankciós jogintézmények kapcsán foglalkozott, s ily módon mindmáig hiányzik egy olyan elméleti alapvetés, amely háttére lehetne az alkalmazott szankció-kutatásnak a polgári eljárásjog tudományában. Az itt következő fejtegetések természetesen nem vállalkozhatnak arra, hogy a meglevő hiányt maradéktalanul pótolják, de talán alkalmasak lehetnek arra, hogy a feladatunk elvégzéséhez szükséges keretben a premisszákat felvázolják. A másik körülményt, amely a polgári eljárásjogi szankciók témakörének átfogóbb szemléletére indított, az a felismerés adja, mely szerint az eljárást elhúzó magatartások elleni szankciós védekezés szabályai olyan mértékben integrálódnak a polgári eljárásjogi szankciók rendszerében, hogy azok izolált tárgyalása számos összefüggés eltakarásának veszélyével járhat.

*Asztalos*¹ helyes álláspontja szerint a szankció, vagyis a joghátrány az (elvontan tételezett) jogszabály harmadik elemének, melyet átfogóan jogkövetkezménynek nevez, a joghatáson kívüli másik esete. Felfogásában a szankció mint „a rendelkezés ilyen vagy olyan (szabályszerű vagy rendellenes) realizálódásának jogi értékelését jelenti. Ezzel a meghatározással azonban nem tudunk egyetérteni, mert a jogalkotó valamely magatartás értékelését nem a jogi norma jogkövetkezmény-elemében végzi el, hanem már a diszpozícióban, éspedig azáltal, hogy helyeslőleg megengedi, illetve azáltal, hogy helytelenítőleg megtiltja azt. A joghátrány tehát a negatív jogalkotói értékelésű magatartás tanúsítása esetére előírt jogkövetkezmény, amely jogvesztésben, illetve kötelesslétesítésben nyilvánul meg. E joghátrányok, – mint *Szabó Imre* rámutat² – jogágazatonként differenciáltan jelennek meg. A polgári eljárásjogi szankciók ágazati sajátosságát hangsúlyozva *Szilbereky*³ nézetünkkel összhangban azt emeli ki, hogy a szankciókat az eljárási jogszabályi rendelkezések megsértése (rendellenes realizálása) esetére helyezi kilátásba a jogalkotó.

Ha a polgári eljárásnak azt a rendeltetést tulajdonítjuk, hogy egyrészt a konfliktushelyzetekben az önbíráskodás kiszorításával azok állami ellenőrzése és megoldása számára szolgáljon eszközül, másrészt az anyagi jog uralmát biztosítsa⁴, akkor

jogágazat szankcióiban a jogágazatnak, *mint eszköznek az eszközeit* ismerhetjük fel. Ilyen minőségükben a polgári eljárásjogi szankciók egyrészt demonstratív szerepet játszanak, mert arra (is) hivatottak, hogy kimutassák az igazságügyi fórumok alkalmasságát, kellő eszköztárat annak a feladatnak a betöltésére, amelynek megvalósítására létrejöttek. A polgári eljárásjogi szankciók eszköz-szerepének másik oldala pedig az, hogy az anyagi jog uralmának megvalósítását szolgálja veszélyhelyzetekben. E jogág szankciói azonban – éppen a jogági önállóság folytán, amire *Asztalos*⁵ és *Szilbereky*⁶ mutat rá – széles körben (hol összefonódva az imént említett rendeltetésükkel, hol azoktól viszonylag elkülönülve (szolgálnak „belső” processzuális érdekeket, melyeknek normatív vetületét *Szilbereky*⁷ az „eljárás rendje” összefoglaló megjelölés adta.

A polgári eljárásjog szankcióinak demonstratív, az anyagi jog uralmát elősegítő, illetőleg rendfenntartó rendeltetése a szankciók *hatásában* kell, hogy megmutatkozzék. *Szilbereky*⁸ előtérbe állítja e szankciók represszív, reparációs, illetve preventív hatását, melyek azonban adott esetben nyilván át is fedik egymást, sőt a represszió a kiszabott szankcióban mindenkor olyannyira benne rejlik, hogy ennek lényegét alkotja. Úgy véljük, hogy a reparatív hatást általánosságban nem jelölhetjük meg a polgári eljárásjogi szankciók specifikumaként, mert ritka eset, hogy a polgári eljárás valamely résztvevője az eljárás egy másik résztvevője javára szankcióként köteles vagyoni obligációra. Óvatosan kell kezelnünk a polgári eljárásjogi szankció preventív hatását is, mert míg az anyagi jogi konfliktushelyzetek sémái gyakran ismétlődhetnek meg akár ugyanazon jogalanyok, akár más jogalanyok számára, addig a polgári eljárás mint viszonylag önállósult konfliktushelyzet jóval ritkábban ismétlődik meg ugyanazon személyek számára. (A német szakmai szóhasználat az egyszerperlőkre az „Einmal-Prozessierer” kifejezést alkalmazza.⁹ A polgári eljárásjogi szankciók tehát főként a polgári eljárás professzionátus résztvevőire (jogi képviselők, szakértők) és a jogi személyek egy részére képesek a generális prevenció körében hatni; e személyi körben a bírósági szankciónálási gyakorlat eseményeit illetően az információáramlás bizonyára hitelesebb és élénkebb, mint a polgári eljárások egyéb résztvevői körében. A speciális prevenció sikján – főleg az „Einmal-Prozessierer”-ek táborában – a jogág szankciói elvileg és általában egyetlen eljárás menetében képesek érvényesülni. A polgári eljárásjog szankcióinak éppen ez a korlátozott hatósugarú, vagy inkább egyenlőtlen esélyű hatásmechanizmusa az, amely miatt – többek között – nem tudjuk osztani *Simon Gyula*¹⁰ aggályát, aki észrevételezte, hogy Perrendtartásunkból hiányzik a szankciók alkalmazásával elérni kívánt hatás megjelölése. Amit viszont a polgári eljárásjog szankciós rendszerének hatásmechanizmusában igazán specifikusnak tarthatunk, az tételesen a szankciós jellegű bírósági intézkedések széles körében mint az eljárás folytathatóságát átmenetileg vagy végleg kizáró effektus („par-stop”) jelentkezik. (A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása¹¹, a mulasztást követő szünetelés és permegszüntetés stb. esetén.)

A polgári eljárásjogi szankciók *csoportosítására* tudományágunk művelői már tettek kísérleteket, de ezek a kísérletek nem léptek fel a teljességre törekvés igényével. Így felmerült, mint az egyik osztályozási szempont, a szankcióval terhelt magatartás

tanúsítójának *alanya* szerinti csoportosítás. Erre a *causa divisionis*-ra Szilbereky¹² mutatott rá. Révai¹³ arra hívta fel a figyelmet, hogy a fél terhére kiszabható joghátrányok möött a fél *tipizálható kötelezettségsgései*, mint a megjelenési, a nyilatkozattételi, és a bizonyítási kötelezettség megsértése állhat. Gyarmati¹⁴ egy további felosztási ismérvet jelölt meg annak hangsúlyozása folytán, hogy a szankciók kiszabásának feltételei függhetnek, de lehetnek függetlenek is a magatartás *felróhatóságától*. Egy további megkülönböztetés szerint – ezt Sztás¹⁵ fejtette ki – a polgári eljárásjogi szankciók egyik része *közvetlenül* másik része *közvetett* módon kapcsolódhat a negatív értékelésű magatartáshoz. Végül Szilbereky¹⁶ még további két osztályozási szempontra hívja fel a figyelmet. Az egyik osztályozási szempont a szankció *következményei* szerinti tagolás, a másik felosztási ismerv alapja pedig az, hogy a joghátrány kiszabására az eljárás melyik *létszakában* kerülhet sor.

Processzalistáinknak a fentiekben idézett megfontolásai lényeges hozzájárulást jelentenek a jogág szankciós készletének tudományos csoportosításához. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a csoportosításnak még további felosztási ismérvei dolgozhatók ki, sőt a polgári eljárásjogi szankcióknak a jogági normák keretei közötti erősen szóródott elhelyezkedése, a kazuisztikus szabályozást megközelítő részletezettsége, eseteinek széles választéka folytán inkább az látszik helyesnek, ha a felosztási ismérvek *típusait* vázoljuk. Ilyen típusképző ismérvek lehetnek elsősorban:

- a rendellenes magatartás *alanya*
- a szankció alkalmazhatóságának a *felróhatóságától* való függősége vagy függetlensége
- a szankcióval védett *érdek*
- a joghátránynak az *érdemre* kiható, illetve azt nélkülöző jellege
- a bírósági *jogkör* (fakultatíve vagy kötelezően, illetve hivatalból vagy kérelemre alkalmazandó szankció)
- a joghátrány *mibenléte* (jogelvonó – kötelezettség-növelő, illetve vagyoni – nem vagyoni hátrány) és *következményei*.

A *polgári eljárást elhúzó magatartásokkal szemben alkalmazható szankcióknak* is van természetesen *érdekvédő* funkciójuk. Rendeltetésük *összességükben*, hogy a valóság kiderítésének esélyét fokozzák, kedvezően befolyásolják a hozandó döntés nevelő hatását, járuljanak hozzá az indokolatlan költségek elkerüléséhez, fokozzák az ügydöntő határozat végrehajthatóságának esélyét, pénzkövetelés esetén biztosítsák a marasztalási összeg reális értékét, s mélyítsék el a társadalomban a szocialista igazságszolgáltatás jó működése iránt táplált bizalmat, és mozdítsák elő további polgári eljárások lefolytatása számára szabad kapacitás képződését.¹⁷

Az összességükben a fenti érdekek szolgálatára rendelt szankciók *két vonalon* sorakoztathatók fel. Az egyik vonalon azok a szankciók helyezhetők el, amelyek az elhúzó magatartás képletének teljesen megfelelő tényállást reprimálnak, vagyis akkor alkalmazhatók, ha megvalósult a rendellenes magatartás, és ez szükségtelen többletidőt eredményezett. Ezeket a joghátrányokat a polgári eljárást elhúzó magatartások *par*

excellence szankcióinak nevezhetjük. Vannak továbbá olyan szankciók, amelyeknek alkalmazásához nincsen szükség az említett tényállás teljes perfektuálódására, hanem már akkor működésbe hozhatók, ha egy adott rendellenes magatartás *alkalmas lehetne* arra, hogy szükségtelen többletidővel terhelje meg a polgári eljárást. A polgári eljárásnak ezek a szankciói csak nagyon tág értelemben tartoznak tárgyunkhoz, de megemlítésük mégis szükséges, hiszen bemutatásuk révén válik világossá a jogalkotás elvileg lehetséges „két taktikája” a polgári eljárás elhúzódása ellen bevethető szankciók kialakítása terén. Az eljárás elhúzására „egyébként” alkalmas rendellenes magatartások többnyire mulasztásban nyilvánulnak meg, és jogunk azokhoz általában a „per-stop” hátrányos jogkövetkezményét fűzi. Megjegyzendő, hogy a szankciók telepítésének helye – perfekt vagy befejezetlen tényálláshoz való kötése – kihat az eljárást elhúzó magatartások lehetséges választására is: ha már az „egyébként” az elhúzásra alkalmas magatartás joghátrány alá esik, éspedig az eljárás folytathatóságát kizáró vagy megakasztó szankció alá, akkor beszűkül az elhúzást valósággal kiváltható magatartások repertoárja.

Hatályos jogunk alapján a polgári eljárást elhúzó magatartások szankcióit abból a szempontból, hogy ezek kizárólag az elhúzás joghátrányai-e, vagy adott szankció mögött *más* tényállás is állhat, két csoportra oszthatjuk. Az első esetcsoportba tartozó az elhúzás *specifikus szankciói*, a másik esetcsoportba tartozó joghátrányok az elhúzás *nem-specifikus szankciói*.

A polgári eljárást elhúzó magatartás specifikus szankciói:

- a Pp. 5. § (3) bek. alapján kiszabható *bírság*;
- a Pp. 385. §-ában az ügyintézészt késleltető magatartás miatt kiszabható *bírság*;
- a Pp. 237. § szerint a fellebbezést elutasító határozat ellen nyilvánvalóan alaptalanul fellebbezővel szemben alkalmazható *bírság*;
- a hirdetményi kézbesítés érvénytelensége (Pp. 101. §) esetén, ha a per folytatódik, az eljárás folytatásának „élére” rögzített *bírság* és
- az eljárás befejezésekor alkalmazott *többletköltségben való marasztalás*;
- a szakértői véleménynyilvánítással való és alapos ok nélküli késlekedés és más szakértői fegyelmezetlenségek esetén alkalmazható *bírság* (Pp. 185. § (1) bek. (A tanú hasonló fegyelmezetlensége – minthogy más bizonyítási eszközzel felváltható, nem szükségképpen elhúzó tényező, kivéve, ha *elővezetését* rendelik el, illetve a tárgyalás elhalasztása miatt többletköltség merül fel, s ebben marasztalják.)
- A fenti esetekben a szakértő *elővezetése* és az okozott *költségben való marasztalása*;
- apasági és a származás megállapítása iránti egyéb perek körében a szakértői vizsgálatnak való ellenszegülés esetén alkalmazható *bírság* és
- *költségben marasztalás* (Pp. 300. §);
- a gondnokság alá helyezési per alperesének *elővezetése* (Pp. 308. § (1) bek.);

- az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelésének elrendelésével kapcsolatos nem peres eljárásban (1974. évi 10. sz. tvr.) az eljárás alá vont *elővezetése*;
- a végrehajtással érvényesített követelés megszűnése (csökkenése) bejelentésének elmulasztása esetén a *költségkedvezmények elvesztése* (Vht. 34. § (2) bek., Vhr. 15. § (3) bek.);
- a meghatározott cselekmény végrehajtására kötelezettel, illetve a gazdálkodó szervezet vezetőjével szemben alkalmazható *bírság* (Vht. 95. § b) pont, (103. § (2) bek. a) pont, b) pont); illetve
- a meghatározott cselekmény karhatalommal biztosított *kikényszerítése* (Vht. 95. § c) pont).

Az eljárást elhúzó magatartásokkal szemben specifikusan alkalmazható joghatárnyok általános, de nem kivétel nélküli karakterjegye, hogy *járvulékos jellegűek*.

A szankciók ezen körének *címzettje* a fél, illetve a képviselő, a gazdálkodó szervezet vezetője, az eljárás alá vont alkoholista, végül az adós. Az alanyi körrel kapcsolatban különösen két általános kérdés igényelhet megbeszélést. Az egyik probléma abban jelentkezik, hogy a Pp. vajon teljesen „lefedi”-e a polgári eljárás összes résztvevőjét, vagyis mindenkit, aki a polgári eljárás alanyaként elvileg elhúzásra képes; (A bíróság eljárásjogi szankcionálása – mutatunk rá *Névai*¹⁸ nyomán – nem tárgya a polgári eljárásjogi szabályozásnak, mert a bíróság közjogilag csak az államnak felelős.) A másik, az alanyi körrel összefüggő kérdést akként fogalmazhatjuk meg, hogy világosan megtörténik-e Perrendtartásunkban a jogi személy keretei között eljáró képviselő és a képviselt személy felelősségének az elhatárolása.

Polgári eljárásjogunk a Pp. 184. § (2) bek.-ébe és a 189. § (1) bek.-ébe foglalt kiterjesztő szabályok révén a tolmácsra, illetve a szemletárgy birtokosára is kiterjeszti az elhúzó magatartásért való eljárásjogi felelősség alkalmazhatóságát, a Pp. 2/A § (3) bek. pedig az ügyész jogállását lényegében a fél státuszával azonosítja. Hiányzik azonban a Pp.-ből – kivéve a 385. §-t – a *beavatkozásra* vonatkozó kiterjesztő szabály (ami nem egyedül szűkebb tárgykörünk sajátossága), s ez a szabályozásbeli fogyatékoság vezetett a fél fogalmának ismert kettős (szűkebb és tágabb) kialakítására, s a beavatkozó ez utóbbi esetben – a polgári eljárás elhúzása esetén is – a féllel esik egy tekintet alá. Gondoljunk még az apasági és a származás megállapítása iránti egyéb perekben a Pp. 300. §-ára, amely a bírságolást és a költségben marasztalást az összes érdekeltre, így a PK 296. számú állásfoglalás szerint az anyára is kiterjeszti. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a *Perrendtartás szintjén* az elhúzó magatartás specifikus szankciói „lefedik” a teljes alanyi kört. Ehhez a megállapításhoz azonban kiegészítő megjegyzéseket kell fűznünk.

Az elhúzó magatartás *nem-specifikus* szankciói néhány szocialista eljárásjogi kódex (OSZFSZK, Mongólia) szerint a fent vázoltnál kiterjedtebb alanyi kört érinthetnek. Erről később szólunk. Meg kell jegyezni továbbá, hogy a Perrendtartás szintje *alatt* elhelyezkedő polgári eljárásjogi forrásainak specifikus szankciói nélkül hagyják a szakértői vélemények felülvizsgálatát ellátó *testületeknek* az eljárást elhúzó maga-

tartását. Ugyanez állítható a végrehajtási eljárásjogban ismert *zárgondnok* hasonló kihatású magatartásáról is. Polgári eljárásjogunk *egészét* tekintve az alanyi kör kérdését tehát nem tekinthetjük megnyugtatóan lezártnak.

Mint köztudott, az ügyvédi és a szakszervezeti jogsegélyszolgálati, sőt a jogi iroda révén ellátott eljárási képviselet *jogi személynek* adott képviseleti megbízás útján funkcionál, s ily módon vitás lehet az elhúzó magatartásért viselt szankcionálás *konkrét alanyának* a kérdése. A perrendtartási kommentár, hangsúlyozzuk azonban, hogy az illetékbírság alkalmazása körében, az ügyvédi munkaközösség és nem az ügyintéző ügyvéd illetékbírságolása mellett foglalt állást.¹⁹ Mindenek előtt arra kell rámutatnunk, hogy a Pp. csupán az 5. § (3) bek. körében – és ennek speciális alakzata kapcsán, a 385. §-ban – említi a képviselőt a fél mellett, illetve az utóbbi szabály szövege kizárólag a képviselőről szól. (A gazdálkodó szervezet vezetőjének személye most közömbös.) Sem a hirdetményi kézbesítés érvénytelenségével, illetve orvoslásával együttjáró bírságolás, sem a fellebbezést elutasító határozat ellen nyilvánvalóan alaptalanul fellebbezővel szemben alkalmazható bírságolás esetében nincsen szó a fél képviselőjéről, s azt az állapotot törvényszerkesztési következetlenségnek tartjuk. Nincs azonban kétség aziránt, hogy a fél (beavatkozó) elhúzó magatartásának bírságolásánál alapesetnek tekinthető 5. § (3) bek. *ratio*-ja mindkét fenti esetre megáll: a bírság címzettje a képviselő is *lehet*.

Álláspontunk szerint a bírság alanya a konkrét *ügyintéző*, nem pedig az a jogi személy, amely a polgári eljárási képviseletre megbízást kapott. (Pártfogó ügyvéd és ügygondnok esetében ez a dilemma fel sem merülhet, s úgy véljük, ez a körülmény is álláspontunkat támogatja.) Fontos argumentumnak tartjuk éppen a gazdasági perekre előirányzott 385. § szabályát, amely elvben élhetett volna azzal a lehetőséggel is, hogy magát a felet – a jogi személyt – teszi meg a felelősség alanyává, de azzal, hogy a törvényhozó személyes felelősséget alapított, véleményünk szerint az egész vonalon az elhúzásért fennálló felelősségnek személyes helytállásként való értelmezésére adott alapot. Maga a Pp. 120. §-ában megjelölt bírság-maximum (5.000.– Ft) is arra enged következtetni, hogy itt olyan helytállásról van szó, amelynek egyén az alanya. Úgy gondoljuk, hogy a képviseleti tevékenység ellátásának viszonylag nagyfokú önállósága is ezt az értelmezési konklúziót támogatja. Vizsgáljuk meg ezek után, hogy a polgári eljárást elhúzó magatartást érő *par excellence* joghátrányok *felelősségi* szankciók-e, azaz függenek-e a rendellenes magatartást tanúsító jogalany felróhatóságától. Ennek a kérdésnek a tárgyalásánál kiütözik a Pp. egyik, mai ismeretszintünkhöz mérten archaikusnak is nevezhető, hátrányos vonása, amely a magatartások szubjektív oldalának megjelölésénél – egységes elvi alap hiányában – sajátos terminológiai pluralizmusban is megnyilvánul.

Az 5. § (3) bek.-nél szembeötlik, hogy az abban szabályozott két fordulat („indokolatlan késedelem”, továbbá a felhívást követő hallgatás) nélkülözi a szubjektív oldalra vonatkozó azt a kifejezett szabályt, amely ezen szakasz (2) bek.-nek az élén a perbeli hazugság megbírságolhatóságának szubjektív oldalát minősíti. (Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a „jobb tudomása ellenére” szavak, melyek a Plósz-féle

törvényből hagyományozódtak ránk, a mai terminológia szerint szándékosságot jelentenek.) A szándékosság, illetve a „nagy fokú” (mai műszóval: súlyos) gondatlanság azonban nem a törvényszövegből közvetlenül következőleg, hanem rendszertani jogmagyarázati úton és jogpolitikai megfontolásból, az 5. § (2) bek.-nek extrapolációja révén vált valósággal és helyesen az elhúzó magatartás bírsághatóságának vagylagos és szubjektív feltételévé. (Ellenkezőleg: *Gyarmati*, aki a bírságot a vétkességtől független szankciónak tekinti.²⁰) A Pp. 365. §-ának (3) bek.-ébe felvett utaló szabály folytán az elhúzó magatartást tanúsító képviselők és vezetők szankcionálása is, akárcsak a fél (beavatkozó, ügyész, képviselő) bírságolása, felelősségi jellegű. Ha az eddigiek szerint a perelhúzás bírságolásának szubjektív oldalon a szándékosság, illetve a súlyos gondatlanság a feltétele, akkor az 5. § (3) bek.-ben említett „indokolatlanul” szó medencéjébe gyűlnek össze a *dolus* és a *culpa lata*, s ezt a premisszát kapcsoljuk – kitöltvén a törvény hézagát – a felhívás ellenére hallgató fél stb. magatartásának bírsághatóságához is.

A Pp. 101. § (2) bek. a hirdetményi kézbesítés szabályai között már kifejezetten rendelkezik a bírságolást kiváltó magatartás szubjektív feltételeiről. Ha a fél tudott vagy kellő gondosság mellett tudhatott volna az által előadott tények valótlanságáról, a bíróság a (3) bek. értelmében bírságot szab ki. Ebben az esetben, mint-hogy egy *tudomáskijelentés* szubjektív fogyatékoságáról van szó, a rosszhiszeműség műszavainak²¹ alkalmazása a legteljesebb mértékben helyénvaló. Fel kell azonban figyelni arra, hogy ebben a körben a törvény az egyhez gondatlanságot is a bírságolás szubjektív feltételeinek körébe vonja, amelyet nem tett meg a Pp. 5. § (3) bek.-ben, s ezt a különbségtételt nem lehet indokoltnak tekinteni. (Nem mehetünk el szó nélkül amellett, bár e probléma tárgyunk külső határán helyezkedik el, hogy a hirdetményi kézbesítés *érvénytelensége* ugyancsak a fél rosszhiszeműségétől függ, holott az ellenfél érdekei szempontjából merőben közömbös a fél tudatállapota a tudomáskijelentés időpontjában. A hirdetményi kézbesítés érvénytelensége, illetve érvénytelenségének orvoslása esetén a bírság halmozódhat a többletköltségben való marasztalással. A Pp. szerint ez a fél terhére történik.) (101. § (3) bek.).

A polgári eljárást (pert) a fellebbezést elutasító határozat ellen alaptalan fellebbezésével elhúzó személy (vagy képviselője!) megbírsághatóságának feltételét illetően a Pp. 237. §-ának utolsó mondata szerint a bírságolás előfeltétele a fellebbezés alaptalanságának *nyilvánvalósága*. *Szítás*²² szerint a Pp. többnyire a rosszhiszeműség szinonimájaként használja ezt a kifejezést.

A Pp. a „nyilvánvaló” szót öt helyen használja: a bizonyítékra való alaptalan hivatkozásnál (5. § (2) bek. c) pont), a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításánál (130. § (1) bek. i) pont), a kizárási bejelentésnél (19. § (2) bek.), a viszontkereset a *limine* elutasításánál (147. § (1) bek.) és a bírságolás szóbanforgó eseténél. Álláspontunk szerint a nyilvánvalóság – logikailag – nem a megismerés szubjektív vagy objektív tárgyát, hanem a megismerés *módját* minősíti, mégpedig azáltal, hogy a kognitív folyamatot mint segédinformációt nem igénylő, rögtön eredményre vezető, egyetlen mozzanatot ábrázolja. A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításának

hivatkozott esetben ilyen úton nyert eredmény a követelés alaptalansága, a viszontkereset a *limine* elutasításánál ilyen a hátráltatás célzata, a kizárási bejelentésnél a felhozott indok alaptalansága, a fellebbezést elutasító határozat elleni fellebbezésnél pedig a jogorvoslat alaptalansága. *Szítás* nézetét tehát általában nem osztjuk, s ez vonatkozik a Pp. 237. § esetére is. Ebből viszont mindjárt több következtetés is adódik.

Ha a fellebbezés alaptalanságának nyilvánvalósága a jogorvoslat sikertelenségének *prima facie* felismerhetőségét jelenti, akkor a megbeszélt törvényi tényállásnak egyszerűen hiányzik a szubjektív oldala. Az itt előírt bírságolás – minthogy a bírság valódi felelősségi szankció – csak akkor kapja meg az összes premisszáit, ha a Pp. 5. § szabályát, amely szándékosságot, illetve súlyos gondatlanságot „kíván meg” a bírságot magatartástól, e részében kiterjesztjük a 237. § utolsó mondatára is. A fellebbezés alaptalanságának nyilvánvalósága ebben a konstrukcióban mint a vétkesség említett alakzatainak *indiciuma* jut szerephez, vagyis következtetési alap a fellebbező vétkességére, mégpedig kizárólagos következtetési alap. Ha azonban a fellebbező elleplezi perorvoslatának alaptalanságát (pl. a hihetőnek tűnő tényállítással, érvekkel), a körülmények függvényében perbeli hazugság, illetve perelhúzás címén bírságot lehet, de a szükséghez képest bizonyítás eredményeként.

A *tanúval, szakértővel, tolmáccsal, szemletárgy birtokosával* szemben a polgári eljárás elhúzása miatt alkalmazható specifikus szankciók (bírság, többletköltségben marasztalás, elővezetés) feltételeinek szabályozásánál a *távolmaradás* objektív jogellenessége mindenkor együtt értendő az *alapos ok* hátrányával. Ez azt jelenti, hogy a távollét stb. miatt kiszabható szankciók felelősségi joghátrányok. A törvény terminológiai pluralizmusából származó „alapos ok”, illetve ennek hiánya mint feltétel beillesztésével ugyanez állapítható meg a szakértői késedelem esetére kilátásba helyezett szankciókról is. Az engedély nélküli *eltávozás* és a vallomástétel (közreműködés, illetve véleménynyilvánítás) *megtagadása* miatt alkalmazható joghátrányok objektív feltételei (engedély hiánya; ok elhallgatása; bírósági jogerős határozata; következményekre történt figyelmeztetés) mellett szubjektív feltételt a Pp. *expressis verbis* nem ír elő, de a bíróságnak méltán tulajdonított nevelő szerep másként, mint a köteleltségességnek „alapos ok” hiányában történt tanúsítása mellett ez a szerep nem érvényesülhet. Az „alapos ok” mint a vétkességet kizáró körülmény megválaszolandóvá tenné azt a kérdést, hogy az alapos ok *hiánya* a vétkességnek mindkét alakzatát (szándékosság, gondatlanság) átfogja-e, illetve milyen terjedelemben fogja át azokat. Erről azonban a törvény hallgat, s ha feltételezzük, hogy az alapos ok hiánya a vétkesség mindkét alakzatát teljesen felöleli, akkor indokoltan észrevételezhetjük, hogy a Perrendtartás a fél (képviselő) bírságolásához rendszerint ennél szigorúbb feltételt szab a szubjektív oldalon, vagyis a fél (képviselő) irányában – indokolatlanul – engedékenyebb. Az *ügyfél* (eljárás alá vont, illetve a gondokság alá helyezési per alperese) *elővezetése* a körülményektől függően lehet felelősségi szankció. (Ha az alperes a gondnoksági perben beszámítási képességgel nem rendelkezik, az elővezetés mint szankció nélkülözi a felelősségi jelleget.)

Kérdés, vajon a *végrehajtható bírság* és a *karhatalmi kikényszerítés* – mint a végrehajtó okirat rendelkezésével ellentétes és a végrehajtási eljárást fenntartó magatartás szankciói – felelősségi jellegűek-e. A Vht. 95. § b) pontja, illetve a Vht. 95. § c) pontja nem kíván meg kifejezetten vétkességet, de a Vht. 114. §-ának a Pp-re utaló szabálya folytán – amelynek rendszerében a perelhúzás specifikus szankciói rendszerint a felróhatóságtól függően alkalmazhatók – ez a kérdés felvethető. Az elmélet nem szól erről, a gyakorlat pedig – amely különösen a lakásügyi határozatok végrehajtása körében e kérdéssel igen gyakran szembetalálkozhat – nem vesz róla tudomást. És valóban, ha a Pp. 5. § (3) bek.-ben kerestük és találjuk is meg az utolsó szabállyal megcélzott normát, a végrehajtási bírságot illetően, akkor hatályos jogunk alapján tagadó álláspontra kell helyezkednünk, minthogy az adós makacssága nem nyilatkozatra, hanem cselekményre vonatkozik, hacsak a Vht. 114. §-ában említett „megfelelő alkalmazás” nem jogosít fel kiterjesztő jogmagyarázatra. Legkevésbé sem valamiféle irracionális vonzódás a „tisztá” rendszerekhez, sokkal inkább az igazságosság és a nevelhetőség szempontja az, amely a végrehajtási bírság alkalmazhatóságának körében a szubjektív vétkesség meglétét kívánja részünkről feltétlenül tűzni. Ugyanez áll a karhatalmi kikényszerítés esetére is. Sem a foglalásra (amelyről itt egyébként sincs szó), sem a kötelezettségnek pénztartozással történő átváltására mindez nem vonatkozik, mert ezek a végrehajtható okirat tartalmához képest nem jelentkeznek többlethátránnyként, tehát tényállás-többletet sem igényelnek: a nemteljesítés pusztája ténye e jogkövetkezmények kiváltója. Ugyanígy a végrehajtással érvényesített követelés megszűnése (csökkenése) bejelentésének elmulasztásához fűződött az a hátrány, amely az esetleges költségkedvezmények elvesztésében áll (Vht. 34. § (2) bek., Vhr. 15. § (3) bek.) fogalmilag nem feltételezi a végrehajtást kérő részéről a kötelezettségszegés felróhatóságát.

A polgári eljárást elhúzó magatartások fentebb összefoglalt szankciót áttekinthetjük még a *bírságot* a szankciók alkalmazása körül megillető *jogkör* szemszögéből is. Hatályos jogunk – a polgári eljárás megfelelő tartamához fűződő közérdekre figyelemmel – e szankciók alkalmazását a bíróság *hivatalból* teljesítendő kötelezettségévé teszi. Mai jogunkra is áll azonban Kovács Marcelnek²³ a bírsággal kapcsolatos véleménye, amely szerint a pénzbírság kiszabásának elmulasztása nem lehet fellebbezési alap. Ez a helyzet vezetett *Varga Zoltán*²⁴ azon álláspontjának kifejtéséhez, amely a pénzbírság kiszabásának elmulasztása esetén a jövőre nézve az *ügyész* számára biztosítana fellebbezési jogot, figyelemmel arra a megállapításra is, melynek számosan, így *Balogh Imre*²⁵, *Gyarmati*²⁶, *Herczeg István*²⁷, *Névai*²⁸, *Szitás*²⁹ és *Timár László*³⁰, a tanúkkal és szakértőkkel kapcsolatban *Novák*³¹ adott hangot, s amely szerint a bírságolási gyakorlat módfelett liberális.

Ennek a jelenségnek a hátterében bizonyára szerepet játszik az, hogy e szankciók kiszabása többletmunkát kíván meg a bíróságtól, sőt megkockáztatható, hogy bizonyos szemléleti hibák – másodfokon is – hatnak, végül a zavaró tényezők sorába iktathatjuk

a polgári eljárás professzionátus résztvevői iránt megnyilvánuló, szubjektíve talán menthető, de objektíve nem igazolható, lojalitást is, amely különösen a bíróságokkal gyakori együttműködésre kötelezett szakértők elhúzó magatartását illetően engedékeny.

Bár a polgári eljárást elhúzó magatartás specifikus szankcióit a bíróság hivatalból alkalmazza, ez a hatályos jogszabályok nyelvén nem jelenti feltétlenül azt, hogy minden tényállásszerű esetben az adott szankció alkalmazása kifejezetten kötelező is lenne, másfelől nem jelenti azt sem, hogy a fél (beavatkozó, ügyész) ne lenne jogosult a megfelelő szankció kiszabását kérni, illetve indítványozni. Így pl. formailag bírósági jogosítványként (és nem kötelezettségként) nyert szabályozást a tanúval, szakértővel szemben alkalmazható bírság és elővezetés, a fellebbezést elutasító határozat ellen nyilvánvalóan alaptalanul fellebbező megbírságolása, a gondoksági per alperesének elővezetése, a gazdasági per alperesének elővezetése, a gazdasági perben „érdekelte felek” képviselőinek és vezetőinek bírságolása, a végrehajtási eljárásban a bírságolás és a teljesítés karhatalmi kikényszerítése. A bírság, illetőleg a végrehajtási bírság ezen felül a jogszabály szerinti keretben bírói mérlegeléssel állapítható meg, ami önmagában helyes, csak hogy ennek a szankció-fajtának – a Be. 108. § (1) bek.-ében foglalt szabálytól eltérően – az alsó határa a 0-pont. *Kötelező* szankciónálásra kerül sor a Pp. 5. § (3) bek., valamint a hirdetményi kézbesítés rossz hiszemű kérelmezése és a többletköltségben való marasztalás esetén.

A szankcionálás mérlegeléstől függően, illetve kötelezően alkalmazandó eseteknek kikülönítése nyomán minden esetre két olyan csoportot képezhettünk, amelyek mögül – úgy tűnik – nagymértékben hiányzik az egységes elvi-törvényhozási alap. Különösen szembetűnő ez a gazdasági perek elhúzásánál látszólag „liberális” jogalkotói kezelésében, holott – mint erre Wolf Miklós³³ hivatkozik – éppen ebben az ügyszakban vannak a bírságolásnak sikeres és izmos hagyományai. A jogszabályi szövegben szereplő ún. ható ígének természetesen nem tulajdoníthatunk döntő jelentőséget annak a határnak a megvonása szempontjából, hogy bírósági jogról vagy köteleességről van-e szó, s a látszólag fakultatív szankcionálás³⁴ is jelenthet az adott esetben – jogpolitikai alapon nyugvó – bírósági kötelezettséget, mint erre egy fakultatív bírságoló szabály (a Pp. 19. §-a) kapcsán a Legfelsőbb Bíróság a Pk. I. 21.078/1966. számú határozatában szépen rámutatott.

A polgári eljárás elhúzása révén érdekeiben sértett fél természetesen jogosult arra, hogy a rendellenes magatartás szankcionálását a bíróságtól kérje. Az igazsághoz tartozik, hogy a polgári perekben ezen a téren teljes inaktivitás észlelhető, s ez részben alighanem ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a bíróság engedékenysége: a jogi képviselők egymás iránti „kollegialitására”, a laikus fél oldala pedig a kérelmezési jog ismeretének hiányára. Az ügyész – mint olykor felperes, vagy gyakrabban, mint fellépő peralany – hovatovább az egyetlen iniciátora a perelhúzás joghátrányai alkalmazásának. A kérelmezési inaktivitás amiatt is sajnálatos, mert nézetük szerint a bírság kiszabására irányuló kérelem *elutasítása* felől a bíróság nem fellebbezhető, s így másodfokon sem felülbírálható pervezető végzésével köteles határozni (az eljárás szabályta-

lanságának kifogásolása körében), s így a felek sem ösztönzik a bíróságot arra, hogy a valódi vagy állítólagos perelhúzás kérdéseivel elmélyülten foglalkozzék.

Megfelelő aktivitás észlelhető viszont a *végrehajtási eljárásnak* a meghatározott cselekmény elvégzések elmulasztásában megnyilvánuló elhúzása miatt történő közlések (Vht. 95. §) terén. Újabban – mióta közvetlenül e sorok írójának javaslata nyomán a Legfelsőbb Bíróság a gazdálkodó szervezetek egymás közötti vállalkozási pereiben jogerős ítélettel kiszabott póthatáridő eredménytelen eltetele esetén nem az újraperlést írja elő, hanem a végrehajtási lap kiállítását engedélyezi – megelégnék a gazdálkodó szervezetek ilyen tárgyú bejelentési gyakorlata.

A *többletköltségben* való marasztalás, jöllehet ez az egyetlen olyan, a polgári eljárást elhúzó magatartást (is) megterhelő joghátrány, amelynek az eljárás egy másik résztvevője a kedvezményezettje, a gyakorlatban ritkaság számba megy. E jelenség oka bizonyára nem a szóbanforgó szankció iránt megnyilvánuló szubjektív érdeklődés, illetve objektív érdekeltség hiánya, hanem egyszerűen az, hogy az adott tételes-jogi rendezés és nagyvonalú munkáltatói gyakorlat mellett a polgári eljárás elhúzása ritkán okoz többletköltséget. Az idevágó szűkös judikatura ellenére a szakirodalom figyelmét a téma egyetlen vonatkozásban felkeltette. A *Kommentátor* szerint³⁵, ha a bíróság tanút stb. többletköltségben elmarasztal, ebben a keretben „helyesnek látszik” a pervesztes féllel egyetemlegesen fennálló kötelezettségét kimondani. A magunk álláspontja ezzel szemben tagadó, mert a fenti tényállásra vonatkozó kifejezett ilyen rendelkezés hiányán túl (amely a perrendtartás *Móra* Mihály szerinti „negatív zárt-sága” folytán önmagában döntő lehet) az is leszögezhető, hogy a pervesztes fél nem terhelhető meg idegen kötelezettséggel.

A polgári eljárást elhúzó magatartások *nem-specifikus szankciói* mögött – mint említettük – nem áll feltétlenül ilyen magatartás; az elhúzó magatartás mögöttes jelenléte tehát az ilyen szankciók esetében mintegy véletlenszerű, vagyis logikailag nem szükségképpeni.

A polgári eljárást elhúzó magatartásnak tehát lehetnek és vannak is olyan megnyilvánulási módjai is, amelyekre az a jellemző, hogy összefonódva jelentkeznek a polgári eljárásjog értelmében rendellenes más magatartással, sőt a jellemző éppen az, hogy az eljárás elhúzása miatt jogellenes magatartás az ilyen eredmény nélkül is önmagában jogellenes. A klasszikus német magánjogi doktrina az ügyleti-tanban „*Doppelwirkung*” néven foglalta össze az ehhez hasonló eseteket, de a miénkhez szerkezetileg hasonló képletet a büntetőjog is minősíti a „halmazat” megjelöléssel. A polgári eljárást elhúzó magatartás a magyar jogban kétféle esetben lehet „kettős hatályú”. Mindkét eset közös sajátossága, hogy az alkalmazható joghátrány címzettje a fél (beavatkozó, ügyész), illetve a képviselő lehet. Az első esetkörben az a jellemző, hogy az elhúzó magatartás, mint rendellenes eredményre vezető tevékenység a perbeli hazugságnak mint oknak a következménye jelenik meg. A másik esetkörben elhelyezhető rendellenes magatartások kettős negatív eredményt progukálnak: egyfelől késleltetik az eljárás befejezését, másfelől felesleges költséget okoznak.

A hazugsággal okozott elhúzás tényállása mindenek előtt a szankciók halmozhatóságának a kérdését veti fel. Véleményünk szerint, minthogy a kétféle magatartás nem szükségképpen esik egybe (bár a gyakorlatban sokszor együttjár) és eltérő jogi tárgyat mint érdeket sért, a bírságok halmozhatók. A halmozás természetesen nem feltétlenül azonos bírósági határozatban történik, mert míg az elhúzó magatartás következményei rendszerint az eljárás tartama során már felismerhetők, addig valamely tényállítás, illetve tagadás vagy elhallgatás valótlanságáról az eljárás menetében ez ritkán állapítható meg. Sőt Kovács Marcel³⁶ álláspontjához, mely szerint a hazugság bírságolása az ítéletre tartozó kérdés, mai szakíró is csatlakozik,³⁷ hiszen ítéleti bizonyossággal a per során ritkán állapítható meg a tényállítás (tagadás, elhallgatás) valótlansága. Rá kell még mutatni, hogy a hazugsággal okozott elhúzó magatartás kumulált bírságolása esetén – a jogtárgyak halmozott sérelmére tekintettel – a Pp. 120. §-ában rögzített felső határ átléphető.

A polgári eljárás elhúzásával a költségek feleslegesen szaporíthatók, bár e „*Doppelwirkung*” átfedési mezője – mint dolgozatunkban több helyütt is említjük – gyakorlatilag igen szűk, és lényegében a tandíjat és a szakértői díjat foglalja magában. Az indokolatlan késedelem és mulasztás – más esetekkel együtt – a Pp. 80. § (2) bek.-ben foglalt perköltségspecializációs szabály értelmében a fél perköltségigényének kizárásában, illetve (a többletköltség keretei között) a vesztes ellenfél költségeiben való marasztalásban megnyilvánuló szankcióba torkollik. Megjegyezzük, hogy a törvényszövegben a második fordulat esetére említett szankcionálásnak mint *lehetőségnek* a kimondása az adott esetben nagyon is helyénvaló, minthogy a per szintjén összességükben megjelenő felesleges költségek a fél és az ellenfél közös magatartásának is lehetnek az eredői. Ilyenkor polgári jogias „kármeosztásnak” van helye. Felesleges költség közös okozása azonban az előlegező fél pernyertessége mellett is előfordulhat. (A megbeszélt szabály első fordulata szerinti eset.) A törvény azonban ebben a körben – indokolatlanul – kategorikus.

A költségek felesleges okozásának perelhúzással történő megvalósítása az első fokú ítéletet hatályon kívül helyező végzés meghozatalakor is diagnosztizálható. Ilyen eset, ha a fellebbező a *beneficium novorum*-ra vonatkozó jogával visszaél. *Szítás*³⁸ véleménye szerint a másodfokú bíróság jogköre ilyenkor a költségmegállapításon túl arra is kiterjed, hogy azt is kimondja: a többletköltségek viselésére a fellebbező a pernyertességére tekintet nélkül köteles. A Pp. 252. § (4) bek. azonban – figyelemmel az ott használt „csupán” szóra is – ezt az értelmezést nem támasztja alá. Az viszont megengedett (Pp. 77. §), hogy a fellebbezési bíróság a már felmerült többletköltségben marasztalja a fellebbezőt. Érzésünk szerint ez egyike a perjog által nyújtott, de kiaknázatlanul hagyott lehetőségeknek.

Az eljárás befejezését késleltető magatartást tanúsító személy és az ugyanabban az eljárásban költséget feleslegesen okozó személy nem feltétlenül azonos: bírságot lehet a felet (beavatkozót), illetve képviselőjét, gazdasági perben a fél (beavatkozó) vezetőjét lehet, költségben marasztalni és költségigényből kizárni azonban csak a felet (beavatkozót) lehet. Ez adott esetben azt jelentheti, hogy a félnek a perköltséggel kapcsolatos

szankcionálására saját jogellenesség és felróhatóság hiányában kerül sor. Dogmatikailag természetesen igaz, hogy a fél eljárásának minősül a képviselő eljárása, és igaz az is, hogy a képviselő hibás magatartásának eljárásjogi – sőt érdemi – következményeit, ha a hiba preklizív határidő elmulasztásában áll, illetve a hiba per-stopphoz, főleg pedig, ha érdemi szankcióhoz vezet, a fél kénytelen elszenvedni. Mindezek az esetek a képviseleti szituációk szükségszerű következményei. Nem látunk azonban ilyen, a „dolog természetéből” fakadó elvi összefüggést a képviselő rendellenes (adott esetben: perhúzó) magatartása és az általa képviselt félnek a perköltség körüli szankcionálása között, mert „n” fórum előtt a költséget fölöslegesen okozó személye is ismert. Még a polgári jog sem teszi felelőssé kizárólag a megbízót a harmadik személynek okozott kárért, hanem a megbízó egyetemleges, de kimenthető helytállását írja elő. (Ptk, 350. § (1) bek.) A perjog szankciós szigora e téren tehát eltűnt.

Más viszont az alanyi kör a Pp. III. Novellájával bevezetett *illetékbírság* (büntető illeték, külön illeték) esetében. Az egyedül a magyar jogban ismert és sokáig jogági hovatartozását, sőt elnevezését illetően is vitatott^{3 9 4 0} ez a szankció, a gyakorlatban nem kerül elég következetesen alkalmazásra^{4 1}, illetve alkalmazása egészen kivételes.^{4 2} A jogintézmény marginalitása mögött felismerhetjük azt a körülményt, hogy a bíróság a maga pervezető hatalma révén többnyire megszűrni képes a felesleges költségokozással járó bizonyítási kérelmek teljesítését, de azt is, hogy a bizonyítási cselekmények egész sora semmiféle költségkihatással nem jár. Ha mindezek ellenére az igazságügyi kormányzat kevesli az illetékbírság tényleges alkalmazásának eseteit – és joggal –, akkor ez részben a bírságolási gyakorlat liberalizmusa kapcsán kifejtettekre, részben magának e szankciós jogintézménynek azokra a problémáira vezethető vissza, amelyek közül a szakirodalom többet is felszínre hozott.

Az elnevezésen és a jogági hovatartozáson kívül e szankció alkalmazhatósági területe maga is bizonytalan volt. A Legfelsőbb Bíróság Gf. I. 30. 834/1973. számú határozata egyetértett az illetékbírság kiszabásával, mert a fél „*az eljárást indokolatlanul elhúzta*” (kiemelés tölem- G. L.), a Gf. II. 31.534/1973. számú határozatában pedig a *felesleges költség* felmerülésének hiányára alapozta az illetékbírság mellőzését kifejtő álláspontját. Még a későbbi gyakorlat is bizonytalankodott, mint erre *Szilbereky*^{4 3} rámutatott, aki meggyőzően fejtette ki, hogy az illetékbírság a fölösleges (többlet) költség okozásának szankciója. Nem kétséges, hogy az eljárás elhúzása az ilyen eredmény egyik oka lehet, az értelmezési problémák iránt tehát nem maradhatunk közömbösek.

A Pp. 5. § (4) bek. látszólag a felróhatóságtól független, nem-felelősségi szankció, holott valójában nem az. A törvény által a bíróságnak adott alkalmazási lehetőség révén és a jogintézmény szöveg-kontextusai miatt is jogosultnak tekinthetjük azt a felfogásunkat, amely szerint itt felelősségi szankcióról van szó, amely a félre – a felesleges költségokozás anyagi vonzatainak merőben objektív elrendezésén túl – nevelő és preventív célzattal nehezedik. A *fél* számára az illetékbírság *tetéző* szankciói is. (Az önmagának okozott többletköltséghez természetesen nem csatlakoztatható.) Kérdés azonban, hogy a *képviselő* terhére tetéző szankció-e az illetékbírság? A törvény-

szöveg *prima facie* olvasata szerint („a költségek megtérítésére való kötelezésen *felül*”) azt kellene mondanunk *Grosschmid* szavaival, hogy a törvény önmeghasonlása ütötte fel a fejét, hiszen a képviselő költségben nem marasztható. A törvényhozó azonban a fél esetét vette alapul a szabályozásnál, következésképpen a képviselő terhére az illetékbírság tetéző joghátrányt nem jelenthet. A képviselő azonban a bíróságnak, a másik félnek, sőt az általa képviselt személynek is okozhat felesleges költséget, s a Pp. elvileg a sérelmet szenvedett személyétől függetlenül engedi meg az illetékbírságban való marasztalását. Míg tehát a képviselő *de lege lata* perkoltséget sosem fizet, a törvény értelmében az állam irányában felelőssé tehető.

A képviselőlet kapcsán vita alakult ki abban a kérdésben, hogy az illetékbírság címzettjének – ha az nem a féllel azonos – a konkrét ügyintézőt (ügyintéző ügyvédet) kell-e teníteni, vagy magát a jogi személyt. A *Kommentátor*⁴⁴ az Üt. 25. §-a folytán arra az álláspontra helyezkedik, hogy az illetékbírságot az ügyvédi munkaközösség ellen kell kiszabni, az Igazságügyi Minisztérium szerint⁴⁵ az ügyvéd terhére. Bár a jogszabály szövege képviselőt említ, aki – szabatosan szólva – jogi személy is lehet, véleményünk szerint mégis a konkrét ügyintézőt kell rajta érteni. Mint a bírságolás kapcsán kifejtettük, az ügyellátás nagyfokú önállósága, átlag esetben e szankció mértéke és a nevelhetőség szempontjai ebben a körben is egyéni, személyes felelősséget indokolnak.

Mind a fél mind a képviselő felelőssége – és ez szerencsésnek nem tekinthető – nem az okozott többletköltség és a felróhatóság mértékhez, hanem a pertárgy értékéhez igazodó keretben érvényesül, egy olyan pertárgyérték-koncepció mellett, amelybe szociálpolitikai megfontolások is – a pertárgyérték leszorítása végett – bejáratlanok. Így előáll az a bizarr helyzet, hogy a jogrend, amely méltányosságból számos esetben a kereseti követelés valódi értéke alá szorítja a pertárgy értékét (lakásügyek, alimentáció, kollektívák jogágazatai), éppen ezekben a perekben mutatkozik engedékenynek a többletköltség vétkes okozásáért való felelősség mértékének megállapításánál. Hasonló a helyzet a nem becsülhető tárgy-értékű (pl. személyiségi jogi, tehát igencsak fontos) perek esetében is.

Halmazható-e az illetékbírság az elhúzó magatartásért alkalmazható bírsággal? Egyéb, viszonylag kisebb jelentőségű kérdések⁴⁶ mellett a szakírók figyelmét főleg ez a probléma vonzotta magára. *Novák*⁴⁷ igenlő álláspontjával szemben *Varga Gyula*⁴⁸ és a *Kommentátor*⁴⁹ tagadó véleménye áll. Nézetünk szerint a Pp. 5. § (3) és (4) bek. halmazottan is alkalmazható, mert a védett jogi tárgy különbözősége folytán bármelyik joghátrány mellőzése büntetlenül hagyná valamelyik jogi tárgy megsértését.

Minthogy az illetékbírságot felelősségi szankciónak tartjuk, rövid tárgyalást igényel az is, hogy – a törvényszövegben megbúvó joghézagra tekintettel – *per analogiam legis* a Pp. melyik vétkességi szabályának hatálya terjesztendő ki az 5. § (4) bek.-re. Kézenfekvőnek látszik, hogy a Pp. 5. § (2) bek.-nek azt a szabályát kell inkorporálni, amely a szándékosságtól, illetve a súlyos gondatlanságtól teszi függővé a szubjektív oldalon a fél (képviseelő) felelősségi alapú szankcionálását.

Végül a teljesség érdekében említjük meg, hogy a vétkes perelhúzó magatartás beletorkolhat abba a következménybe, amely szerint a *teljesítési határidő* megállapításánál a marasztalt fél rosszhiszemű pervitele a hátrányára esik latba. (Pp. 217. § (2) bek.)

Mint fentebb említettük, létezik a polgári eljárásjog szankcióinak egy olyan csoportja, amely nem tapad a polgári eljárást elhúzó magatartásokhoz: ezeknek a joghátrányoknak az a közös sajátosságuk, hogy *megakadályozzák* a polgári eljárás elhúzását. Ezek a joghátrányok két csoportba oszthatók. Az első csoportba azokat az eljárásjogi szankciókat sorolhatjuk, amelyek anyagi jogerő-hatás *nélkül* zárják le, illetve akasztják meg a polgári eljárás menetét. A másik csoportban azokat a joghátrányokat helyezhetjük el, amelyek az anyagi jogerő-hatással bíró, *érdemi határozatban* jutnak kifejezésre a fél terhére. Magától értetődik, hogy ezeknek a joghátrányoknak az éle csak a fél (felek) ellen irányulhat: ebben a szankciós körben releváns csak a fél – illetőleg a képviselőnek a fél terhére beszámító – magatartása (többnyire mulasztása) lehet.

Az első csoportba tartozik a polgári perjogban a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításának mint szankciónak⁵⁰ az az esete, ha a fél a hiánypótlás végett (Pp. 95. § neki visszaadott keresetlevelet a kitűzött határidő alatt nem adta be, vagy újból hiányosan adta be, és emiatt a keresetlevél nem bírálható el, továbbá az az eset is, ha meghatározott személyek perben állása kötelező, és a felperes ezeket a személyeket – felhívás ellenére – nem vonta perbe.) Pp. 130. § (1) bek. g) és j) pont.) Ilyenkor ugyanis a keresetlevél fogyatékosága mint a peralapító magatartás rendellenessége objektíve szükségtelen – az adott esetben természetesen reflex hatásként szükséges – bírósági többletidőt köt le: ennek tartama alatt állapítja meg a bíróság a fogyatékoságot, intéz felhívást a felpereshez, s ad a fogyatékoság kiküszöbölésére – általában 3–15 napos – határidőt. (A felhívás sikere esetén a Pp. 130. § (1) bek. g) és j) pontjának szabálya *lex imperfecta*-ként funkcionál.) A keresetlevelek kellékhányai a peralapításnak a bírósági gyakorlatból jól ismert fogyatékoságai. A Fővárosi Főügyészség által e sorok írójának javaslatára és irányítása alatt elvégzett elemzés (P. 21.159/1981.) szerint a sikertelen hiánypótlási eljárás időtartama legalább 10–15 nap. Hiánypótlásra viszonylag gyakran kerül sor: *Balogh Imre*⁵¹ riasztóan magas arányt közöl; *Révai*⁵² adatai szerint – melyek ugyancsak tényvizsgálaton alapulnak – a kereseti tényállás előadása körül 50%-os a hiányosság, míg saját ténykutatásunk szerint a budapesti ún. peremkerületi bíróságoknál a hiánypótlásra történő visszaadás laikusok keresetlevelei esetén 42%-os, jogi képviselők által ellenjegyzett keresetlevelek esetén 22%-os. Bár az a *limine* elutasítás közvetve az érdemi eldöntésre való alkalmatlanság következménye, közvetlenül pedig a bírói paranccsal való szembehelyezkedés, úgy véljük, hogy a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása eseteiben a per-stop egy céltalan vagy legalábbis döcögő eljárás továbbfolytatása megelőzésének is eszköze.

A fél mulasztása, amely a per eldönthetőségének gyakori akadálya, per-stopot eredményez még a *szünetelés* és a *permegszüntetés* bizonyos eseteiben.

Figyelmünk azonban főleg a Pp. 147. § (1) bek.-ének arra a szabályára irányul, amely szerint „a bíróság érdemi tárgyalás nélkül elutasíthatja a viszontkeresetet, ha nyilvánvaló, hogy a fél azt azért terjesztette elő késedelmesen, hogy a per befejezését hátráltassa”. A törvényszövegben szereplő „nyilvánvaló” kifejezés értelmezésével kapcsolatban visszautalunk a Pp. 237. §-ához fűzött értelmezésünkhöz. Kritikus megjegyzés forrása lehet a bíróságnak formálisan megadott jog („elutasíthatja”) a viszontkereset *a limine* elutasítására, hiszen a befejezést hátráltató célzat felismerése esetén a törvényhozó intenciója nem kétségesen az, hogy a viszontkeresetet a bíróság utasítsa is el. Érdemes figyelni arra a szövegezési különbségre, amelyet a Pp. az *a limine* elutasítás két válfaja esetén alkalmaz: a felperes esetében a *keresetlevelet*, az itt tárgyalt esetben az alperes *viszontkeresetét* utasítja el a bíróság. Nyilvánvaló mégis – erre utalnak az „érdemi tárgyalás nélkül” szavak is –, hogy az alperesre hátrányos ez az intézkedés a Pp. 130. § pár darabja: a végzéshez anyagi jogerő-hatás nem fűződik. Ezt a véleményt támasztja alá a *Pp. Kommentárja is*⁵³, amely szerint az elutasító végzés esetén a perindítás hatályainak fentmaradásáról szóló Pp. 132. § (1) bek. megfelelően alkalmazandó, vagyis a 30 napon belül újbóli benyújtás esetén – így a *Kommentátor* – a perindítás hatályai fennmaradnak. Amennyire helyes ez a jogmagyarázat a hatályos jog tükrében, annyira alkalmas is egyszerűsíteni arra, hogy általa a III. Pp. Novellával bevezetett ennek a jogintézménynek a tényleges szankciós hatását pontosan meg lehessen jelölni, s ez nem más, mint a kétszeres illetékezés, továbbá – ha beszámításról van szó – az ellenkövetelés esetleges beszámíthatatlansága. Az illetékezés körül egyébként a bírói gyakorlat nem egységes: vannak bírák, akik „mél-tánytalannak” tartják az alperes illetékfizetésre való kötelezését, ha előre látják, hogy a viszontkeresetet *a limine* el fogják utasítani⁵⁴, holott ezzel az engedékenységgel a jogintézmény egyik – csaknem szükségszerű – szankciós hatását vonják vissza. A viszontkereset emelése jogával való visszaélés – bejelentésének vétkes késleltetése – több külföldi ország perjogából ismert probléma. A védekezés egyik taktikáját a Federal Rules of Civil Procedure (USA) 13. szabályának a) pontjából ismerjük, amely szerint a viszontkereset emelése kötelező (compulsory counterclaims), ha a kereset tárgyává tett ügyletből származik és nem szükséges harmadik olyan személy perbenállása, akinek ügyében az adott per bírósága nem járhatna el. Az OSZFSZK Pe-jének 132. § c) pontja a tárgyi összefüggésen túl a két szembenálló követelés együttes tárgyalásának gyorsító hatásától feltételezetten engedi meg a viszontkereset emelését. Továbbmegy ennél a mongol jog (Pe. 109. § (2) bek.), amely a beszámításra alkalmas ellenkövetelés, valamint a – sikere esetén – a keresetnek helytadó ítélet hozatalát kizáró viszontkereset esetét kivéve a viszontkereset ún. elfogadását bírói mérlegelésre bízza. A magyar jog mindezeknél szigorúbbnak látszik annyiban, amennyiben a perelhúzás célzatának nyilvánvalósága esetén a *denegatio justitiae*-ra hatlamazza fel (helyesen: kötelezi) a bíróságot.

Ez a szigor azonban korlátozott és az *elkülönítéshez* (Pp. 149. § (1) bek.) képest a már említett két hátrányban nyilvánul(hat) meg. Alapvető fogyatékosága, hogy könnyen kijátszható: ha a jogosult (vagy magát jogosultnak állító személy) *külön*

perben felperesként támasztja azt az igényt, amely a már folyó perben perelhúzó viszontkeresetnek minősülne, mentesül a kétszeres illetékezés alól, és az igénnyel való érdemi foglalkozásra kényszeríti a bíróságot, sőt elvben elérheti a perek egyesítését (Pp. 149. § (2) bek.) is.

A perelhúzó célzatú viszontkereset anyagi jogi tartalma szerint lehet beszámítás is. Ha az anyagi jogi tartalmú beszámítási igényt az alperes *beszámítási kifogásként* terjeszti elő, felmerülhet az *a limine* elutasítás kiterjesztő alkalmazásának lehetősége perelhúzási célzat esetén. *Novák*⁵⁵ ezt a lehetőséget kizárja, viszont arra feljogosítottan tartja a bíróságot, hogy a perelhúzásra hivatkozva az ítélet indokolásában adjon magyarázatot a beszámítási kifogás — lényegében hallgatólagos — mellőzésére. Mint-hogy a beszámítási kifogás nem esik illetékezés alá, előterjesztésének halogatása, végül önálló perben való érvényesítése, egyedül a behajtási kockázatban rejlő tényleges hátrányban jelentkezhet. Bárhogyan vélekedjünk is a beszámítási kifogás illetékmentessége felől, az kétségtelen *de lege lata*, hogy az alperes a Pp. 125. § (4) bek. értelmében a kereseti kérelemre legkésőbb az első tárgyaláson a védekezését is magában foglalóan nyilatkozni köteles, s ehhez képest a beszámítási kifogás későbbi előterjesztése (változatlan kereseti kérelem, illetve nem a per során lejárt ellenkövetelés esetében) igenis *lehet* perelhúzó célzatú, *mulasztás* pedig mindenképpen áll mögötte. Úgy véljük tehát, hogy a Pp. 147. § (1) bek. a perelhúzó célzatú beszámításra is alkalmazható. Az alperes nem is tartható az ítéletig bizonytalanságban arra nézve, hogy foglalkoznak-e majd érdemben beszámítási kifogásával (nemleges esetben mivégre terjesztené elő bizonyítási kérelmeit és bizonyítékait?), de merőben szokatlan is lenne, hogy az érdemi határozatból derüljön majd ki egy perbeli akaratnyilatkozat hatálytalansága.

A pergyorsítás törvényhozói szándéka a visszájára fordulhat, ha a viszontkereset végzéssel történő elutasítása megfellebbezhető, s ilyenkor a fellebbezés — természetesen — sikerre is vezethet. Az *Igazságügyi Minisztérium*⁵⁶ véleményével szemben, mely szerint a Pp. 147. § (1) bek. utolsó mondata szerinti elutasítás fellebbezhető, a *kommetátor*⁵⁷ tagadó álláspontja áll. E sorok írója azt a felfogást osztja, amely szerint e végzés megfellebbezhető, éspedig a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását kimondó végzés mintájára: ez nem pervezető végzés. A fellebbezés kimenetele azonban a beszámításra alkalmas viszontkereset, és a beszámítási kifogás esetén mindig, a viszontkeresetnek a beszámításra való alkalmasságon kívüli eseteiben pedig a körülményektől függően a kereset elbírálása szempontjából *előkérdés*, amely miatt a keresetre folyó per tárgyalása rendszerint *felfüggesztendő*. Mire az első fokú bíróság végzését a másodfokú bíróság — ha a döntés ez — helybenhagyja, tetemes holtidő múlt el, s a perelhúzás ezen esetével szemben jelenleg nincsen felelősségi szankciónk.

A felek (képviselők) magatartása perelhúzó következményeinek megakadályozása végett az ügy érdemi eldöntését nem érintő megoldásokon kívül kialakult a jogkövetkezményeknek az a mások csoportja is, amely a *perelhúzást érdemi döntéssel preveniálja*. Ez a csoport két alcsoportra osztható. Az első alcsoporthoz azok a tényállások tartoznak, amelyek *szükségképpen* vezetnek perbukáshoz, míg a második

alcsoportha azokat az eseteket sorolhatjuk, amelyekben a mulasztás *nem* váltja ki szükségképpen a per elvesztését.

A fél *megjelenési*, illetve *nyilatkozattételi* kötelezettségének megszegésével szemben kidolgozott érdemi – a per elvesztésében jelentkező – szankcionálásnak a jogtörténetből olyan főbb eseteit, állomásait ismerjük, mint a római jogi *eremodicium*, a *germán jog* némileg hasonló intézménye, a *középkori* egyházi bíráskodásból ismert perkluziós rendszer, majd az ezt felváltó és a későközépkori német jogban szívosan továbbélő *eventualitás* és a „makacssági”, *mulasztási ítéletek*, melyek a jelen korig mind a kontinentális, mind az angol-amerikai jogrendszerekben széles körben váltak elfogadottakká.⁵⁸ Az alperes tárgyalásmulasztása, illetve védekezése elmulasztásának esetére a III. Pp. Novella előtti szakirodalom a mulasztási ítélet visszahonosítása érdekében érvelt^{59 60 61}. Amikor az 1972. évi 26. számú törvényerejű rendelet bírósági meghagyás néven a Pp. 136. és 136/A §-aiba iktatta a jogintézményt, a magyar jog – a lengyel jog után (1964. november 17-i 296. számú törvény 339. és köv. cikkei) – másodikként ismerte el a szocialista országok közül a mulasztással megvalósítható perelhúzás érdemi szankcióval történő megelőzését. Alkalmazásának első évében már 2489 esetben került sor a bírósági meghagyás kibocsátására⁶², ami elég magas szám, hiszen alkalmazására lényegében a gazdasági perekon kívüli vagyoni jogi perekben kerülhet sor, ahol az ítéleti befejezés a többi percsoporthoz képest a legalacsonyabb, s ez némileg szűkíti az ítéleti és a bírósági meghagyásos befejezés látszólag igen tág ollóját.

A több, mint két évtizedes mellőzés után a magyar perjogba visszaépült jogintézmény érthetően vonzotta magára mind a szakirodalom, mint a jogszolgáltatás felelős tényezőinek figyelmét. Talán nem jogosulatlan tömörítés, ha azt állítjuk, hogy – a kevésbé jelentős kérdéseken túl – a problémák két alapvető pont fókuszába gyűjthetők.

A bírósági meghagyás (mulasztási ítélet) kibocsáthatóságát az eljárási törvényben foglalt okokon *kívül kizáró körülmények* léte már a Blósz-féle törvény hatálya alatt felmerült, s azokról *Meszlény*⁶³ hatpontos összeállítást közöl. A Legfelsőbb Bíróság PK 400. számú állásfoglalásának a) pontja nyomán kialakult joggyakorlat szerint a követelés jogalapjának vagy összegének *kétségessege*, a kereseti kérelem *aggályossága*, illetve *hiányossága*, továbbá a *semmis szerződésre* alapított kereseti kérelem, a *jogszabály megkerülésére*, illetve *mások jogainak csorbítására* irányuló kereset kizárják a bírósági meghagyás kibocsáthatóságát.⁶⁴ Bár a törvény alapvető fogyatékoságának e jogintézmény keretein belül azt tartjuk, hogy *nincs „felperesellenes” pendent-ja*, a joggyakorlat új és új tényállásokra kiterjedő alakulása arra is figyelmeztet, hogy a bírósági meghagyás jogintézménye a kizáró okok vonalán részletesebb jogalkotói taglalást kíván.

A bírósági meghagyással kapcsolatban felmerült másik alapkérdésnek az *ellentmondásnak a bíróság határozatára gyakorolt hatását* tartjuk. A mulasztási ítélettel szemben alkalmazható ellentmondást, az *opposition-t* a francia joból vettük át, ahol a jogorvoslat az ítélet hatályvesztését okozza.⁶⁵ *Magyar*⁶⁶ azonban szembeszállt ezzel a nézettel a magyar jogot illetően, s a bírósági meghagyást (korábbi műszóval:

mulasztási ítélet) támadó ellentmondásról még 1975-ben ugyanezt véleményezte az *Igazságügyi Minisztérium*.⁶⁷ Megjegyzendő, hogy a lengyel polgári eljárásjogi kódex 347. cikkelye szerint sem válik a mulasztási ítélet hatálytalanná az ellentmondás révén. Az ezzel ellentétes, „franciás”, nézetet fejtette ki a *Kommentátor*⁶⁸, majd utóbb ezzel összhangban nyilatkozott a *Legfelsőbb Bíróság* a PK 400. számú állásfoglalás f) pontjában. Ez a jogmagyarázat azonban véleményünk szerint ellentétes a Pp. 136/A § (6) bekezdésével, amely szerint az alperes újabb tárgyalás mulasztása esetén a bíróság „a korábbi meghagyást hatályában fenntartja”, ami logikai képtelenség volna, ha az ellentmondás következményeként a határozat már elenyészett. A nyelvtani-logikai megfontoláson túl figyelemre méltatható, mint ellenérv, a vitatott jogmagyarázati eredmény szembenállása mindenfajta más jogorvoslattal, amely a magyar jog szerint sosem ronthatja le önműködőleg a támadott határozat hatályát. Végül jogpolitikai megfontolásokból sem tűnik indokoltnak ez az álláspont, *először*, mert a vétkes mulasztó igazolási kérelme esetén a bírósági meghagyás hatályvesztése a bíróság (helytadó) döntésétől függ, míg a vétkes (vagy az igazolási kérelemmel nem bajlódó) mulasztó ellentmondása önműködőleg produkálná a kívánt eredményt; *másodszor*, mert lehetetlenné teszi a bírósági meghagyás előzetesen végrehajthatóvá nyilvánításához fűződő joghatások – a végrehajtási igény – fennmaradását, s így a felperesi jogvédelem reálértékét devalválja. (Azonos eredmény – a végrehajthatóság – létrehozható ugyan ideiglenes intézkedéssel, de csak utóbb, bírói többletmunkával és más sikerfeltételek megléte esetén!)

Az érdemi bukáshoz *nem feltétlenül* vezető mulasztások *tárgyalásmulasztásban, nyilvaktozattételi kötelezettség megszegésében* és – önállóan – *az engedelmisségi kötelezettség megszegésében* állhatnak. Az ismételt tárgyalásmulasztás esetén általában a beismerés fikciója alkalmazandó (Pp. 136/B § (2) bek.), illetve – ha a személyes megjelenésre idézett fél nem jelenik meg – e mulasztás a terhére értékelhető az ítélethozatal megelőző mérlegelésnél (Pp. 206. § (2) bek.). Ismételt nyilvaktozattételi késedelem esetén, ideértve a *beneficium novorum* jogával való hasonló késlekedést is (Pp. 235. § (1). bek.), a bíróság a fél előterjesztésének bevárása nélkül határozhat (Pp. 143. § (2) bek.). A PK 248. számú állásfoglalása azonban – mint *Szítás*⁶⁹ rámutat – mintegy tövényrontással zárja ki ezt a szabályt a bírságolás javára. A nyilvaktozattétel elmulasztása a fél terhére az ítélethozatalnál hátrányára mérlegelhető (Pp. 206. § (2) bek.), s ilyen eredményre vezethet, ha az előkérdés eldöntését célzó eljárást nem indítja meg (Pp. 152. § (1) bek. és 153. § (2) bek.). Befejezésül a kérdésre adott válasz elmulasztására, mint az engedelmisségi kötelezettség megszegésének egyik megnyilvánulására utalunk (Pp. 133. § (1) bek.), ami szintén a peradatok mérlegelése során juthat a fél számára hátrányos értékeléshez.

Jegyzetek

- ¹ *Asztalos László*: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 46. o.
- ² *Szabó Imre*: A szocialista jog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1963. 376. és köv. o.
- ³ *Szilbereky Jenő*: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. 89. o.
- ⁴ *Gáspárdy László*: Az idő-tényező elmélete és alapvető összefüggései a polgári eljárásjog dogmatikájában. Gazdaság- és Jogtudomány, 1981. 3–4. sz.
- ⁵ *Asztalos*: i. m. 400. o.
- ⁶ *Szilbereky*: i. m. 89. o.
- ⁷ *Szilbereky*: i. m. 89. o.
- ⁸ *Szilbereky*: i. m. 87. o.
- ⁹ *Gottwald, Peter*: Die Bewältigung privater Konflikte im gerichtlichen Verfahren. Zeitschrift für Zivilprozess, Band 95, Heft 3. 251. o.
- ¹⁰ *Aradi Béla*: Gondolatok a perbeli igazmondásról. – Magyar Jog XXVII. (1980) 284. o.
- ¹¹ *Lábady Tamás*: A keresetindítási jog, különös tekintettel a III. Ppn. új perelőfeltételeire. – Magyar Jog XXII. (1975.) 445. o.
- ¹² *Szilbereky*: i. m. 89. o.
- ¹³ *Schelnitz György*: Vitaülés a polgári eljárásban alkalmazható szankciókról. – Magyar Jog XIII. (1966.) 476. o.
- ¹⁴ *Gyarmati Sándor*: Szankciók a polgári eljárásban. Jogtudományi Közlöny. XXII. (1967.) 303. és köv. o.
- ¹⁵ *Aradi*: i. m. 283. o.
- ¹⁶ *Szilbereky*: i. m. 89. o.
- ¹⁷ *Gáspárdy*: i. m.
- ¹⁸ *Imreh Katalin*: Vitaülés az eljárásjogi felelősségről. Magyar Jog XVIII. (1971.) 123. o.
- ¹⁹ A polgári perrendtartás magyarázata. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976. I. kötet. 227. o.
- ²⁰ *Gyarmati*: i. m. 304. o.
- ²¹ *Szászy István*: A magyar magánjog általános része. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1948. II. kötet. 329. o.
- ²² *Szítás Benedek*: A jóhiszemű pervitel lehetőségei és korlátai a polgári perben – Jogász Szövetségi Értekezések. Magyar Jogász Szövetség, Budapest, 1980. 254. o.
- ²³ *Kovács Marcel*: A polgári perrendtartás magyarázata. (Második kiadás) Negyedik füzet. Budapest, 1927. 592. o.
- ²⁴ *Fock Erzsébet*: Eljárásjogi problémák a nyereszkesedési törekvésekre utaló polgári perekben. Magyar Jog, XXV. (1978.) 476. o.
- ²⁵ *Balogh Imre*: A Pp. új szankciórendszere a gyakorlatban. – Polgári Eljárásjogi Füzetek (a továbbiakban PEF) VIII. (1976.) 9. o.
- ²⁷ *Timár László*: Vita az egyéni és társadalmi érdek összhangjáról a polgári eljárásban. – MJ XII. (1965.) 326. o.
- ²⁸ *Névai László*: A polgári per hatékonyságának problémája a gazdaságirányítás új rendszerében. – JK. XXV. (1970.) 521. o.
- ²⁹ *Aradi*: i. m. 283. o.
- ³⁰ *Schelnitz*: i. m. 476. o.
- ³¹ *Novák István*: Szankciók a polgári perben. PEF, VI; (1974.) 29. és köv. o.
- ³² *Schelnitz*: i. m. 476. o.
- ³³ *Schelnitz*: i. m. 476. o.
- ³⁴ *Gyarmati*: i. m. 308. o.
- ³⁵ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. II. kötet 860. o.

- ³⁶ Kovács: i. m. 591. o.
³⁷ Gyarmati: i. m. 305. o.
³⁸ Szitás: i. m. 287. o.
³⁹ Balogh: i. m. 20. o.
⁴⁰ Szilbereky: i. m. 205. o.
⁴¹ Jelentés a Polgári perrendtartás egyszerűsítésére és gyorsítására vonatkozó rendelkezéseivel kapcsolatos ítélezési gyakorlat kollégiumi vizsgálatainak megállapításairól. Igazságügyi Minisztérium 32007/1975. IM III/2.
⁴² Jelentés a Polgári Perrendtartásnak az eljárás egyszerűsítésére és gyorsítására vonatkozó rendelkezései alkalmazásának kollégiumi vizsgálatáról a gazdasági perekben. Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztály Gazdasági Bíróságok Osztálya 38004/1979. IM III/3.
⁴³ Szilbereky: i. m. 205. o.
⁴⁴ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. I. kötet 185. o.
⁴⁵ L. a 41. sz. jegyzetben i. m.
⁴⁶ Balogh: i. m. 19. és köv. o.
⁴⁷ Novák: i. m. 21. o.
⁴⁸ Varga Gyula: Új szervezeti és eljárásjogi megoldások a módosított polgári perrendtartásban. – PEF III (1973.) 103. o.
⁴⁹ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. I. kötet 184. o.
⁵⁰ Lábady: i. m. 445. o.
⁵¹ Balogh: i. m. 12. o.
⁵² Révai Tibor: A tárgyalás előkészítése a burzsoá polgári perben. PEF, I. (1971.) 158. o.
⁵³ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. I. kötet 851. o.
⁵⁴ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. I. kötet 851. o.
⁵⁵ Novák: i. m. 27. o.
⁵⁶ L. a 41. sz. jegyzetben i. m.
⁵⁷ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. 851. o.
⁵⁸ Berutowicz, Włodzimierz: A polgári eljárás vázlata. ÁJTI-fordítás L/898. – Farkas József: Bizonyítás a polgári perben. KJK 1956. 141. o. – Fiala, J.: A polgári eljárás egyes eljárási alapelveinek és intézményeinek történelmi fejlődése. ÁJTI-fordítás Cs/1368. – Habscheid, W. J.: Svájci polgári törvénykezési jog. ÁJTI-fordítás T/631. – Horváth Katalin: Az angol polgári perjog szankciórendszere – figyelemmel az USA jogára is. – PEF, VIII. (1976.) 299. és köv. o. – Vienjean, Eduard–Fettweis, Albert: A belga törvénykezési kódex. – PEF, II. (1972.) 264. o.
⁵⁹ Novák: A polgári peres eljárás gyorsításának és egyszerűsítésének néhány kérdése. – JK, XX. (1965.) 558. és köv. o.
⁶⁰ Fülöp Györgyi: A polgári eljárásjog időszerű problémái. – MJ. XVIII. (1971.) 316. o.
⁶¹ Zsembery Ágoston: A polgári peres eljárás gyorsításának néhány kérdése. – MJ, XVIII. (1971.) 294. o.
⁶² L. a 41. sz. jegyzetben i. m.
⁶³ Beszlény Artur: Bevezetés a polgári perrendtartáshoz. Athenacum, Budapest, 1911. 323. és köv. o.
⁶⁴ Bírósági Határozatok 1978/4. 465 290. o., 1978/6. 288 525. o., 1978/9. 385 683. o., 1979/6. 212 446. o., 1979/9. 294 689. o., 1980/1. 24 45. o., 1982/4. 147 286. o.
⁶⁵ Meszlény: i. m. 333. o.
⁶⁶ Magyary: i. m. 522. o.
⁶⁷ L. a 41. sz. jegyzetben i. m.
⁶⁸ L. a 19. sz. jegyzetben i. m. I. kötet 817. o.
⁶⁹ Szitás: i. m. 284. o.

IRODALOM

A polgári perrendtartás magyarázata. Közgazdasági és Jogi Kiadó (a továbbiakban KJK) Budapest, 1976. I. és II. kötet 2171 o.

Aradi Béla: Gondolatok a perbeli igazmondásról. – Magyar Jog a továbbiakban: MJ, XXVII. (1980.) 281–284. o.

Asztalos László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 441. o.

Balogh Imre: A Pp. új szankciórendszere a gyakorlatban. – Polgári Eljárásjogi Füzetek, (a továbbiakban: PEF) Budapest VIII. (1976.) 7–26. o.

Erőss Pál: A Pp. új szankciórendszere a gyakorlatban. – MJ, XXII. (1975.) 491–493. o.

Farkas József: Bizonyítás a polgári perben. KJK, Budapest, 1956. 291. o.

Fiala, J.: A polgári eljárás egyes alapelveinek, elveinek és intézményeinek történelmi fejlődése. ÁJTI-fordítás Cs/1368.

Fock Erzsébet: Eljárásjogi problémák a nyereszkesedési törekvésekre utaló polgári perekben. – MJ, XXV. (1978.) 476–478. o.

Gáspárdy László: Az idő-tényező elmélete és alapvető összefüggései a polgári eljárásjog dogmatikájában – Gazdaság- és Jogtudomány, 1981. 3–4. sz.

Gottwald, Peter: Die Bewältigung privater Konflikte im gerichtlichen Verfahren – Zeitschrift für Zivilprozess. Band 95. Heft 3. 245–264. o.

Gyarmati Sándor: Szankciók a polgári eljárásban – Jogtudományi Közlöny (a továbbiakban: JK, XXII. (1967.) 302–309. o.

Habscheid, Walther J.: Svájci polgári törvénykezési jog. ÁJTI-fordítás T/631.

Horváth Katalin: Az angol polgári perjog szankciórendszere – figyelemmel az USA jogára is – PEF, VIII. (1976.) 275–362. o.

Imreh Katalin: Vitaülés az eljárásjogi felelősségről – MJ, XVIII. (1971.) 123–124. o.

Kovács Marcel: A polgári perrendtartás magyarázata. (Második kiadás) Negyedik füzet. Budapest, 1927. 616 o.

Lábady Tamás: A keresetindítási jog, különös tekintettel a III. Ppn. új perelőfeltételeire – MJ, XXII. (1975.) 445–453. o.

Magyary Géza: Magyar polgári perjog. Második, teljes átdolgozott kiadás. Bp. é. n. 758. o.

Meszlény, Artur: Bevezetés a polgári perrendtartáshoz. Athenaeum. Bp. 1911. 497 o.

Névai László: A polgári per hatékonyságának problémája a gazdaságirányítás új rendszerében – JK, XXV. (1970.) 513–523. o.

Novák István: A polgári peres eljárás gyorsításának és egyszerűsítésének néhány kérdése – JK, XX. (1965.) 552–651. o.

Novák István: Szankciók a polgári perben – PEF, VI. (1974.) 13–36. o.

Plósz Sándor: A polgári per szerkezete az új perrendtartásban. In: Összeüjtött dolgozatai. Bp. 1927. 529 o., 118–138. o.

Révai Tibor: A tárgyalás előkészítése a burzsoá polgári perben – PEF, I. (1971.) 157–170. o.

Schelnitz György: Vitaülés a polgári eljárásban alkalmazható szankciókról – MJ, XIII. (1966.) 475–476. o.

Szabó Imre: A szocialista jog. KJK, Budapest, 1963. 454. o.

Szászy István: A magyar magánjog általános része. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1948. I. és II. kötet 287. illetve 352. o.

Szilbereky Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. KJK, Budapest 1977. 382. o.

Szitás Benedek: A jóhiszemű pervitel lehetőségei és korlátai a polgári perben. – Jogász Szövetségi Értekezések. Magyar Jogász Szövetség, Budapest, 1980. 252–293. o.

Timár László: Vita az egyéni és társadalmi érdek összhangjáról a polgári eljárásban. – MJ, XII. (1965.) 326–328. o.

Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei XVI. (1982)

Varga Gyula: Új szervezeti és eljárásjogi megoldások a módosított polgári perrendtartásban – PEF, III. (1973.) 87–110. o.

Zsebery Ágoston: A polgári peres eljárás gyorsításának néhány kérdése – MJ, XVIII. (1971.) 293–296. o.

A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI ÜZEMI BALESETI KÁRMEGTÉRÍTÉS EGYES KÉRDÉSEI

HÁMORI VILMOS

1. A munkavégzés közben bekövetkezett üzemi balesetek statisztikájának eredményei előtérbe helyezték a munkavédelem javítását, az erre szolgáló intézkedések hathatósabbá tételét, a prevenció fejlesztését.* Ennek egyik eszköze a társadalombiztosítási szolgáltatásoknak a munkáltató és azon keresztül a felelős személy általi megtérítése. Ennek vizsgálatához elsősorban bizonyos előkérdéseket kell tisztázunk, hogy azokból kiindulva tárjuk fel a társadalombiztosítás és a megtérítési felelősség elvi alapjait és azt, hogy milyen igénnyel léphet fel a munkáltató a saját szervezetén belül (munkajogi kártérítés, illetve azon kívül polgári jogi kártérítési igény).

2. Előkérdések

2. 1. Munka – kár – kártérítés

2.11. *Munka.* Lukács György „A társadalmi lét ontológiája” II. kötetének a fejtegetéseit ezzel kezdi: „Ha ontológiailag ki akarjuk fejteni a társadalmi lét specifikus kategóriáit, azt hogy miként nőnek ki a korábbi létkorszakból, miként kapcsolódnak hozzájuk, miként épülnek fel rájuk, miben különböznek tőlük, akkor ezt a kísérletet a munka elemzésével kell megkezdenuk...” A munkát elsősorban mint teleológiai tételezést vizsgálja a marxi pók-takács, méh-építész analógiájából kiindulva: mint ontológiai kategóriát „... a munka teleológiai tételezést valósít meg az anyagi léten belül és így új tárgyiasságot hoz létre. Így válik a munka egyrészt minden társadalmi gyakorlat modelljévé, mivel ebben – még ha nagyon szerteágazó közvetítések útján is – mindig teleológiai tételezések valósulnak meg, végső soron anyagi módon...” Nem áll azonban meg a célkitűzésnél: „A tételezett cél megvalósítását szolgáló eszközök felkutatásához ugyanis objektíve ismerni kell azoknak a tárgyiasságoknak és folyamatoknak az okozódását, amelyeket mozgásba kell hozni ahhoz, hogy a kitűzött cél megvalósulhasson.” „...a természet és a munka, az eszköz és a cél valami önmagában véve egynemű dolgot eredményez: a munka-folyamatot és végül a munka-terméket.” „A munka tehát a társadalmi lét ontológiájának szempontjából éppen azon a területen függ össze a tudományos gondolkodás kialakulásával és fejlődésével, amelyet

az eszközök felkutatásának jelöltünk meg.” „A cél, a tárgy, az eszközök ilyen jellege a szubjektív magatartás lényegét is meghatározza; mégpedig annyiban, hogy a szubjektum oldaláról is csak a legszigorúbb objektivitás alapján végrehajtott munka lehet sikeres, és ezért a szubjektivitásnak ebben a folyamatban termékenyen szolgáló szerepet kell játszania...”¹

A fentiekkel egyezően a tudományos gondolkodás és a gyakorlati munka fejlődését emeli ki a marxista tudományelmélet is, de ezzel nem zárja ki a kettő bizonyos fokú különválását, de kiemeli, hogy a legelemibb fizikai munkában is meglevő célkitűző elem, hogy egy tudományos apparátus elkülönüljön, függetlenülés nélkül. Farkas Jánossal azonban több vonatkozásban nem tudunk egyetérteni. Így szerinte is, „...amíg a teleológikus megismerő tevékenység a kauzalitásra irányul, addig az oksági ismeretek alkalmazásában a teleológia kerül előtérbe...” „*A kauzalitásnak ... kétféle létezési módja van.* Az egyik a természeti, a másik a társadalmi vonatkozásokat emeli ki. A nem tételezettség éppen a természeti és társadalmi összefüggések *objektivitását* jelenti.”²

Minthogy azonban az általa is hivatkozott marxi példa szerint az *emberi* munkának éppen a *céltudatosság* az egyik alapvető jellege, ez az okozati összefüggések vizsgálatánál sem hagyható figyelmen kívül. A természeti és társadalmi létezési mód mellett megkülönböztetendő az emberi is, még akkor is, ha az is beletartozik a társadalmiba, hiszen mindig konkrét ember(ek) cselekménye vagy mulasztása nyer jogszempontú értékelést, ha az adott jogviszony jellege nem is teszi szükségessé a személy szerinti meghatározását. A tevékenység jellemzését Marx Károly az áru-, illetve a csereérték szempontjából vizsgálja, dolgozatunkban azonban a munkafolyamat vonatkozásában válik jelentőssé.

Farkas János továbbá „A szellemi munka sajátosságai” cím alatt „Az általában vett tudományos termelés fogalmát” konkretizálja sajátosságaiban. Ennek „lényeges ismertető jegye..., hogy az ismeretek igazolásuk és tökéletesítésük eredményeképpen a fejlődés alapjává válnak. Újraelsajátításuk nem kerül annyi időbe, mint megtermelésük. Ezért, akik magukévá teszik eme ismereteket, gyorsítják a fejlődést. Az ipari kutatók az „összmunka” részeivé válnak és ismereteikkel az anyagi termelés fejlesztéséhez, átalakulásához járulnak hozzá.” Utóbb azonban elismeri: „*A tudományos termelésben ugyancsak meg kell különböztetnünk technológiai ... és társadalmi-gazdasági viszonyokat.*” „*A tudományos termelésre alkalmazva az elmondottakat: technológiai viszonyai tehát azok a viszonyok, amelyek a termelőerők szférájában találhatók.*” „*A tudományt termelési folyamatként kell felfognunk.*”³

A „szellemi munka” azonban nem azonosítható a tudományos munkával, utóbbivai a gyakorlati munka állítható „szembe”, elsősorban a fizikai, ami azonban csak viszonylagos, mert a fizikai munkás is kerülhet olyan probléma elé, aminek a megoldása nemcsak szellemi felkészültséget, hanem megfelelő speciális felkészültséget igényel. A „magasabb fokú” szellemi munka pedig olyan jellegű tevékenységet is kívánhat (pl. munka megszervezése, „technológiai utasítás” elkészítése), ami a tudományos felkészültség mellett gyakorlati tapasztalatokat kíván. A szükségletek nemcsak

„a szellemi termelés szubjektív-termelői oldalán” ösztönzik a dolgozót feladatai elvégzésére, hanem az anyagi termelés megszervezésében, irányításában is. A tudomány „technológiai funkciója már átvezet ahhoz a folyamathoz”, amelyet Marx a „Grudrisse-ben a tudomány közvetlen termelőerővé válásának” nevezett. Ez nem áll meg a feltalálásoknál. „A gazdaságirányítás tökéletesítése egységes társadalmi információs rendszer kialakítása, a tervezés javítása, irányításrendszerének automatizálása, a célprogramok és komplex megközelítések kidolgozása stb. mind igénylik a tudomány segítségét. E feladatok teljesítése a tudomány irányító funkciójához tartozik.”⁴

A két irányú vizsgálat eredményeként – bár elsősorban csak dialektikusan – állíthatjuk szembe a „szellemi” és a „fizikai” munkát. Míg az egészségkárosodások főleg a fizikai munkavégzés közben következnek be, tehát ezen a téren kell fokozottan kifejleszteni a munkavédelmet, az annak intézményes előmozdítását célzó társadalombiztosítási megtérítési kötelezettség elhárítása terén a tudományos fejlesztés és szervezés is jelentős szerepet játszik.

2. 12. *A kár.* A személyiséget sértő magatartáson (iniuria) kívül eső kár legáltalánosabb megfogalmazását a római jogban találjuk: „... *A kár ... a vagyonban bekövetkezett csökkenés.*” (*diminutio patrimonii*, D. 392. – Paulus). „Kárnak minősülhet azonban adott esetben az is, ha olyan előnytől, haszontól esünk el, amelyet *joggal és alaposan* remélhattünk”, (*quantum lucri potui*”, D 46, 8. 13. pr. – Paulus). Pl. ha a más által okozott testi sértés következtében egy ideig nem tudunk dolgozni (kiesett munkabér, D. 9. 3. 7. – Gaius)...⁵

Felszabadulás előtti magánjogi irodalmunkban talán a legbehatóbban Marton Géza foglalkozott a kártérítési joggal és ezen belül a „kár” fogalmával.⁶

Szocialista jogirodalmunkban Asztalos László így határozza meg: „A kár a polgári jog szempontjából, de más szempontból is, egy olyan *eredmény*, amely vagyoni vagy nem vagyoni csökkenés, ilyennek az elmaradásaként jelentkezik...”⁷

A kiindulási alapul elfogadott fogalommeghatározást azonban bizonyos mértékben korlátoznunk kell. Mindenekelőtt elhagyjuk az ún. nem vagyoni (erkölcsi) kárt, minthogy az a társadalombiztosítás útján nem kerül megtérítésre. Másrészről mindaz kárként nyer elszámolást, ami – egyéb alpból (állami egészségügyi gondoskodás, a károsult saját részéről okozott, elháríthatatlan károsodás) megtérítésre kerül.

A kár bekövetkezte az objektív világ ténye lévén, okozati kapcsolat eredménye. A felelősség feltétele tehát annak a megállapítása, hogy a károsodást eredményező okozatossági láncolat honnan indul ki. Ez igen széles skálát ölel fel, ami alapján 3 csoportba foglalható össze: lehet: 1. emberi közrehatás nélküli, természeti esemény, 2. jogos és 3. jogellenes emberi magatartás (tevés vagy mulasztás).

2. 13. *A kár megtérítése* A természeti esemény által okozott kárt a károsult általában maga kénytelen elviselni. (*Casus sentit dominus*)

Alapjában ugyanez a helyzet akkor is, ha a károkozást jogszabály engedi meg. Itt azonban a jogrendszerek különböztetnek, mégpedig annak alapján, hogy a „megengedett károkozás” az okozónak kifejezetten az érdekét szolgálta-e – esetleg általa

anyagi előnyhöz is jutott – vagy sem. Előbbi esetben a „kárt” meg kell térítenie, de a jogszabályok ilyenkor, mintegy megkülönböztetésül, nem „kártérítés”, hanem „kártalanítás” fizetését rendelik. Kifejezett példája ennek a kisajátítás, de ide tartozik a megengedett, szomszédjogi károkozás, végszükség is.⁸

„A polgári jogi kártérítési felelősség körében a jogellenesség a károkozásban nyilvánul meg – írja Eörsi Gyula –. Ez azt jelenti, hogy eltérő rendelkezés hiányában (...) mindenfajta károkozás önmagában jogellenes (általános civiljogi deliktum, I. Min. Ind. a 337–344. §-hoz fűzött indokolás 3. pontját. Legfelsőbb Bíróság P. törv. I. 21.009 (1973. – BH. 1974/12. sz. 512. –PJD. VI. 214. sz.), vagyis a jogellenesség tényállásai nincsenek taxative felsorolva mint a régi jogokban vagy a büntetőjogban...”⁹ Kivételeket a jogszabály állapít meg bizonyos jogágakban, így a társadalombiztosítási jogban is éppen a jogelleneséget szabályozza, bár ez – mint tárgykörünkben is, a megtérítési kötelezettséget írja elő.

2. 14. *A biztosítás.* A kár bekövetkezése – különösen, ha ez nagyobb veszteséget jelentett és nem volt lehetőség annak megtéríttetésére – súlyos terhet jelentett a károsult számára. Ez hozta létre – előbb jogi szabályozás nélkül – a kölcsönös biztosítás „csíráit” (Kuncz Ödön), másként kifejezve: a „biztosításszerű tevékenységet”-et (Csabay Dezső, Beck István) már az i. e. III. évezredben a tengeri és sivatagi (Fönícia, Babylon) kereskedelemben, utóbb jogilag is szabályozva, pl. *lex Rhodia de jactu*. Ez még csak „kármegosztást” jelentett, de a magas %-ra adott és a szállítmány megsemmisülése esetén visszafizetésre nem kerülő kölcsönadása (ó-indiai, majd középkori kereskedelem) a kárveszély-viselésben már a későbbi vagyonbiztosítás elemeit tartalmazták.¹⁰ Hazánkban először az 1875. évi XXXVII. tv. (Kereskedelmi törvény) szabályozta részletesen a „Biztosítási ügyletek”-et, megkülönböztetve a „kárbiztosítás”-t (felelősségbiztosítást) és az ún. „életbiztosítás”-t. Az előbbi keretében regressz-igényt adott a károkozásért jogilag felelős személy ellen.

Jelenleg a Ptk. XLV. Fejezete szabályozza a biztosítási (ügyleti) jogot, ugyancsak két irányban, egyben a biztosítónak az 559. § (3) bekezdésében megtérítési igényt ad, jogszabály (így a 42/197. (X. 27.) Korm. sz. r. 12. § (1) bekezdésen túlmenően a 13. § (1) bek. a–f pontokban) a biztosítottal szemben is.

Voltaképpen a természetes okból és a munkavégzés közben elszenvedett sérülések (balesetek) folytán bekövetkezett munkakiesésekből, elhalálzásából eredő károk csökkentését célzó, a sérültet és a hátramaradott családtagjait segélyező „kölcsönös biztosításszerű” tevékenységből indult ki, – mégpedig eleinte a legveszélyesebb foglalkozásnál létesített „bányatársulások” segítségével – a *társadalombiztosítás* intézménye, amely azonban a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése eredményeként a szorosan vett „biztosításon” túlmenően a szociális gondoskodást is szolgálja.

2. 2. *Jogszabály, szankció, felelősség*

2.21. *Jogszabály és egyéb normatívák.* Az 1972. évi I. tv. (Alkotmány) 50. § (2) bekezdése és a „bíróságokról szóló 1972. évi IV. tv. (Bszt.) 14. § (1) bekezdése

valamint a 47. § második mondata értelmében a bíróságok a „törvények”, illetve „a törvények és más jogszabályok”, tehát a tárgyi jog rendelkezései szerint tartoznak eljárni. Bár az Alkotmány tartalmaz arra nézve rendelkezéseket, hogy az alacsonyabb szintű jogszabály nem állhat ellentétben a magasabb szintűvel, ide vonatkozó külön rendelkezés hiányában a bíróság ezzel kapcsolatos vizsgálati joggal nem rendelkezik, így a konkrét jogszabályi rendelkezést ebből a szempontból nem bírálhatja.¹¹

Meghaladná dolgozatunk kereteit a jog lényegének, társadalmiságának és az abból folyó következményeknek a vizsgálata. Az érvényes jogszabályok (és az alábbiakban érintendő normatívák), mint az államhatalom parancsai kell, hogy érvényesüljenek, így csak az értelmezésüknél, hézagkitöltésnél lehetünk a társadalmi, gazdasági, technikai stb. követelményekre figyelemmel.

Ugyancsak mellőznünk kell annak külön vizsgálatát, hogy mi tekintendő jogszabálynak és e helyett az 1974. évi 24. sz. tvr. 2. § (1) bekezdésében írt felsorolást vesszük alapul, amely szerint a Magyar Közlönyben kihirdetendő jogszabály: a) a törvény, b) a törvényerejű rendelet, c) a minisztertanácsi rendelet, d) a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese és tagja által kiadott rendelet, e) az országos hatáskörű szervet vezető államtitkár rendelkezése. A tvr. végrehajtására kiadott 1063/1974. (XII. 30.) Mt. hat. 2. a) pontja szerint: „A Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese és tagja rendeletet (...) vagy utasítást ad ki. Az országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár rendelkezést vagy utasítást ad ki. „Míg a rendelet, illetve rendelkezés a tvr. 1. §-ában írt körre vonatkozik 5. a) pont, az 5. b) pont szerint „Az utasítás a miniszternek, az államtitkárnak, illetve az országos hatáskörű szerv vezetőjének a saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó államigazgatási szervekre és állami gazdálkodó szervekre (vállalatokra), intézetekre, továbbá a tanácsi szakigazgatási tevékenységre és a tanácsi vállalatokra vonatkozólag rendelkeznek. Az utasítás általában magasabb szintű jogszabálynak az adott körben történő végrehajtására irányul.”

Itt csak érintjük annak problematikus voltát – mégpedig bírósági törvényességi vizsgálhatóság szempontjából –, hogy a jogszabály alapján kibocsátott normatívák milyen elbírálás alá esnek. (Pl. SZOT szabályzatok, állami szabványok.)

2. 22. *A jogszabályok szerkezete. Szankció, felelősség.* Nézetünk szerint ezen a téren nem az egyes jogszabályokból, hanem a jog „társadalmiságából” kell kiindulnunk. A fejlődés során az első „jogszabályok” valóban csak a konkrét, megtörtént esetekből származó követelményeket rendezték, túlnyomórészt büntetőjogi következményeket helyeztek kilátásba. Az áru-csereforgalom megindulása után már ezzel kapcsolatos, jövőbeni rendelkezéseket is tartalmaztak.¹² Ezzel együtt járt, hogy a rendelkezések kapcsolódtak, és még a kodifikálások előtt is bizonyos mértékű rendszert képeztek. Még inkább bekövetkezett ez a kódexek megalkotásával.

Ennek eredménye az, hogy ma már a jog „... magatartási szabályokba rögzíti az adott társadalmi viszonyt, megmondja az embereknek, mit szabad és mit nem kell, illetve nem szabad tenni a viszony keretében, ezzel összefüggésben. E magatartási szabályok adják azután a jogi magatartási szabályokat, azok összessége pedig azt a

jogi normarendszert, amely egy adott társadalomra jellemző: egy pozitív normarendszert tehát mindig megelőznek bizonyos társadalmi viszonyok, amelyek meghatározzák a normarendszer megfelelő szektorát, részét; a társadalmi rendszer a joggal normákba, azaz jogszabályokba merevíti az adott, társadalmilag determinált és önmagában véve is társadalmi viszonyt.”¹³ Éppen témakörünk is rámutat azonban arra, mennyire nem elég *csak* annak hangsúlyozása, hogy „a jogi normának *társadalmi* tartalma van”,¹⁴ hanem hozzá kell tennünk, hogy a társadalmi viszonyok szabályozása jelentős részben – szellemi és dologi – tárggyal és céllal is bírnak.

Akkor tehát, amidőn a jogszabályok szerkezetét vizsgáljuk, nem indulhatunk ki valamely *egyedülálló jogszabályból*: „...A *jogszabályi egység* kifejezi, hogy az egyes jogtételeket nem lehet elszigetelten, önmagukban szemlélni, hanem összefüggésükben, a hozzájuk szorosan kapcsolódó, hozzájuk tartozó más jogtételekkel való egységükben.” Így inkább elfogadható az az Austinra visszavezetett felfogás, hogy a jogszabályok hipotetikus parancsot tartalmaznak és szerkezetük az absztrakt tényállást tartalmazó hipotézisből, az arra előírt magatartási szabályból (diszpozíció) és a szankcióból áll.¹⁵

Asztalos László fogalmazása szerint: „Szankció a jogszabálynak az a szükség-szerű eleme, amely a jogszabályban foglalt rendelkezés *rendellenes* realizálása¹⁶ esetére biztosított – rendszerint – hátrányos jogkövetkezményt foglalja magába...” Ezt esetleg más jogág szabályozza (pl. büntetőjog) és elsősorban anyagi jogi következményt (pl. kötbér, kártérítés) tartalmaz, de érvényesülését végsősoron az eljárás-jog biztosítja.¹⁶ Nem tudunk azonban egyetérteni azzal az állásponttal, hogy csak az jogi norma, amelyben mindhárom elem megvan.¹⁷ (Így pl. az Alkotmány VII. fejezete szerint az alacsonyabb szintű jogszabály nem ellenkezhetsz a magasabb szintűvel: 35. § (2) bek. 37. § (2) bek. A Csjt. több rendelkezése – 24., 25. § 75. § (1) bek. – nélküli a közvetlen szankciót, illetve arra már csak akkor kerülhet sor, ha a védeni kívánt családjogi viszony – pl. a házassági életközösség, vagy maga a házasság – felbomlott.)

Továbbá éppen mert a szankció – Asztalos László idézett, helyes meghatározása szerint – rendellenes teljesítés vagy nem teljesítés következménye, nem tudunk egyetérteni vele és Peschka Vilmossal¹⁸ abban, hogy az ösztönzést célzó jutalmazás pozitív szankció.

A legnehezebb kérdések közé tartozik a szankció és a felelősség elhatárolása, hiszen mindkettő a jogszabály nem rendeltetészerű hatályosulásának a következménye.

„Első pillantásra – írja Asztalos László – egybevágó, illetőleg egymástól igen távol álló fogalmak: *szankció és felelősség*. Az állam- és jogtudományok minden ágazatában, így a polgári jogban is vitatott és különös jelentőségű kérdéskör a felelősség. Nem jogágazati, hanem a szocialista jogban általában jogelméleti probléma a szankció, illetőleg a jogi norma szankciós eleme. A kettő összekapcsolása egy jogág, egy jogterület, közelebről a polgári jog területén azért szükséges, mert a jogi norma elemeként jelentkező szankció és a konkrét polgári jogi felelősség egymáshoz való viszonya

részben hosszabb történeti múltra tekint vissza, részben a szocialista jogban – sem az állam- és a jogelméletben, sem a polgári jogban – nem egyértelműen tisztázott fogalmak, helyük, kapcsolatuk. Nem tisztázott azért, mert a kiindulásként felvett tétel: a szankció, a jogi norma egyik lehetséges eleme, a felelősség viszont az ágazati sajátosságokat hordozó és konkrét jogviszonyokban megvalósuló lehetőség, csak egyik megközelítése a kérdésnek.”¹⁹

A szankció és felelősség fogalmában közös elemként jelentkezik a jogi (erkölcsi) kötelezettségtől eltérő magatartás esetére kilátásba helyezett hátrányos (represszív) jogkövetkezmény,²⁰ amelynek célja a jogi (társadalomerkölcsi) normatívák teljesítése: perevenció. Eörsi fogalmazása szerint: „A jogi felelősség tehát represszív jogi szankció kilátásba helyezését, alkalmazását jelenti felróható kötelességszegés esetére.”²¹

Eltérésként mutatkozik viszont, hogy a szankció a jogsértés tényéből indul ki, éppen ezért nem azonos a teljesítendő kötelezettséggel. (Emiatt a „büntetőjogi felelősség” is csak a következő feltételre tekintettel nevezhető így.) A felelősség viszont a nem teljesítő személyéből indul ki és ezért kerül előtérbe a determináltság kérdése.²² Utóbbi kapcsán merül fel a szubjektív (vétkességi, felróhatósági) és az objektív felelősség szétválasztása. Ehhez járul, hogy míg a szankció nem a jogsértést magát kívánja orvosolni, a felelősség annak – egészben vagy részben való – helyreállítására irányul (reparáció) és ez által kívánja társadalmi rendeltetését betölteni. Éppen a determináltságból eredően merült fel a megkülönböztetés helyességének a kérdése. Eörsi Gyula ezt a megkülönböztetést kiküszöbölve általános, minden jogágra, sőt az erkölcsre is kiterjedő fogalom meghatározást ad:

„...A felelősség a nevelés célját szolgáló, kivételesen igénybe vett büntetésszerű eszközök alkalmazásában nyilvánul meg.” Két feltétele van: „a) olyan magatartásfajta, amely a jogi felelősség kivételes represszív eszközeivel javításra szorul és b) ilyen eszközökkel általában javítható is.”²³

A tételesjogi szabályozás folytán azonban a szubjektív-objektív felelősség elkülönülése megmaradt. „A „vétkesség” körében – írja ugyancsak Eörsi Gyula a Ptk. 339 §-a kapcsán – a társadalmi elvárásoknak meg nem felelő magatartást hagyományosan a szándékosság, súlyos gondatlanság és enyhe gondatlanság kategóriáival jelölik. Ez a megfogalmazás kifejezi egyrészt azt, hogy a megítélés középpontjában a társadalmi elvárhatóság van, másrészt azt, hogy –...– a polgári jogi „vétkesség” inkább jogi technikai fogalom, semmint erkölcsi elítélést magában foglaló kategória. Ez utóbbinak az a megfogalmazás felel meg, hogy a károkozó vétkes volt, tehát nem felelt meg a társadalmi elvárásoknak. A jelenkori helyzetnek azonban egy megfelelő megállapítás felel meg: a károkozó nem felelt meg a társadalmi elvárásoknak, tehát „vétkes” volt.”²⁴

A technika rohamos fejlődése, a balesetek számának nagy mérvű emelkedése állította előtérbe az objektív felelősséget és a biztosítást.²⁵ Utóbbi nemcsak a károsult kárának a megtérülését biztosítja, de csökkenti a károkozó terhét is, viszont csökkenti, esetleg megszünteti a kártérítési jog nevelő, preventív hatását.

Ez azonban már átvezet a munkavállaló által az üzemben végzett munkája során elszenvedett kárnak a társadalombiztosítás, a kifizetett összegnek pedig a károkozó általi megtérítéséhez.

3. Munkavédelem, társadalombiztosítási kármegtérítés

3.1. A 2.12. pont utolsó bekezdésében írt „kárfajták” közül a *társadalombiztosítás* kifejezetten a dolgozók – és bizonyos körben családtagjaik – személyi (testi, szellemi) állapotában és családjogi jogviszonyából keletkező jogokat és kötelezettségeket szabályozzák, illetve károkat térítik. Az előbbieket, amelyekből az ún. társadalombiztosítási ellátások egy része ered – tágabb értelemben vett – „kár”-ból, a másik része szociális juttatásból áll. A kettő között nem vonható kifejezett határvonal. Így az egészségi okból történt munkabérkiesés társadalombiztosítási ellátás, míg a gyógykezelés az állampolgárt az 1972. évi II. tv. alapján illeti meg. (Más kérdés, hogy az annak alapján kibocsátott 7/1975 (VI. 24.) Eü. M. sz. r. 9. §-a alapján annak költségét az üzemi balesetet okozó a társadalombiztosítási szervnek megtéríteni tartozik.) Alapos ekként Csabay Dezső álláspontja: „...A „társadalombiztosítás” tehát már nem annyira „biztosítás”, mint inkább a szocialista államnak a dolgozókról való gondoskodása. Ezért mi könyvünkben a szocialista állam társadalombiztosítása helyett a szabatosabb „társadalmi gondoskodás” kifejezést is használjuk...”²⁶

Pontosításként tehát a társadalombiztosítást két csoportra oszthatjuk: az egyik a dolgozót ért természeti eredetű (vagy mint az OOSZI szakértői véleményei kifejezik: „sorsszerű”) megbetegedéséből erednek, a másik baleseti eredetű.

3.2. *Munkavédelem.*²⁷ Az Alkotmány 17., valamint 57. és 58. §-ában foglalt rendelkezések alapján az 1967. évi II. tv. (Mt.) 33. §-a kimondja: „A munkáltató köteles a dolgozót munkával ellátni, a munka *megfelelő, egészséges és biztonságos végzésének* a feltételeit biztosítani, valamint *a munkavégzés módjára vonatkozó szükséges iránymutatást megadni...*” Az általunk aláhúzott rendelkezések részletezésként az Mt. módosított 51–54. §-a a munkáltatóknak és a munkavállalóknak a munkavégzéssel kapcsolatos köteleseit tartalmazza, amelyekből átfogó jellegére tekintettel csak az 51. § két bekezdését idézzük:

„(1) Az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételeinek biztosítása a munkáltató feladata. Ennek keretében köteles a munkavégzés körülményeit tervszerűen javítani és ha szükséges, a munkaviszonyra vonatkozó szabályok megtartásán túlmenően is minden rendelkezésre álló intézkedést megtenni a dolgozók egészségét és biztonságát fenyegető veszélyek elhárítására.

(2) A dolgozók egészségének és testi épségének védelmével összefüggő feladatok ellátását a munkáltató rendszeres ellenőrzéssel és a szükséghez képest megfelelő szervezet fenntartásával is köteles biztosítani.”

Az Mt. 54. és 71., valamint az 1971. évi III. tv. 74. §-a alapján megalkotott 47/1979. (XI. 30.) MT. sz. r. (alábbiakban: MvR.) adja azután a munkavédelem – még

mindig általánosságban mozgó – alapvető szabályozását mind tárgyi vonatkozásban, mind a további részletes szabályozásra. Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy bár a részletesebb rendelkezések kiadását a miniszterek, országos hatáskörű, illetve törvényességi felügyeletet gyakorló szervek rendelet- és utasítási hatáskörébe utalja (3.–6. §), a SZOT az Mt. 17. §-ában kapott felhatalmazás alapján koordinálja ezen tevékenységüket az Országos Munkavédelmi Bizottság közreműködésével. A részletes szabályokat végül is a gazdálkodó szervezet vezetője a munkavédelmi szabályzatban (MVSZ.) határozza meg a munkahelyre és tevékenységre.

Az Mt. 51. § fentidézett (1) bekezdéséből két körülmény következik, amit üzemi baleset esetén a vállalatok szeretnek figyelmen kívül hagyni.

1. Itt is irányadó a jogszabályi hierarchia. Az tehát, hogy az MVSZ. nem tartalmaz szakszempontról szükséges munkavédelmi rendelkezést, még nem jelenthet mentesítést az óvórendszabály-szegés következményei alól, legfeljebb a Szabályzat megszerkesztőjének a személyes (munkajogi) anyagi felelősségét vonhatja maga után. (Itt is a tudományos és szellemi munkának a kivitelező munkával való szoros kapcsolata lép előtérbe.)

2. A munkáltató nem veheti egyszerűen tudomásul, hogy az adott esetben szükséges munkavédelmet nem tudja a saját hatáskörében biztosítani, vagy azt a saját szakemberei szakmai hiányossága folytán nem látja indokoltnak. Még a nem kifejezetten szak-vállalat műszaki vezetésének is fel kell ismernie a balesetveszély lehetőségét és szükség esetén megfelelő szakszerv bevonásával kell a teendőket tisztázni. Amennyiben pedig olyan veszély látszik fennforogni, amelyet így sem tud elhárítani, a megfelelő munkavédelmi vagy szolgálati felettes szerv felé kell a problémát jelenteni és segítséget kérnie. Vonatkozik ez arra az esetre is, ha a felettes szerv éppen egészségvédelmi szempontból kiadott rendelkezése válik utóbb általános rendelkezések folytán hatálytalanná. (Pl. az ún. vibrációs megbetegedés elhárítása végett az illetékes minisztérium csökkentette a napi munkaidőt, majd az 5 napos munkahét bevezetése folytán a heti munkaórák számának a betartása végett azt újból elosztva, az eredmény az lett, hogy a napi munkaidő megemelkedett, ezt a munkáltató vállalat köteles lenne jelenteni és megfelelő rendelkezést kérni. Kérdéses az lehet, hogy amennyiben a minisztérium fenntartja a napi munkaidő emelését, melyik szervet terheli az esetleges foglalkozási megbetegedésből előálló kár megtérítése.)

Végül hangsúlyozni kell, hogy a munkáltató részéről nem elegendő az, hogy a balesetveszély és foglalkozási megbetegedés elkerülésére terveket készített, kizárólag a kellő időben való tényleges védelem útján tehet eleget kötelezettségének.

3.3. *Kártérítés.* A munkavédelmi jogszabályokhoz, mint hipotézishez és diszpozícióhoz harmadik elemként járul az Mt. 62. §-ában írt munkáltatói baleseti kártérítési kötelezettség. Ezt egészíti ki a 26./1980. (XII. 20.) MüM. sz. r. Ezt azonban az alábbiak szerint a társadalombiztosítás teljesíti. Az 1975. évi II. tv. (alábbiakban: T.) kimondja:

„76. § (1) Baleseti ellátás üzemi baleset vagy foglalkozási betegség után jár.

(2) Baleseti ellátásként a sérültet baleseti táppénz, saját jogú baleseti nyugellátás, halála esetén eltemettetőjét temetési segély, hozzátartozóit pedig hozzátartozói baleseti nyugellátás illeti meg.

(3) Saját jogú baleseti járadékellátások: a baleseti járadék és a baleseti rokkantsági nyugdíj. Hozzátartozói baleseti nyugellátások: a baleseti özvegyi nyugdíj, végkielégítés, árvaellátás és szülői nyugdíj.

(4) A baleseti rokkantsági nyugdíjas a Minisztertanács rendelkezései szerint házastársi pótlékra is jogosult.

77. § (1) Üzemi baleset az a baleset, amely biztosítottat a foglalkozása közben végzett munka közben, vagy azzal összefüggésben, illetőleg munkába vagy onnan lakására (szállására) menet közben éri. Üzemi baleset az is, amely a biztosítottat társadalmi munka végzése vagy egyes társadalombiztosítási ellátások igénybevétele során éri.

(2) Foglalkozási betegség az a betegség, amely a biztosított foglalkozásának különös veszélye folytán keletkezett. A baleseti ellátásra jogot adó foglalkozási betegségek körét a Minisztertanács állapítja meg."

A *foglalkozási betegségek* természetesen a munkavégzéssel kapcsolatosak és minthogy azokat a 17/1975. (VI. 14.) MT. sz. r. (alábbiakban: R.) I. sz. melléklete tételesen felsorolja, külön fogalommeghatározásukra nincs szükség.²⁸

A 1. 77. § (1) bekezdésében írt „üzemi baleset” azonban két tényállást von össze: a kifejezetten a munkával kapcsolatos (szorosabb értelemben vett) „üzemi baleset”-et és az ún. „üti balesetet”.

„*Baleset alatt* a bírói gyakorlat értelmében a szervezetet az elszenvedő akaratától függetlenül, hirtelen, előre nem várt módon ért külső behatást kell érteni, mely sérülést vagy halált okozott (Legfelsőbb Bíróság P. törv. IV. 21049/1965. sz. határozata). Előfordulhat azonban, hogy ha a külső behatás rögtönös is volt, annak a szervezetre gyakorolt káros, munkaképesség-csökkenést okozó hatása csak később nyilvánul meg (pl. a munkahelyen történt lezuhanás átmenetileg csak kellemetlenséget okoz és munkaképtelenséget okozó hatása csak később jelentkezik). Ez a körülmény a baleset fennforgását nem zárja ki, ha az okozati összefüggés megállapítható.”²⁹ De nem változtat a „baleset” fennforgásának a lehetőségén az sem, ha a „veszélyhelyzet” a foglalkozással kifejezetten együttjárt (pl. a foglalkozáshoz tartozó ejtőernyősugrás).

Érdekességgként kell megemlíteni, hogy az újabb munkavédelmi rendelkezések során idevonatkozólag a statisztikai nyilvántartással kapcsolatos 2/1980. (VII. 31.) KSH. sz. rendelkezés 2. § (1) bekezdése tartalmaz csak fogalommeghatározást: „E rendelkezés alkalmazásában baleset az emberi szervezetet ért olyan egyszeri külső hatás, amely a dolgozó akaratától függetlenül, hirtelen, vagy aránylag rövid idő alatt következik be és sérülést, mérgezést vagy más egészségkárosodást, illetőleg halált okoz.

3.41. *Megtérítés.* A társadalombiztosítás – bár lényegéből és rendeltetéséből folyóan bizonyos korlátozásokkal és eltérésekkel – ekként a szorosabb értelemben vett üzemi balesetekből eredő károk megtérítése tekintetében a Ptk. 566. § (5) bekezdése folytán az 548. §-ban ért életbiztosításnak (vagyonbiztosításnak) felel meg,

illetve inkább az 559. §-ban szabályozott felelősségbiztosításnak, — mégis azzal az eltéréssel, hogy nincs külön szerződés, hanem a kötelező biztosítás analógiája. A biztosítás folytán azonban a kártérítési kötelezettségnek csak a reparációs jellege érvényesül és elmarad a preventív hatás. A Ptk. 558. § (1) bekezdése, illetőleg az 559. § (3) bekezdése a polgári jogban a biztosítónak regressz-igényt ad. Hasonló a helyzet a munkavédelemmel kapcsolatos szabályok megsértéséből eredő társadalombiztosítási szolgáltatások megtérítésénél. Miként a kár okozója csak a Ptk-ban külön meghatározott esetekben nem tartozik kártérítési felelősséggel, mintegy a Ptk. 348. §-ában foglaltaknak megfelelő helyzet áll fenn a társadalombiztosítás által fedezett kártérítések-nél: „A munkáltatónak a mentesülése azonban csak akkor áll fenn, ha mind maga a munkáltató, mind pedig a munkáltató megbízottjának tekintendő munkavállalók eleget tesznek a balesetelhárítási rendelkezésekben és óvrendszabályokban meghatározott balesetelhárítási kötelezettségüknek. Ha az óvrendszabályok és óvintézkedések betartása vagy betartatása nem történik meg, az annak következményeként bekövetkezett baleset (foglalkozási megbetegedés) folytán a munkáltató a baleseti ellátáskörébe tartozó társadalombiztosítási ellátásokat ... köteles megtéríteni.” „Üzemi baleset folytán a munkáltatónak a dolgozóval szemben fennálló anyagi felelősségének és a társadalombiztosítás szervével szembeni megtérítési kötelezettségének jogalapja nem azonos. A munkáltató a dolgozóval szemben az üzemi balesettel okozott kárért az Mt. 62. §-a alapján vétkességére tekintet nélkül felel és csak a két kimentési ok bizonyítása esetén mentesíthető a felelősség alól. A társadalombiztosítás szervével szembeni megtérítési felelőssége a jogalap tekintetében ennél szűkebb körű. A munkáltatónak a társadalombiztosítás szervével szembeni megtérítési kötelezettsége ugyanis csak akkor áll fenn, ha a balesetet a munkáltatónak vagy megbízottjának óvrendszabálysértő mulasztása vagy pedig a munkáltató alkalmazottjának (tagjának) a baleset előidézésére irányuló szándékos gyakorlása okozta (Legfelsőbb Bíróság Eln. Tan. M. törv. 10. 441./1974. sz. határozata, BH. 1975. 8. sz. 390. jogeset).

Az említett két megtérítés közti különbség elvi alapja és indoka az, hogy míg a munkáltatónak a dolgozóval szemben fennálló kártérítési felelősségénél egyaránt fontos a reparáció, vagyis hogy a dolgozónak a baleset folytán bekövetkezett anyagi sérelme orvoslást nyerjen és az, hogy a felelősség érvényesítése a munkáltatókat az üzemi balesetek, egészségkárosodások megelőzésére készítse, addig a társadalombiztosítási szervvel szemben fennálló munkáltatói felelősségnek elsődleges célja a prevenció hatékony előmozdítása. Ennél fogva a baleset okozása miatti munkáltatói társadalombiztosítási felelősség jogalapja nem a munkaviszony keretében a baleset folytán bekövetkezett kár, hanem — a nagyon ritkán előforduló szándékos károkozástól eltekintve — a munkáltatóra kötelezően előírt óvrendszabály meg nem tartása.”³⁰

Bár az okfejtéssel alapijában egyet kell érteni, de kiegészítendőnek látszik azzal, hogy egyrészt a munkáltatói felelősség alapja sem kizárólag a kár, hanem az okozásnak — a kimentés bizonyításáig vélelmezendő — jogellenessége, másrészt a társadalombiztosítási szerv javára a — rendszerint gazdálkodó szervezet — munkáltatóval szembeni objektív jogpolitikai célja az is, hogy a kizárólag az üzemi baleseti jegyzőkönyvből

kiinduló társadalombiztosítási szervnek ne kelljen külön vizsgálnia a balesetet okozó személyt és felelősségét, hanem az a megfelelően teherbíró munkáltató feladata legyen.

Ezeknek a jogpolitikai céloknak megfelelően rendeli a T. 108. §-a: „A munkáltató köteles megtéríteni a baleseti ellátást, ha a baleset annak a következménye, hogy ő vagy megbízottja a reá nézve kötelező balesetelhárító és egészségvédő óvrendszabálynak vagy óvintézkedésnek nem tett eleget. Ugyanilyen megtérítési kötelezettség terheli a munkáltatót akkor is, ha ő vagy alkalmazottja a balesetet szándékosan idézte elő.”

A T. 109. § (1) és (2) bekezdése a munkaviszonyon kívül eső károkozó magatartásra a Ptk. szabályainak az alkalmazását írja elő.

A T. 108. és 109. §-ai tehát lényegében — bár külön törvényben és jogpolitikai célokat alapul véve — az Mt. 62. §-ával együtt az Mt. 33. és 51. §-ában foglalt rendelkezéseknek a szankcióját képezik.

3.42. A T. 108. §-ának első és második mondata a munkáltató megtérítési felelősségének két alapesetét jelöli meg: az elsőben nem tesz említést a felróhatóságról, de előfeltételt képez az, hogy „ő vagy megbízottja a reánézve kötelező balesetelhárító és egészségvédő óvrendszabálynak vagy óvintézkedésnek nem tett eleget.” A második mondat éppen ezt az előfeltételt mellőzi, viszont szándékos előidézés feltételez. (A gyakorlatban a bírói ítéletekben is rendszerint közelebbi megkülönböztetés nélkül csak a T. 108. §-ára történik hivatkozás.)

3.421/a. A T. 108. § első mondatából mindenekelőtt az egészségkárosodás alanyának: a *sérültnek* a személyi feltételeit kell vizsgálnunk.³¹

Az magától értetődik, hogy a munkavállalói vagy szövetkezeti tagsági viszony az alapvető követelmény. A 3/1975. (VI. 14.) SZOT sz. Szab. (alábbiakban: Sz.) 94. § (1) bek. a) pontjára tekintettel a rendelkezés a dolgozónak a munka végzésével kapcsolatos baleseteire is vonatkozik, de ezen minőségüknél fogva kiterjed a biztosítási (bejelentési) kötelezettség alá eső egyéb jogviszonyokra, valamint a közelebből már nem részletezendő egyéb esetekre is, amennyiben azt a jogszabályok előírják.

Állandósult a bírói gyakorlat abban a tekintetben, hogy a balesetből eredő megtérítési kötelezettség terheli a munkáltatót akkor is, ha a sérültnek nem a szorosan vett munkavégzés közben történt a balesete, hanem a szociális szolgáltatás (pl. üzemi étkezés) igénybevétele, továbbá a munkára felkészülés, a munkavégzés utáni tisztálkodás, átöltözés közben, sőt akkor is, ha az a munkahelyre vezető egyetlen úton (pl. lépcsőzeten) következik be, még akkor is, ha annak karbantartása mást: ingatlanulajdonost terhel. Bizonyos különböztetés azonban itt is szükséges. Aligha tekinthető idesorolandónak, ha a munkáltató határozott ideig tartó munkaközi szünetben (pl. ebédszünetben, munkavédelmi okból engedélyezett szünetben) lehetővé teszi a dolgozóknak, hogy az általa erre a célra létesített területen tornagyakorlat, játék során felfrissüljenek és itt szenvednek balesetet.

Nem egyszer arra hivatkozik a munkáltató, hogy a sérült munkaköri kötelezettségéhez nem tartozó munkát végzett.

Kétségtelen ugyan, hogy az Mt. 22. § (2) bekezdése és az MtV. 12. § (4) bekezdése értelmében a munkaviszony létesítésekor a munkaszerződésben meg kell határozni a dolgozó munkakörét, a 35. § (1) bekezdése szerint azonban „a dolgozó indokolt esetben a munkakörébe nem tartozó munkát is köteles átmenetileg ellátni...”, a 34. § (2) bekezdése pedig kimondja: „A dolgozó köteles a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni...” Ennek a követelménynek a figyelembevételével nem tekinthetjük jogellenesnek, illetve a munkáltató felelősségét kizáró körülménynek, ha a dolgozó nem nézi tétlenül a felmerült szükségletet, hanem munkaköri kötelességén túllépve megkísérli a segítségnyújtást és e közben szenved sérülést. Egyetlen kizáró körülményt lehet figyelembe venni, ha megfelelő szakértelem hiány, vagy szakszerűtlen munkavégzés volt a baleset oka.

Ugyancsak nem tekinthető a munkáltatót mentesítő körülménynek az Mt. 34. § (3) bek. első mondatában írt utasítás-megtagadási joga, mert ezt az utasítást kiadó felettesnek kellett volna előre figyelembe vennie, az esetleges fegyelmi eljárás viszont bizonyítási nehézség esetén jelentősen hátrányos helyzetbe hozhatta volna a sérültet. A munkáltatóra jelenthet viszont hátrányos következményt a 2. mondatban írt, bűncselekmény megvalósítására vonatkozó utasítás kiadás, ha az a baleset oka.

Ugyancsak vitás a más vállalathoz való kirendelés (Mt. 35. § (3) bek., MtV. 39. §) Még a 34/1967. (X. 8.) Korm. sz. alapján mondotta ki a Legfelsőbb Bíróság (P. törv. III. 20. 563/1971): „Az MtV. 42. §-ában foglalt rendelkezés szerint a más vállalatnál, annak részére történő munkavégzés elrendelése (kirendelés) esetében a munka irányításával összefüggő munkáltatói jogokat az a vállalat gyakorolja, amelyhez a dolgozót kirendelték. Így ezt a vállalatot kell munkáltatónak tekinteni. Ha azonban az óvórendszabálymulasztást a kirendelő vállalat követte el, pl. úgy, hogy a kirendelt dolgozót nem részesítette oktatásban, úgy ennek a vállalatnak a felelőssége áll fenn.”³²

Mint hogy az MtV. 39. §-ának, a szövegezése lényegében megegyezik a hivatkozott jogszabállyal, az idézett álláspont jelenleg is fennáll, és a vállalatok általános gyakorlata mellett nem is ütközik akadályba. Amennyiben azonban – mint eléggé gyakori – az eredeti munkáltató munkagépet ad bérbe szakképzett kezelő kirendelésével, vagy csak szakembert rendelnek ki, annak megfelelő szakképzettségéért, szakmai munkájával kapcsolatos óvórendszabály-betartásáért csak a kirendelő vállalat tehető felelőssé, mégis azzal, hogy a „külső munkahelyen” dolgozó irányításával, ellenőrzésével együttjáró feladatok bizonyos fókig módosulhatnak. Ugyanakkor azonban a „munkafegyelem-jellegű” óvórendszabályok (pl. MvR. 24–26., 30. §) az üzemeltető vállalatot terhelik.

3.421/b. A munkavállaló személyét illetően elsősorban annak az elvégzendő munkára való testi (egészségi) alkalmasságát kell vizsgálni. Az 1972. évi II. tv. 27. § (2) bekezdésének megfelelően a 2/1981. (II. 7.) (EüM. sz. r. 2. §-a kimondja: „A dolgozót csak olyan munkakörben szabad foglalkoztatni, amelynek ellátásához megfelelő élettani adottságokkal rendelkezik és foglalkoztatása sem saját, sem mások egészsé-

gére, testi épségére nem jelent veszélyt...” Nézetünk szerint a „foglalkoztatás” nem csak folyamatos munkáltatást jelent, hanem egyszeri munkavégzésre is vonatkozik.

A 4/1981. (III. 31.) EüM. sz. r. részletesen rendelkezik a „munkaköri alkalmasság orvosi vizsgálatáról és véleményezéséről”. Amellett hogy a 4–9. §§ szabályozzák, az előzetes és időszakos orvosi vizsgálatot, a 11. § a munkáltatót kötelezi, hogy a rendeletben írt munkakörökben való alkalmazás előtt, illetve a meghatározott időszakokban orvosi vizsgálatra küldje a dolgozókat (1) bek.), a kapcsolatos feladatokat a vállalati munkavédelmi szabályzatban rendeli előírni. És épp itt található a hiányosság, mert a gyakorlatban nem egyszer előfordul, hogy a vizsgálatra még elküldik a dolgozót, de azt senki sem ellenőrizte, hogy a vizsgálat valóban megtörtént-e és mi az eredménye. (Egyebek között így történhetett meg, hogy a kutatóintézet kémiai tanári oklevéllel rendelkező osztályvezetőnője nemcsak a vegyi-ártalom elleni óvórendelkezések betartására nem fordított gondot, de az időszakos orvosi vizsgálatokra sem ment el, aminek eredményeképpen belső-szervi károsodás folytán egész életére 67%-on felüli rokkant lett és mivel a hasznolóan magas szakképzettségű főosztályvezető ezen és egyéb téren is elmulasztotta az ellenőrzést, az intézetnek egy millió forinton felüli megtérítést kellett fizetnie a társadalombiztosítási szervnek.) Ezzel kapcsolatban lényeges az okozati összefüggés tisztázása végett a megelőző orvosszakértői vizsgálat.

Az MvR. 39. § (2) bekezdése az ágazati miniszter által a megjelölt szervekkel egyetértésben megállapítandó munkakörökben külön „pályaalkalmassági (pszichológiai)” vizsgálatot ír elő,³³ más munkakörökben pedig életkortól, vagy nemtől stb. függően kizárja az (1) bekezdés az alkalmazást.

3.421/c. A szakképzettség igazolása bizonyos munkakörökre való alkalmazás (beosztás) munkajogi feltétele. Ezt veszi alapul az MvR. 34. §-a. A 36. § a munkakörnek megfelelő elméleti és gyakorlati munkavédelmi-szakmai oktatást, a (4) bekezdés az ennek eredményéről való meggyőződést írja elő.³⁴ Ez egybekapcsolt oktatást jelent, ami a (3) bekezdés értelmében munkakör vagy munkahely változtatás esetén megfelelően kiegészítendő. Ez elsősorban a betanított, esetleg segédmunkásoknál jelentős, szakmunkásnál inkább csak kiegészítést jelent.

Megkülönböztetendő ettől az MvR. 35., 37. és 38. §-ában írt, kifejezetten „munkavédelmi vizsga”, amely alól csak a középfokú munkavédelmi szakképzettséggel rendelkezők mentesülnek (MvR. 38. § (2) bek.).

Talán itt a legproblémátikusabb a mulasztás és a bekövetkezett baleset közötti okozati összefüggés megállapíthatósága. Inkább csak mentesítő körülményt képezhet, ha a sérült olyan mérvű, tényleges szakismeretet igénylő gyakorlattal rendelkezik, amely megfelel a vizsgálatétel követelményeinek, vagy a konkrét baleset a legelemibb figyelemmel elhárítható lett volna (MK. 59. sz. állásfoglalással módosított MK. 46. sz. állásfoglalás).

3.422. A sérült személye és körülményei után azt kell vizsgálnunk, hogy a munkáltató kinek az óvórendszabályt sértő cselekménye vagy mulasztása folytán válik felelőssé?

A T. 108. § első mondata szerint akkor állapítható ez meg, ha „ő vagy megbízottja” tanúsított szabálysértő magatartást. Előbbi alatt tulajdonképpen „magát a munkáltatót” kell érteni, vagyis – rendszerint jogi személyről lévén szó – a beosztásánál fogva „intézkedésre” jogosultat, míg a második esetben a konkrét helyzet vizsgálendő. „A munkáltatónak nem minden dolgozója tekinthető megbízottnak, hanem csak az a dolgozó, aki az adott munka végzésével, irányításával, felügyeletével feladatkörénél fogva meg van bízva (Legfelsőbb Bíróság P. törv. IV. 23027/1958. sz. határozata).

A Legfelsőbb Bíróság állandósult és következetesen folytatott ítélkezési gyakorlata, hogy mindig az adott esetre vonatkozóan kell vizsgálni és megítélni, hogy a balesetet okozó dolgozó olyan alkalmazott volt-e, akinek kötelessége volt az óvórendszabályt, óvóintézkedést foganatosítani és így megbízottnak minősülendő-e. E tekintetben nem a szervezeti beosztás a lényeges, hanem az, hogy a dolgozó az adott esetben és körülmények között a ténykedést feladatkörében eljárva végezte-e.”³⁵

„A kialakult bírói gyakorlat alapján a következőképpen határozható meg a „megbízott” fogalma: A munkáltató az óvórendszabályok megtartását és végrehajtását 3 funkcióban teljesíti: az utasítás, a tényleges foganatosítás és az ellenőrzés útján. Az óvórendszabályok megtartása tekintetében tehát a munkáltató megbízottjai mindazok az alkalmazottak, akiknek munkaköréhez tartozik: a) a munkavállalók utasítása a balesetelhárító óvórendszabálynak a teljesítésére, vagy b) a balesetelhárító óvórendszabálynak a teljesítése, végrehajtása, avagy c) az óvóintézkedések teljesítésének, az óvórendszabályok tényleges megtartásának, végrehajtásának ellenőrzése.

Az ítélkezési gyakorlat szerint a maga munkahelyén, a reá nézve kötelező balesetelhárító vagy egészségvédő óvórendszabályok betartása vagy óvóintézkedések foganatosítása tekintetében az eset körülményeihez képest a munkáltató megbízottjának tekinthető olyan dolgozó is, akinek különben utasítási joga nincs. Ilyen pl. a traktoros.

A munkáltató megtérítési kötelezettsége akkor is fennáll, ha a munka elvégzésére egyenlő beosztásban, többen kaptak megbízást és a baleset az egyikük óvórendszabálymulasztásából keletkezett. Nincs ugyanis olyan rendelkezés, amely szerint ha a munka elvégzésére többen kapnak megbízást, úgy a munkáltató kötelezettsége csak akkor állna fenn, ha valamennyi megbízottja megszegte az előírt óvórendszabályt. Olyan rendelkezés sincs, amely a megbízottak mellérendeltségi viszonya esetén megszüntetné a dolgozók megbízotti minőségét...”³⁶

Az előzők szerint kialakult bírói gyakorlattal ellentétben állónak látszanak az MvR. egyes rendelkezései. Nemcsak a 13. § teszi a gazdálkodó szervezet vezetőjének a feladatává nagyszámú intézkedés megtételét (1) bek.) és ezen belül a gyártott termelőeszköz megfelelő minőségéről és annak tanúsításáról való gondoskodást (2) bek.), a munkavédelmi szabályzatban a technológiai, kezelés stb. teendők meghatározását (14. §), hanem „az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételeinek megletéről stb. meghatározott időközökben megtartott szemlén személyesen is köteles meggyőződni”. (41. § (1) bek.) Igaz ugyan, hogy a 15. § szerint „...a munkavédelemmel kapcsolatos hatásköröket a szervezeti és működési szabályzatban köteles

meghatározni”, de ez még nem jelenti a saját feladatainak az átruházását, holott ezt célszerűnek látszana megfelelő műszaki szakképzettségű, magasabb vezetőre ruházni.

Szembetűnő ez a 43. § (1) bekezdésénél is: „A gazdálkodó szervezet vezető beosztású dolgozói – hatáskörüknek megfelelően – kötelesek rendszeresen gondoskodni róla ...” hogy az a)-c) pontokban foglaltak betartassanak, amely kötelesség a gyakorlatban a brigádvezetőre száll le.

3.423. *A munkahelyre, termelőeszközökre vonatkozó követelményeknél* (MvR, 24–29. §) alapvetőként az látszik irányadónak, hogy azok hibátlan voltukkal, szerkezetükkel és felépítésükkel a munka balesetmentes végzését hivatottak biztosítani,³⁷ így már megkonstruálásukkor figyelembe kell venni a munkapszichológia tapasztalatait és az elérendő célokat.

3.424. *A munkafolyamattal*³⁸ kapcsolatos követelményeket tartalmazó technológiai, munkavédelmi utasítások kiadását az MvR. 14. §-a, valamint a 13. § (1) bek. a) pontja és a 15. §-a a gazdálkodó szerv vezetője kötelességévé teszi és különösen rendkívüli körülmények közötti munkavégzés esetén (13. §) emeli ki fontosságát, ha az egyébként irányadó biztonsági rendszabályok nem tarthatók be. Éppen ezért nem lehet a munkáltatónak arra hivatkoznia, hogy új technológiai eljárás bevezetése folytán nem volt elkészíthető a technológiai utasítás.

Ugyanakkor azonban nem hagyható figyelmen kívül egyrészt, hogy az ilyen technológiai utasítás (pl. gépkönyv) gyakran igen terjedelmes, ezért csak a röviden, közérthetően fogalmazott kivonat függeszthető ki a megfelelő munkahelyen és tehető oktatás tárgyává, másrészt olyan rendelkezéseket is tartalmaz, amelyeknek ki nem adása nem hozható okozati összefüggésbe a balesettel (pl. az, hogy forgó alkatrész esetén nem szabad benyúlni a gépbe), legfeljebb akkor, ha a munkáltató hosszabb időn keresztül elmulasztja az óvórendszabályszegés megakadályozását.

A munkaeszközök (gépek, műhelyépületek) megszerkesztése, összeállításának megtervezése, a vonatkozó üzemi (technológiai, balesetvédelmi) utasítás megfelelő megszerkesztése – és sokszor az üzemelés ellenőrzése is – olyan szellemi munka, amely közvetlenül összeköti a tudományos és a gyakorlati munkát.

De jelentős mértékben ide sorol az ellenőrzés is, különösen magasabb szinten. Kevés az olyan üzemegység, ahol az ellenőrzést végző állandóan és minden munkahelyet szem előtt tarthat. Annak tehát a mindenkori adottságoknak megfelelően – legalább eleinte – úgy kell történnie, hogy az elkövetett óvórendszabálysértés lehetőleg nyomban felszínre kerüljön. Ehhez szorosan csatlakozik, hogy az üzem (rész) területén dolgozók között olyan szellemi légkör alakuljon ki (munkapedagógia, csoportlélektan), amely öntevékenyen küszöböli ki az óvórendszabályok megszegését.³⁹

3.43. *A T. 108. § második mondata* az elsőtől eltérően éppen a kártokozó vétkességére, közelebbről szándékos magatartására alapítja a megtérítési kötelességet (felelősséget). Ezt azonban nem a munkáltató vagy megbízottja tekintetében kívánja meg, hanem magánál az elkövetőnél. A Ptk. 348. § (1) bekezdésében írt polgári jogi felelősségnek felel meg, mégis azzal az eltéréssel, hogy nem általában „felróhatóságot” ír elő, hanem kifejezetten szándékosságot. Ennyiben eltér az első mondatban írt

feltételtől és vitatható, hogy csak a munkavégzéssel közvetlen kapcsolatban állapítható-e meg. Ugyanakkor azonban legfeljebb egész szűk körben hivatkozhat a munkáltató arra, hogy a balesetet nem háríthatta el. Igen szoros a kapcsolat és összefonódás az MvR. 16. § (3) bek. f) pontjában és a 43. § (1) bek. c) pontjában írt rendelkezésekkel. Pl. ha a dolgozók a munka végzése közben fegyelmezetlenkednek és ezt az ott levő helyi vezető nem akadályozza meg, a munkáltató a most írt rendelkezések alapján felel a balesetért. Amennyiben azonban – pl. anyagihiány miatt – a munkavégzés közben kényszerszünet áll be, amit egyesek bírkózással töltenek ki álldogálás helyett, kérdéses, felelőssé tehető-e a munkáltató a közben történt lábtörésért. Még kevésbé tehető felelőssé a munkáltató, ha szabályos munkaközi szünet (pl. ebédszünet, munkavédelmi szünet) idejére szabályosan „játékkeret” biztosít felüdülésre és ott következik be a baleset. Amidőn viszont a vállalat anyagszállítóitól sem a szállító-munkások, sem a brigádvezetőjük nem hajlandók a leszállított anyagot nagyobb mennyiség írásbeli igazolásával átvenni, a szállítást végzők pedig súlyosan bántalmazták őket, a brigádvezetőt is beleértve, feltétlenül alkalmazandó a 108. § második mondata és kimentésnek sem lehet helye.

4. A megtérítés áthárítása

4.1. Igen erősen elterjedt vállalati körökben is az a felfogás, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatásoknak a munkáltatóval való megtéríttetés során az állam a kárösszeget voltaképpen az egyik zsebéből a másikba teszi át, hiszen a munkáltató vállalat tulajdonképpen az állam részére (is) jutó nyereségből fizet. Ehhez kapcsolódik az a másik felfogás, hogy a megtérítést voltaképpen a vállalat kollektívája viseli, az ő nyereségrészesedését csökkenti, amint bizonyos fokig a baleset is a kollektíva terhére is írható.⁴⁰

4.2. Bár a megtérítési kötelezettség – amint azt a Legfelsőbb Bíróság Munkaügyi Kollégiumának az MK. 59. sz. állásfoglalásával módosított MK. 46. sz. állásfoglalása kifejti – objektív kártérítési kötelezettséget eredményez, a kár okozója – rendszert – munkáltató valamelyik dolgozójának vétkes magatartása, így a szubjektív felelősség alapján azt megtéríteni köteles. Ezt kívánja meg a kártérítési kötelezettség preventív-nevelő jellege. Más kérdés, hogy a dolgozó a *munkajogi szabályok* (Mt. 57. §, MtV. 77. §) alapján kivételesen nem a teljes összeget tartozik megtéríteni.

4.31. Előfordul, hogy a munkáltatót az óvrendszabály-mulasztás alapján csak más jogellenes eljárása folytán terheli felelősség, míg a munkavédelem biztosításának elmulasztását más vállalat (pl. az épület vagy út karbantartására kötelezett) mulasztása idézte elő. Ilyenkor a munkáltatónak a fennálló bérleti stb. jogviszony alapján feltétlenül fennáll a felmerült kár megtérítésére irányuló igénye.

4.32. Ezen a téren a vállalkozási és adásvételi szerződések, valamint az esetleges hatósági engedélyhez kötés, és ennek megadása folytán két irányú további kérdés merül fel.

A Ptk. 205. § (2) bek. második mondata értelmében „...Nem kell a feleknek megállapodniuk olyan kérdésekben, amelyeket jogszabály rendez.” Ezzel tehát a jogszabályi rendelkezés automatikusan a szerződés tartalmává válik. Kétségtelen, hogy az alapul szolgáló jogszabályi rendelkezések folytán az elkészített, illetve eladott tárgyaknak meg kell felelniök a munkavédelmi követelményeknek, így a teljesítés enélkül a Ptk. 305. § (1) bekezdése értelmében hibás teljesítésnek minősül, tehát a kötelezettet (szolgáltatót) a (2) bekezdésében írt szavatosság terheli.

A Ptk. 282. § (1) bekezdése kimondja, hogy jogszabályi kivétel hiányában „a jogosult a körülmények által meghatározott legrövidebb időn belül köteles meggyőződni arról, hogy a teljesítést megfelelő-e”, a 305. § (3) bekezdése szerint pedig „Ha a jogosult a hibát a szerződéskötéskor ismerte, a kötelezett mentesül a szavatossági felelősség alól.” Ám a munkavédelmi szabályok jogszabályi rendelkezésen nyugszanak, így a 200. § (2) bekezdésére figyelemmel a mentesülés – mint valójában joglemondás – nem következhet be.

Lényegében a teljesítés megfelelő voltát hivatott biztosítani a termékek minőségének tanúsításáról szóló 47/1968. (XII. 18.) Korm. sz. r. Ezt a munkavédelem vonatkozásában fokozza az MvR. 22. §-a:

„(1) Munkavédelmi minőségtanúsítás nélkül termelőeszközt gyártani, forgalmazni, felhasználni, valamint használatbavenni nem szabad.

(2) A termelőeszközöknek, technológiai folyamatoknak, eljárásoknak az ágazati miniszter által meghatározott körét az erre kijelölt szervezettel munkavédelmi szempontból minősíteni kell.”

Ez azonban elsősorban az ekként minősített munkaeszköz által előidézett balesetre nézve az azt használó – esetleg szakszempontról megvizsgálására nem is képes munkáltató felelősségének a kérdését veti fel. A Legfelsőbb Bíróság egyik törvényességi határozata folytán: „Ha a balesetet okozó gép az óvrendszabályok előírásának nem felelt meg és a dolgozó balesete ezzel összefüggésben következett be, a munkáltatót a társadalombiztosítás szervével szemben nem mentesíti az a körülmény, hogy a gépet az illetékes szerv munkavédelmi szempontból megfelelőnek találta, erről minősítő bizonyítványt adott ki és a munkáltató a gépet beszerzési állapotának megfelelően üzemeltette (1975. évi II. tv. 108. §, ÁBEO. 12. 06. pont, MK. 46. sz.)” (Legfelsőbb Bíróság M. törv. I. 10. 036/1979. (3. sz. BH. 1980) 1. sz., 37.)

A még az ÁBEO. érvénybenléte alatt hozott határozat okszerűen következik a Ptk. 282. § (1) bekezdéséből ma is, ha az eszköz óvrendszabálysértő hiányossága különösebb szaktudás és vizsgálat nélkül megállapítható. Még így is felmerül azonban a kétség: mi szükség van az MvR. 22. § (1) bekezdése szerinti minőségtanúsításra és az ehhez szükséges szervre (2) bek.), esetleg költséges vizsgálatra, ha a jogszerző annak helyességében nem bízhat és milyen felelősséget jelent a kiállító szervre a tévedése?

Hasonló probléma merül fel akkor, ha a létesítmény elkészítésére az 1964. évi IV. tv. értelmében államigazgatási hatósági engedélyre van szükség. Az MvR. 17–21. §-ai és a 2/1977. (I. 18.) ÉVM. sz. r. II. fejezete és a 3/1977. (I. 18.) ÉVM. sz.

sz. r. 3. §-a (1) bek. b/ pont) szabályozza az építkezés és használatbavétel engedélyezését, szakközegek általi megvizsgálását „az épület (építmény) az építési engedélyben megjelölt rendeltetésének megfelelő és biztonságos használatra alkalmas állapotban van-e.”

Ilyen engedélyezés után meglehetősen visszás lenne a létesítménynek a megtérítéssel kapcsolatos perbeni újabb, bírósági vizsgálata: nem sértett-e óvórendszabályt ezen a téren a munkáltató? (A BH. 1975/9. számában 415. t. a. közzétett törvényességi határozatra sem lehet hivatkozni, már a szövegezéséből kitűnően sem. „II. Az építkezéssel *másnak* okozott kár megtérítése alól nem mentesít önmagában az építési engedély előírásainak a megtérítése.”)

Mindezek eredményeképp arra a jogszabályilag rendezendő eredményre kell jutnunk, hogy a minősítési igazolással ellátott, vagy hatósági engedély alapján üzemeltetett eszköz vagy létesítmény óvórendszabálysértő volta miatt bekövetkezett kárt nem a munkáltató tartozik a társadalombiztosítási szervnek megtéríteni, hanem a tanúsítványt, vagy határozatot kiadó szerv, illetve hatóság, amely erre megfelelően szabályozott eljárással kötelezhető.

Jegyzetek

* Már a Magyar Tudományos Akadémia 1961. évben megalkotott távlati kutatási tervének 57. fő feladata volt: „A munkaképesség megóvására és a foglalkozási ártalmak megelőzésére szolgáló kutatások.” *Erdey-Gruz Tibor*: Az országos távlati kutatási terv, előzmények és teendők= Magyar Tudomány (Új folyam), VII. kötet 222. o.

¹ *Lukács György*: A társadalmi lét ontológiája. Budapest, 1976. II. kötet 11., 17–18. 25., 26., 28. és 77. o.

² *Farkas János*: A tudomány társadalmi lényege. Budapest, 1982. 78–80., 83., 85., 97. o.

³ *Farkas János*: I. m. 106., 114. és 140. o.

⁴ *Farkas János*: I. m. 168., 172. és 174. o.

⁵ *Brósz Róbert-Pólay Elemér*: Római jog. 2. kiadás. Budapest, 1976. 343. o. V. ö. *Asztalos László*: Szankció és felelősség a polgári jogban. In: *Asztalos László-Göncöl Katalin* (szerk.): Felelősség és szankció a jogban. Budapest, 1980. 296. o.

⁶ *Marton Géza*: Kártérítés. In: *Szladits Károly* (főszerk.): Magyar magánjog. III. kötet Budapest, 1941. 360–361. o.

⁷ *Asztalos László* (1980). 296. o.

⁸ *Hámori Vilmos*: A magatartás jogos vagy jogellenes volta a Ptk. kármegtérítési rendszerében=Jogtudományi Közlöny, 1961. 5. 302.

⁹ *Eörsi Gyula-Gellért György* (szerk.): A Polgári Törvénykönyv magyarázata. (Ptk. Komm.) Budapest, 1981. II. köt. 339. o.

¹⁰ A történeti kifejlődésre 1. *Kuncz Ödön*: A magyar kereskedelmi és váltójog vázlata 2. kiadás II.. Részl. fele, Budapest, 1933. 31–37. o.; *Baross Sándor-Csabai Dezső-Ormai Olivér-Váradi Imre* (szerk.): A biztosítás elmélete és gyakorlata. Budapest, 1960. I. kötet 31–38. o.

¹¹ V. ö. *Hámori Vilmos*: A Magyar Polgári Eljárásjog reformigénye. In: Jogászszövetségi Értekezések, Budapest, 1982. 70–71. o.

¹² V. ö. A deliktualis felelősség. A társadalom és a jog fejlődésének történetéhez. Budapest, 1964.; *J. Kohler–R. Peiser*: Hamurabis' Gesetz. Bd. I. Leipzig, 1904.; *Szladits Károly*: A magánjog fogalma, fejlődése és tudománya. In: *Szladits Károly*: Magyar magánjog I. kötet. Budapest, 1941. 42–105. o.

¹³ *Szabó Imre*: Jogelmélet. Budapest, 1977. 129., 121. 69. U.ö.: A jog és elmélete. Budapest, 1978. 135. o.

¹⁴ *Peschka Vilmos*: A jogszabályok szerkezete. Budapest, 1978. 105–108. o.

¹⁵ *Samu Mihály* (szerk.): Állam és jogelmélet. 2. kiadás. Budapest, 1975. 492–495. o.; *Szabó Imre*: A szocialista jog. Budapest, 1963. 250. o.; *Asztalos László* (1980) 270. o.; *Szászy Schwarcz Gusztáv*: Parerga. Vegyes jogt. dolgozatok. Budapest, 1912.; *Szladits Károly*: Jogszabálytan. In: Szladits K. I. kötet 155. o.

¹⁶ *Asztalos László*: A polgári jogi szankció. Budapest, 1967. 77. o.; *Hámori Vilmos*: Anyagi jog és a kereset=Jogtudományi Közlöny, 1978. 11. sz.

¹⁷ *Asztalos László* (1980): 270. o.

¹⁸ V. ö. *Asztalos László* (1967): *Peschka Vilmos* (1979) 90. és 97. o.

¹⁹ V. ö. *Asztalos László* (1980): 263–264. o. V. ö. *Novák István*: A polgári eljárásjogi felelősség jogi természete=Jogtudományi Közlöny, 1982. 3. sz. 602. o.

²⁰ V. ö. *Tauber István*: Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásért. In: *Asztalos–Gönczöl*: I. m.

²¹ *Eörsi Gyula*: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Budapest, 1961. 67. o.

²² L. Bihari Mihály, Szilágyi Péter, Végh József tanulmányait in: *Asztalos–Gönczöl*: i. m.

²³ *Eörsi Gyula* (1961): 35., 36., 41. és 42. o.

²⁴ Ptk. Komm. I. kötet 21. o., II. kötet 1547. o.

²⁵ V. ö. Ptk. Komm. II. 1547., 1570–1571. o. V. ö. *Sólyom László*: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Budapest, 1977. 11., 378., 178. és 186. o.

²⁶ *Baross László–Csabai Dezső–Orsai Olivér–Váradi Imre*: I. m. I. kötet 202. o. V. ö.: *Abonyi Géza*: A társadalombiztosítási törvény és gyakorlata. Budapest, 1979. 34. o.

²⁷ V. ö. *Klein Sándor*: Munkapszichológia. Budapest, 1980. I. kötet 39, 55–74, II. kötet 759–761. és 766., továbbá III. fejezet

²⁸ Legfeljebb az vitás: mennyiben felel meg a tövényességnek a R. 256. § (3) bekezdésében a Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetője állásfoglalásának, az „irányadó” hatás biztosításának

²⁹ *Abonyi Géza*: I. m. 547. o.

³⁰ *Abonyi Géza*: I. m. 550., illetve 751–752. o.

³¹ A balesetek „okai”-ra pszichológiai vonatkozásban: *Klein Sándor* I. m. II. kötet 751–759. o.

³² *Abonyi Géza*: I. m. 754. o.

³³ V. ö. *Klein Sándor*: I. m. I. kötet 130–241. o.

³⁴ Az üzemi képzésre v. ö. *Klein Sándor*: I. m. I. köt. 427–477. o.

³⁵ *Abonyi Géza*: I. m. 754–755. o.

³⁶ *Nagy Zoltán* (szerk.): A társadalombiztosítási jog kézikönyve. Budapest, 1979. 247–248. o.

³⁷ A munkahely kialakításával stb. kapcsolatban I. *Klein Sándor*: I. m. II. kötet 557–682. o.

³⁸ V. ö. *Klein Sándor*: I. m. I. kötet 303–344. o.

³⁹ V. ö. *Klein Sándor*: I. m. I. kötet 32–34. o.

⁴⁰ V. ö. *Hegedüs István*: A kollektív jogi felelősség a jogágak fejlődése távlatában=Jogtudományi Közlöny, 1982. 6. sz.

A KÉZMŰVESSÉGBŐL AZ AUTOMATIZÁLÁSBA

(A közgazdasági dokumentáció nemzetközi tendenciái)

FÖLDI TAMÁS

A Nemzetközi Társadalomtudományi Információs és Dokumentációs Bizottság rendezésében 1981. április 21–22-én tartották első értekezletüket a nemzetközi közgazdasági irodalmat dokumentáló kiadványok főszerkesztői. Az értekezleten, amelyen e sorok írója elnökölt brit, egyesült államokbeli, finn, francia, lengyel, nyugatnémet, szovjet intézmények, az UNESCO, az ILO, képviselői, valamint japán, kanadai, tunéziai szakértők vettek részt. Az elhangzott beszámolókból felszólalásokból és a vitából kirajzolódtak a közgazdasági dokumentáció mai nemzetközi irányzatai. Az alábbiakban e téma érdekesebb mozzanatait villantjuk fel.

Információs politika, információs rendszer

A közgazdasági információ-dokumentáció helyzetére a gazdaság, a kutatás fejlettsége, az országok méretei, a nyelvi kapcsolatok jellege gyakorol döntő befolyást. Meghatározó jelentősége van a számítástechnikának és a kommunikációs technikának, valamint az intézményi háttérnek, az információs politikának és rendszernek a szó tág (v. ö. gazdasági rendszer) értelmében.

A szocialista országok legtöbbjében a közgazdasági információ-dokumentáció részben állami, részben vállalati feladat. Az állam költségvetési eszközökből gondoskodik az alapellátásról a könyvtárak, és dokumentációs központok révén. Ezek anyagi alapjaihoz hozzájárulnak azok a díjak (előfizetési díjak, megbízási díjak stb.), amelyeket az alapellátáson túlmenő igényeket támaztó használók: költségvetési intézmények, vállalatok és magánszemélyek fizetnek. (Nálunk egyes tájékoztató intézmények túlnyomórészt vállalati rendszerben gazdálkodnak.) A költségvetési fedezet a forrása a főhatóságoknál, kutatóintézetekben és egyéb intézményekben folyó dokumentációs munka finanszírozásának. Ilyen tevékenységre a termelő, külkereskedelmi stb. vállalatok belső erőforrásokat (munkaerőt és eszközöket) is mozgósítanak. Ez esetben a tevékenység kizárólag vállalati célokat szolgál.

A szocialista országokban a közgazdasági információra és dokumentációra többé-kevésbé (nálunk kevésbé) jellemző az állami koordinálás, valamint a különböző szolgálatok közötti együttműködésre való készség.

A fejlett tőkés országok az információpolitika tekintetében nem sorolhatók egyetlen homogén kategóriába. Szinte teljesen külön kategóriát képez az *Egyesült Államok*. Itt a közgazdasági dokumentáció feladatát részben (túlnyomórészt) tudományos és szakmai társaságok, részben könyvtárakhoz kapcsolódó, vállalati formában működő szolgálatok, részben magánvállalatok látják el. A kormányzati intézmények (például a Kereskedelmi Minisztérium) főleg más jellegű tájékoztató tevékenységet végeznek. Kifejezetten közgazdasági jellegű, állami költségvetésből gazdálkodó tájékoztató intézmény nagyon kevés. Ennek megfelelően az információpolitikát kormányzati szinten csak globálisan (az egyes szakterületekre külön nem) fogalmazzák meg. Az egyes közgazdasági tájékoztató szolgálatok között nincs együttműködés, sőt erre még igényt sem tartanak. Viszont a kommunikációs hálózat és az automatizálás technikai értelemben összekapcsolja a külön-külön működő dokumentációs szolgálatokat és ezek egy-egy információs hálózatban például a „Lockheed-Dialog” rendszer együttesen is hozzáférhetők a használó számára. Az intellektuálisan teljesen széttagolt szolgáltatások így legalább technikailag összekapcsolódnak, ami ha ideálisnak nem is mondható, mégis óriási haladás¹.

Nyugat-Európában eléggé általános, hogy a közgazdasági dokumentációt állami (költségvetésből finanszírozott) feladatnak tekintik. Ezen belül azonban igen nagyok az információpolitikai különbségek. Az NSZK-ban hosszas viták után kimondták, hogy a vállalatok gondoskodjanak maguk az információellátásukról és az állam nem vállal újabb feladatokat magára, azon túl, hogy fenntartja a nagy gyűjtemények költségvetési finanszírozását és szolgáltatásaik dotálását. Hollandiában és Belgiumban az állam a gazdaságpolitikai tájékoztatás, a külkereskedelmi célok szolgálatában, a kisvállalatok támogatására tart fenn közgazdasági dokumentációs szolgálatokat és ösztönzi a szolgálatok együttműködését is (Hollandiában). A nyugat-európai országok közül Franciaországban a legtudatosabb az információs politika. Ez része a francia nemzeti politikának, amelynek egyik célja az amerikai technikai és tudományos hegemonia elleni küzdelem. Ennek jegyében a közelmúltban állami kezdeményezésre a CRNS keretében két közgazdasági jellegű információs szolgálat indult be, az egyik (ECODOC) általános közgazdasági, a másik (DOGE) vállalati profillal. A brit információpolitikát a pragmatizmus jellemzi: tudomásul veszik, hogy az amerikaiak a mézőny jelentős részét letarolták és ezért nincsenek különösebb saját ambícióik, eltekintve a brit külkereskedelmi érdekeket közvetlenül szolgáló külkereskedelmi információs tevékenységtől. Itt említem *Japánt* is, amely az egyedüli ázsiai ország, ahol a nemzetközi közgazdasági irodalmat a hazai dokumentáció bevonja megfigyelési körébe. Japán exportorientált gazdaságpolitikájának megfelelően rendkívüli figyelmet fordít a gazdasági tájékoztatásra és ebben az államnak a vállalatok mellett jeles szerep jut, különösképpen a külkereskedelmi információ terén.

A fejlődő országokban – az említett értekezleten csak az ázsiai és afrikai országokról volt szó – közgazdasági dokumentációról nem beszélhetünk. Ezekben az országokban a nemzetközi közgazdasági irodalomról, ha egyáltalában, akkor az észak-amerikai és európai szolgáltatásokból szereznek tudomást. Ugyanebből a for-

rásból tudnak, persze csak minimális mértékben egymás közgazdasági irodalmáról is. A fejlődő országok közül azok, amelyeknek már van saját nemzeti szakirodalmuk, elsősorban ennek feltárására törekszenek: nemzeti bibliográfia, vagy nemzeti társadalomtudományi bibliográfia formájában. Ezek javarésze csupán az adott nyelvet ismerők számára hozzáférhető.² Kedvezőbb a helyzet Latin-Amerikában, erről azonban csak nagyon hozzávetőlegesek az ismereteink. Az értekezlet egyébként nem is ajánlotta, hogy a fejlődő országok vonják be dokumentációs tevékenységükbe a nemzetközi közgazdasági irodalmat, viszont javasolta, hogy a nemzeti irodalmat olyan módon tárják fel, hogy annak nyelvi hozzáférhetősége növekedjék, nemcsak a világ többi részével való, hanem a harmadik világon belüli kapcsolatok javára is.

Külön kategóriát képeznek a *nemzetközi szervezetek*. Ezek igen nagyvolumenű és szélekorű információs tevékenységet fejtenek ki többek között közgazdasági téren is. Tapasztalat szerint, azonban jóval több figyelmet fordítanak az információk közreadására mint tényleges használatuk előmozdítására. Az is előfordul, hogy egyenesen gátolják az összegyűjtött információknak „házon kívüli” felhasználását, hol szemléleti okból, hogy technikai fogyatékoságok miatt. Még az ENSZ-család sem alakította ki egységes információs politikáját. Egyes ENSZ intézmények maguk kísérleteznek információk terjesztésével, mások átadják ezt a feladatot magánvállalkozásoknak.

A műszaki fejlődés

A közgazdasági dokumentációra ma nemzetközileg az jellemző, hogy a kézművességből az automatizálásba való átmenet szakaszát éli. Ez a folyamat az USA-ban a hatvanas években, Európában a hetvenes években vette kezdetét.³ Itt egy ugrásról van szó, amelyből kimarad a modern gazdaságfejlődés fontos szakasza a gépesítés. Márpedig a gazdaságban a gépi nagyipar teremtette meg azt a szervezési hátteret, ami nélkül az automatizálás nem mehetett volna végbe. Ennek a fázisnak ez esetben egyébként elkerülhetetlen – kimaradása természetesen megnehezíti az átállást „üzemi” és „ágazati” szinten egyaránt, annál is inkább, mert az automatizálási folyamat egy jórészt változatlan intézményi-szervezeti bázison megy végbe.* E folyamatban a fejlődési fázisok garmada tárul a megfigyelő szeme elé. Kezdjük azokkal az intézményekkel, amelyek a számítógépesítés és a korszerű kommunikációs technika minden vívmányát alkalmazzák és a teljes munkafolyamatot gyökeresen átalakították. Folytasuk azokkal, amelyek csupán a tájékoztatási feladatokban alkalmazzák a korszerű technikát. Utóbbiak közül is vannak olyanok, ahová az új technika csupán beszűrődött, de még nem hatotta át a tevékenység egészét: például csak egyes munkafázisok

*Ez alól kivételt képez az utolsó évtizedekben megszületett információs magánvállalkozás, amely éppen az automatizálás bázisán jött létre.

vannak számítógépesítve, vagy a számítógépesítés megtörtént, de a rendszernek nincs külső kapcsolódása. Ennek a fokozatosságnak pénzügyi, szervezeti és szemléletbeli okai vannak.

A műszaki fejlődés élvonalában kétségtelenül az egyesült államokbeli közgazdasági dokumentációs szolgálatok állnak. Ezek egy része kizárólag on-line számítógépes szolgálat, más része párhuzamosan gépi úton készült kiadványokat is közread. Ott is jellemző azonban a hagyományos módon készülő tájékoztatási kiadványok szám-szerű túlsúlya és a különböző fejlődési fázisokban levő szolgálatok egymás mellett létezése.⁴ A nyugat-európai helyzet ettől csak mennyiségileg tér el. Érdekes módon a kisebb országokban, mint Hollandia, Belgium, a skandináv országokban a folyamat előbbre tart mint Nagy-Britanniában, vagy az NSZK-ban. Franciaországban, bár az utóbbi felzárkózóban van. A szocialista országok közül az úttörés érdeme Csehszlovákiáé, amely először fogott hozzá a közgazdasági dokumentáció számítógépesítéséhez. Az NDK-t rögtön Csehszlovákia után említhetjük, a többiek fejlettségi sorrendje Szovjetunió, Bulgária, Magyarország. A legkevesebb Lengyelországban történt. (Romániát és Jugoszláviát figyelmen kívül hagytuk.)⁵ A szocialista országokbeli kezdeményezések nem lebecsülhetők, különösen nem a nemzetközi hasznosítás törekvései folytán (MISZON), azonban ma még sem a technikai színvonal, sem az intellektuális input dolgában nem vetekedhetnek a nyugati szolgálatokkal. Teljeskörű automatizálás egyik szocialista országban sem történt a közgazdasági tájékoztatás intézményeiben és a kommunikációs rendszer fejlesztése is kívánni valókat hagy maga után.

A kézművességből az automatizálásba való átmenet a közgazdasági dokumentációban egy sor súlyos problémát vet fel. Hogyan kerülhető el, hogy a kézműves korszak korlátai átöröklődjenek az automatizálás korszakába? Az igaz ugyan, hogy sok amerikai kutató a dolgozósobájából terminál segítségével bármikor kapcsolatba léphet egy sor fontos adatbázissal és ezek inkább kiegészítik, mint átfedik egymást, de mindegyik más keresési módszereket igényel, mindegyik „más nyelven beszél”. A kutató vagy rászánja magát, hogy megtanulja 4–5 rendszer trükkjeit vagy lemond erről és egyetlen egyre hagyatkozik, tudomásul véve annak fogyatékoságait. (Ez a helyzet elvileg nem különbözik attól, hogy Budapesten más manuális rendszerben tartja nyilván az irodalmat a Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az Országgyűlési Könyvtár.)

Hogyan hat az automatizálás és az on-line információrendszerek fokozódó elterjedése a kutató és általában az értelmiségi munkára, hogyan változtatja meg annak jellegét? Hogyan alakul át a könyvtárosok dokumentációs és információs szakemberek közvetítő funkciója? Mit jelent ez a közgazdászképzés és a közgazdasági informátor-képzés szempontjából? Itt jórészt még csak a kérdésfeltevés szakaszában vagyunk.

Közepesméretű és kis országokban a meglehetősen drága input mellett megengedhető-e a párhuzamos feldolgozásoknak az a mértéke, ami a kézműves korszakot jellemzi? A skandináv tapasztalat ennek ellenkezőjére utal. Közös on-line rendszerben

tartják nyilván közgazdasági folyóiratcikk irodalmukat. Nemzetközi együttműködésben, on-line rendszerben tárolják a teljes nyugat-európai üzemgazdasági szakirodalmat. Mindkét szolgáltatás kiadvány formájában is hozzáférhető.

Az együttműködés

Ami a nemzeti együttműködést illeti, itt elég változatos a helyzet. Az USA-ban sokan tagadják az együttműködés lehetőségét és szükségességét és ezt a technikai összekapcsolásra korlátozzák. Az NSZK-ban ugyan kíváncsúnak tartják az együttműködést, de a két szomszédvár ellentétén (Kiel–Hamburg) még nem tudták túltenni magukat. Franciaország lépéseket tesz e nemzeti kooperáció részleges megvalósítása felé. (A közgazdasági dokumentáció magja a Statisztikai Hivatal lesz.) A szocialista országokban elvben mindenki a kooperáció mellett van, de a gyakorlatban viszonylag szerények az eredmények. Talán az NDK-ban jobb valamivel a helyzet az átlagosnál.

Ami a közgazdasági információ terén való nemzetközi együttműködés tapasztalatait illeti, ennek a ma létező fő formái számítógépesítés esetén: 1. a külföldi on-line rendszerekhez való kapcsolódás, mint pl. az említett Lockheed-rendszerhez, illetve Európában az EURONET hálózathoz. Ez ma már a fejlett tőkés országokban eléggé elterjedt és még egyes fejlődő országok is kapcsolódnak hozzájuk. 2. Kooperatív regionális adatbázisok létrehozása és üzemeltetése, erre a skandináv példák mellett remélhetőleg mielőbb az európai országok is felsorolhatók lesznek. 3. Mágnesszalagok vásárlása és cseréje (megvásárolhatók pl. a holland „Economic Titles” mágnesszalagok), ami az off-line információ lehetőségeit bővíti az egyes országokban a külföldi dokumentáció eredményének átvételével.

A hagyományos szolgáltatások vonalán is több forma van az együttműködésre. A „Nemzetközi Közgazdasági Bibliográfia” szerkesztésében ezek közül többel is élnek: az egyik a nemzeti levelezők hálózata, kik a nemzeti bibliográfiai adatszolgáltatást végzik, a másik a nagy nemzetközi jelentőségű adatbázisok (Library of Congress és a Kiel-i Világgazdasági Intézet Könyvtára stb.) bibliográfiai információinak folyamatos felhasználása. Külső levelezők hálózata segítségét veszi igénybe a Journal of Economic Literature, noha mindössze 250 folyóiratot dolgoz fel. A legegyszerűbb forma a hagyományos nemzetközi közgazdasági információs szolgáltatások használata saját adatbázis hiányában, ami különösen a fejlődő országokban elterjedt.

Amíg a nemzeti kooperációnak főleg szervezeti-intézményi és szemléletbeli akadályai vannak (a technikaiakat kiküszöbölhetőnek tekintve), addig a nemzetközi együttműködést ennél súlyosabb fékek is gátolják. A legáltalánosabb ezek közül a nyelvi korlát: a kis népek szakirodalma el van zárva egymástól és a világtól; a nagy népek (nyelvek) kutatói és szakemberei általában figyelmen kívül hagyják ami nem anyanyelvükön íródott.

A nemzetközi információs együttműködés talán legsúlyosabb kérdései politikai természetűek. Egyfelől nyilvánvaló, hogy még a közepesnél nagyobb országok sem rendelkezhetnek be információs autarkiára. Másfelől ugyanilyen nyilvánvaló, hogy a nemzetközi együttműködésre való támaszkodás részleges lemondás az információs szuverenitásról. Milyen mértékben engedhető ez meg? Sokan hajlamosak arra, hogy a dilemmából azzal vágják ki magukat, hogy az on-line rendszerekkel szemben az off-line szolgáltatásokra kívánnak nemzetközi együttműködési politikájukban támaszkodni. De vajon megoldás-e ez, egy kis ország számára? Aligha. A kérdés nem különbözik attól a problémától, amellyel a természeti erőforrásokban nem gazdag országok gazdasági életükben szembesülnek.

A mai technikai fejlettség mellett egyszerűen nincs más alternatíva: olyan világrendben, a nemzetközi kapcsolatok olyan rendszerén kell munkálkodni, amelyben ha teljesen nem is kiküszöbölhető, de nem is valószínű, hogy a „csapokat elzárják”. Emellett természetesen gondoskodni kell a biztonságról. A biztonságot pedig az információban a primer szakirodalom birtoklása jelenti. Bármilyen szorossá válik akár a világméretű, akár a regionális együttműködés, erről soha nem szabad lemondani.

Súlyos fékjei a nemzetközi információs együttműködésnek a közgazdaságtudományban az ideológiai, a társadalmi rendszerbeli különbségek, az eltérő gazdasági, fejlettségi szintek, gazdasági szerkezet, a kutatási hagyományok különbségei és az egyes szolgáltatások intézményi hátterének sajátosságai.

Mindezek alapján utópia lenne akár világméreteken, akár regionálisan valamilyen nemzetközi közgazdasági információs szuper-szolgáltatásra törekedni, amely helyettesíti a jelenlegi nemzeti vagy helyi szolgáltatásokat. Annál realisabb viszont 1. támaszkodni a nemzetközi közgazdasági irodalomról másutt készült nyilvántartásokra bevonva azokat a hazai tájékoztatásba, 2. közreműködni az ilyen nyilvántartások készítésében a nemzeti szakirodalomról szóló inputtal. Ami a külföldi szolgáltatások hasznosítását illeti, gondos elemzéssel megállapítható mi az, amit az ilyen szolgáltatások teljes mértékben helyettesíthetnek, mi az, amit csak részlegesen, vagy ahol semmit sem nyújtanak. Előnyben részesítendőek azok a szolgáltatások, amelyek a források meghatározott körét teljes mértékben feltárják, nem hagyva bizonytalan-ságban a használat afelől, mit talál meg a kérdéses szolgáltatásban és mit nem.

Minderre az alapinformációk gyűjtésében van leginkább lehetőség, azaz annak feltárásában mi áll rendelkezésre egyáltalában. Az ezen túlmenő szolgáltatások – ahol a tartalmi feldolgozásban erőteljesen jelentkeznek a specifikumok – nemzetközi használhatósága már erősen korlátozott. A mélyebb tartalmi feltárássá összpontosítani (persze megfelelő szelektivitással) ez az, amit semmiféle nemzetközi együttműködéssel nem lehet megspórolni.

A realitások figyelembevételével szerény mértékűre szabott nemzetközi együttműködési törekvések útjából is még egy sor akadályt kell eltávolítani. Ezek közé tartozik, hogy a különféle akár automatizált, akár hagyományos rendszerek eltérő technikákat alkalmaznak a szakirodalom feltárásánál. A párizsi értekezleten összegyűlt kilenc szolgáltatás mindegyike más rendszerben tárja fel a közgazdasági irodal-

mat. De nemcsak a kiadványok szerkezeti felépítése, hanem még az egyes tételek bibliográfiai leírása, vagy akár egyes folyóiratok jelölése is különböző. Ez természetesen mindenféle intezivebb együttműködésnek súlyos akadálya, akár automatizált, akár hagyományos szolgáltatásokról van szó. A bibliográfiai leírás különbségeit csökkentené, ha az érdekelt szolgálatok megegyeznének abban az adatminimumban, amelyet minden leírás tartalmaz és ezeket megkísérelnék egységesíteni is. Nehezebb kérdés a tartalmi szerkezet és a mögötte álló dokumentációs nyelvek különbözőségének áthidalása. Egyelőre még az is kérdéses, lehetséges-e ez egyáltalában. Azt az elvileg lehetséges megoldást, hogy a legfontosabb szolgálatok állapodjanak meg egy közös dokumentációs nyelvben, mint irreálisat figyelmen kívül kell hagyni. Ezen kívül már csak két lehetőség kínálkozik: 1. olyan konverziós táblázatok kidolgozása, amelyek lehetővé teszik az egyik dokumentációs nyelvről a másikra való áttérést. Erre éppen a közgazdasági szakirodalom példáján, egymástól függetlenül Moszkvában és Prágában folynak manuális és számítógépes kísérletek, egyelőre nem megítélhető eredményességgel. A másik lehetőség egy olyan nemzetközi dokumentációs nyelv kidolgozása, amelyet a helyileg alkalmazott dokumentációs nyelvvel párhuzamosan használnának a nemzetközi együttműködés előmozdítása végett. Ebből azonban csak egyetlen egynek szabadna léteznie nemzetközileg különben az a veszély fenyeget, hogy nem kettő, hanem esetleg több dokumentációs nyelvet kellene párhuzamosan használni a dokumentumok tartalmának jelölésére. Az automatizált szolgáltatások esetén ehhez járulnak még a gépi nyelvek (programok) különbségei nem beszélve a hard-ware, a számítógépek kompatibilitásának korlátairól.

További kérdés, hogy kielégítő-e, ha a nemzetközi együttműködés csak a hagyományos szakirodalom dokumentációjára terjed-e ki? Ez a ma jellemző helyzet éles ellentétben van azzal, hogy az érdeklődés egyre nagyobb a nem publikált disszertációk, a „félleg”-publikált munka- és vitaanyagok, konferencia-előadások, a hivatalos és félhivatalos jelentések, az ún. szürke irodalom iránt. Hasonlóképpen nagy az igény a folyó kutatásokról való tájékozódásra. Végül, de nem utolsósorban a primér adatbázisokhoz való nemzetközi hozzáférés kérdései vetődnek fel. Mindez azonban egy sor további problémát okoz, amit először helyi és nemzeti szinten kell megoldani. Ezen a ponton elkerülhetetlenül jelentkezik a nemzetközi információs együttműködés egy további fékje az államok, az egyes szervezetek jogos önvédelméből táplálkozó titkosság és a szerzői jogok, valamint az adatközlők személyiségi jogai védelmét szolgáló különböző korlátozások problémája, illetve az hogy egy kiterjedt nemzetközi együttműködésben mindezeket a jogokat hogyan lehet hatékonyan védelmezni.

És Magyarország?

A magyar közgazdasági szakirodalmi tájékoztatás ezekkel a lehetőségekkel még csak csekély mértékben él. Viszonylag kedvező a helyzet a nemzetközi bibliográfiai szolgáltatásokba való magyar bedolgozással, ami a MISZON és az INION kiadvá-

nyokba, a Nemzetközi Közgazdasági Bibliográfiába, a Journal of Economic Literature-be stb. folyamatos. Noha az OVK és újabban a KSH Könyvtára is alkalmazza a számítógépet dokumentációs célokra és tervbe vette azt a Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára is, az ebből fakadó következmények sem a nemzeti, sem a nemzetközi együttműködésre még nem világosak. Ma még kihasználatlanok a lehetőségek a nemzetközi szolgáltatások mágnesszalagjai alapján való információszolgáltatás terén, azok megvásárlása, vagy a cseréje révén. Csak kísérleti stádiumban van kapcsolat a nagy nemzetközi on-line szolgáltatásokkal és nem működik még a MISZON számítógépes közgazdasági információszolgáltatása sem. A külföldi bibliográfiai szolgáltatások igénybevétele általában csak a kézikönyvtári polcokon való jelenlétre és helyszíni használatra korlátozódik. Sőt, e téren is csak néhány könyvtár jön valóban szóba, a többiben csak egy-egy kiadvány található meg, ami egyoldalú tájékozódást tesz csupán lehetővé. Jelentősek a hézagok e kiadványok gyűjtésében, hiszen a könyvtárak apadó anyagi ereje mellett a drága kiadványok megrendelése nagy „opportunity cost”-tal jár. A közgazdasági dokumentáció hazai fejlesztésének egyik fontos útja mégis elkerülhetetlenül a nemzetközi szolgáltatásokra való fokozott támaszkodás.

Jegyzetek

¹ *N. Perlman*: Report on the North–American Economic Bibliographies. Pittsburg, 1981. (Soksz.)

² *Y. Matsuda*: Bibliographical Indexing Services in Asia. Tokyo, 1981. (Soksz.)

³ 1974-re számítógépesített a belga és a holland Gazdaságügyi Minisztérium tájékoztató szolgálata; 1977-től gépileg olvasható formában készül a londoni Közgazdasági és Politikai Főiskola bibliográfiája; 1979-ben megkezdődött a „Nemzetközi Közgazdasági Bibliográfia” számítógépesítése stb.

⁴ Lásd 1. sz. jegyzetet

⁵ *H. Uniejewska*: Les bibliographies économiques dans les pays socialistes européens. Varsovie, 1981. (Soksz.)

A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKNAK NYÚJTOTT SEGÍTSÉG NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSE

MAYER LÁSZLÓ

Az utóbbi években a fejlődő országok társadalmi-gazdasági kérdései az érdeklődés homlokterébe kerültek. A tömegkommunikációs eszközök fejlődése – főleg a televízió, film, sajtó, technikai szempontból közel hozta, láthatóvá tette és ilyen módon szinte megdöbbsengette az emberiséget. A világgazdasági események alakulása pedig arra kényszerítette az egész emberiséget, hogy foglalkozzon az ún. fejlődő országok kérdésével. Mindenekelőtt az a nagy társadalmi-gazdasági elmaradottság, sőt az utóbbi évtizedekben bekövetkező lemaradás növekedése az, ami megrázóan tárul elénk és sürgős cselekvést kíván.

A fejlődő országok társadalmi-gazdasági elmaradottságuk leküzdésére tett erőfeszítéseik során elkerülhetetlen beleütköznek abba a kérdésbe, hogy melyik utat válasszák, a kapitalista vagy szocialista utat. Természetesen nem ilyen világos és felismerhető az alternatívájuk és vannak illúziók is; harmadik utat is elképzelnek egyesek, valójában azonban kimondva kimondatlanul csak két alternatíva van. Egyre több fejlődő ország ismeri fel a kapitalista út nehézségeit és járhatatlanságát és választja a szocializmushoz vezető utat és válik szocialista orientációjú országgá. Ez az út nehéz, sok buktatóval és ellenkező irányú mozgásokkal. Sokszor nem eléggé értjük meg azt az egyszerű tényt, hogy évszázadokat átugrani rendkívül nehéz még akkor is, ha a szocialista rendszer sok szempontból segíti és kell is hogy segítse ezeket az országokat. A fejlődő világ területén is megjelent és egyre erősödik tehát a két rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus közötti verseny. Az 1970-es évek világgazdasági eseményei, a fejlett tőkés országok piacának szűkülése, a recesszió, egyes nyersanyagok és az energiahordozók árának robbanásszerű növekedése, mind abba az irányba hatottak, hogy a fejlődő világ gazdasági problémáit fokozták, illetve kiélezték, és ilyen módon is kiemelték ezen országok társadalmi rendszereinek sebezhetőségét. A fejlődő világban lejátszódó események abba az irányba hatottak, hogy fokozták a világ lakosságának érdeklődését, felébresztették, sokszor talán a felelősségtudatot és a segítségi szándékot is.

A fentebb vázolt világgazdasági helyzetet, és az ebből a szocialista országokra háruló feladatot tükrözi az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata is, amely kimondja: „A fejlődő országok növekvő világgazdasági szerepéből, valamint a nem szocialista export bővítésének célkitűzéséből kiindulva ezen országokkal a kölcsönös áruforgalom növekedési üteme hosszabb távon haladja meg a külkereskedelmi forgalom átlagát. Gazdasági együttműködésünknek a fejlődő országokkal is a kölcsönös

előnyök alapján kell állnia, de egyúttal tartalmaznia kell *a nekik nyújtott segítség elemeit* (aláhúzás tőlem: ML) elősegítve ezzel termelőerőik fejlesztését, gazdasági önállóságuk megteremtését.”¹ A határozat tehát leszögezi, hogy gazdasági kapcsolataink egyaránt kell, hogy tartalmazzák mind a kölcsönös előnyök, mind pedig a segítség elemeit.

A fejlődő országok segítségének közgazdasági eszméje, illetve irodalma viszonylag új, arra az időszakra esik, miután függetlenségüket (politikai) kivívták és több-kevesebb következetességgel a gazdasági függetlenség útjára léptek. A tőkés országokban óriási propaganda folyik a fejlődő országok segítése céljából, olyannyira, hogy sokszor az ottani közvélemény el is hiszi, hogy milyen hatalmas erőfeszítések történnek ennek érdekében. Máskor viszont látva a fejlődő országok jelenlegi problémáit, hol saját vezetőiktől, hol pedig éppen a megsegítettektől kéri számon, hogy miért nem történt jelentős előrehaladás a szegénység, az elmaradottság leküzdésében. A fejlett tőkés országok közvéleménye éppen a fenti ellentmondás hatására kezd egyre inkább közbülsös lenni és megkérdőjelezi a segítség szükségességét, eredményességét. A valóságos helyzet azonban az, hogy a fejlett tőkés ország és a fejlődők gazdasági kapcsolatában a *kis mértékű* és sokszor csak *formális* jellegű segélyelemek mellett továbbra is a *nem egyenlően kölcsönös érdekeket* tartalmazó elemek dominálnak. Más szóval, egyik kezükkel segélyt adnak, másikkal annak többszörösét viszik ki az országból. Ezek után nem csoda, hogy jelentős gazdasági fejlődés nem következik be az országban, mert e gazdasági kapcsolatok alapján véve tőkés jellegűek maradtak.

A tőkés segélyeknek ez a hatástalansága, illetve negatív hatása tükröződik azután azokban a felfogásokban, amelyek a segélyeket általában ellenzik, „kereskedelmet és nem segélyt” (trade not aid) elvet vallják, vagy a segélyeket kifejezetten „trójai lónak” tartják,² amelyen keresztül a segélyt nyújtó ország titokban behatol a segélyezett ország gazdaságába. A polgári közgazdaságtanban és gazdasági ideológiában folyik a vita a külföldi segélyek körül. A marxista közgazdasági irodalomban viszonylag újabb keletű – érthető okoknál fogva – a fejlődő országok segélyezésének kérdése, ezért mind a szakkörökben, mind a szélesebb közvélemény körében van még jó adag tisztázatlanság. Időnként a szocialista országok közvéleményében is találkozunk olyan nézetekkel, hogy kell-e és egyáltalán miért kell segítenünk a fejlődő országokat? Milyen mértékű áldozatokat vállaljunk? E kérdések különösen akkor vetődnek fel, amikor egy-egy szocialista ország által segélyezett fejlődő ország esetleg barátságatlanabb politikát folytat velünk szemben. Ilyen kérdések többek között a következők – és e dolgozat ezekkel kíván foglalkozni –: Miért kell a fejlődő országokat segíteni? Mi a viszony a segítség és a kölcsönös érdek között? Segítség-e a segélyezett országban létesítendő (vagy meglevő) részleges vagy teljes külföldi tulajdon?

1. Miért kell a fejlődő országokat segíteni?

Ez a kérdés tulajdonképpen úgy is megfogalmazható, hogy miért kell a világ-közvélemény és az egyes országok vezetőiben tudatosítani a fejlődő országok helyzetét, hogy aztán az egyének, méginkább az egyes államok, tudatos nemzetközi szintű cselekvése, nemzetközi gazdaságpolitikája segítséget jelentsen a fejlődő országok számára. A másik alternatíva az lenne, hogy külső, tudatos, koordinált segítség nélkül – a világ gazdaság spontán mechanizmusa biztosítaná a fejlődő országok viszonylag gyorsabb fejlődését, felzárkózását. Ha a világ gazdaság kissé hosszabb távon gazdaságtörténeti fejlődését vesszük szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy voltak elmaradott országok (USA- Japán) a századforduló előtt, vagy később is, amelyek minden fajta *szervezett, tudatos nemzetközi segítség* nélkül felzárkóztak. Itt két megjegyzés szükséges: akkor és ezen országok számára a spontán világ gazdasági fejlődés – az erőforrások spontán átcsoportosításával – valóban kedvező lehetőséget teremtett. A jelen fejlődő országok többsége számára azonban ma ez a spontán lehetőség már nem áll fenn. A másik megjegyzés: pl. az USA-t a világ más országai akkor tulajdonképpen segítették (tőkebeáramlás – szakképzett munkaerő), bár ez a maga idejében nem volt tudatos állami gazdaságpolitika.

A fejlődő országok segítségének két gyökeresen eltérő koncepciója létezik, mégpedig a polgári és a marxista. Lényeges különbség mutatkozik a segítség okát, célját, valamint módszereit, eszközeit tekintve is. A lényeges különbség azonban nem zárja ki, hogy bizonyos hasonlóságok, rész vagy formális azonosságok létezzenek a tőkés és a szocialista országok által nyújtott segítség között. Éppen ezeket a különbségeket hanyagolják el, formális azonosságokat pedig lényegivé nagyítják a tőkés országok (és a kínaiak) és ilyen módon igyekezve a szocialista országok segítségét diszkreditálni. Erre a támadásra bizonyos lehetőséget ad, hogy a nemzetközi gazdasági segítség egyrészt rendkívül bonyolult közgazdasági jelenség, másrészt e kérdés marxista feldolgozottságának bizonyos hiánya, illetve leegyszerűsítettsége.

Foglaljuk össze tehát – miért objektív szükségszerűség a fejlődő országok gazdasági segítése elvi-elméleti síkon? Azért, mert a jelenlegi fejletlen országok olyan nagymértékben le vannak maradva, hogy ezt a különbséget egy, a népeik számára elfogadható időtávon belül behozni külső segítség, a *gazdasági erőforrások* (tőke-szaktudás), állami kül gazdaságpolitikában rögzített, *tervszerű átengedés nélkül* nem képesek. Ezen általános ok mellett – amely mintegy társadalmi rendszertől függetlenül tekinti a segítség szükségességét – a kapitalizmusban a profit motívum, a katonai szempontok, a nyersanyagellátás és a humanitárius szempontok egyaránt szerepet játszhatnak a fejlődők segélyezése motiválásában. A szocialista országok segélynyújtásában nem a profitmotívum játszik szerepet, hanem a kölcsönös érdek.

2. *Mi a segély, mi a viszony a segítség és a kölcsönös érdeket megtestesítő gazdasági kapcsolat között?*

Ez rendkívül fontos és ugyanakkor rendkívül bonyolult kérdés. Első pillantásra, a felszínes vizsgálódás azt mutatja, hogy a segély, a segítség kizárja a kölcsönös érdeket, illetve a segítségnyújtó érdekeltségét. Sokan úgy fogják fel a segélyt, ha abban kimutatható a segítségnyújtó anyagi érdekeltége, akkor az szükségképp, minden körülmények között önző, érzékeltetve és mint ilyen nem segély többé.

Milyen nemzetközi gazdasági ügyletet, kapcsolatot lehet segélynek, segítségnek tekinteni? Első megközelítésben nyilvánvaló, hogy az olyan nemzetközi gazdasági kapcsolat a segély, segítség, amely a világ gazdaságban általánosan elfogadott feltételeknél kedvezőbb feltétellel nyújt (például hitelt) valamilyen gazdasági kapcsolatot a másik országnak. Ezek a kedvezőbb feltételek mellett megvalósuló gazdasági kapcsolatok (pl. ingyen ajándék stb.) azonban nem merítik ki a segély, a segítség fogalmát. A normális nemzetközi gazdasági kapcsolatok is (a normálisan, a világpiaci átlag feltételek mellett lebonyolódót kell ezen érteni) bizonyos körülmények között tartalmazhatnak segély elemet, illetve segítséget. Nézzük ezeket a problémákat kissé közelebről. Tehát tulajdonképpen két fő csoportját, esetleg formáját lehetne megkülönböztetni a segélyeknek.

A) *Tiszta segélyek.* Az elnevezés eléggé tökéletlen, de azt akarja jelezni, hogy ezek olyan gazdasági kapcsolatok, amikor közvetlenül, a felszínen is látható módon segélyről, segítségről van szó. Ingyenes ajándékok, segélyek, visszatérítés nélküli adományok pl. éhínségek, járványok, szóval valamilyen rendkívüli természeti katasztrófa esetén. Ezek a legvilágosabb módjai a segélyeknek. Itt az egyik ország egyoldalúan áldozatot hoz egy másik ország javára.

B) Segítség elemeket tartalmazó *normális gazdasági kapcsolatok.* A tiszta segélyekkel szemben léteznek olyan gazdasági kapcsolatok – tulajdonképpen minden fajta nemzetközi gazdasági kapcsolat lehet ilyen – amelyek segítség elemeket tartalmazhatnak. Bizonyos körülmények között a külkereskedelem (export-import), a tőkemozgás (kölcsön és működő tőke), a szakismeretek áramlása stb. – egyaránt tartalmazhatnak segítség elemeket. Mi az ismérve annak, hogy egy egyébként normális (világpiaci átlagnak megfelelő) nemzetközi gazdasági ügylet *egyben* segítség is? A legkézenfekvőbb az a válasz – abban a mértékben tartalmaznak ezek az ügyletek segítség elemeket, amilyen mértékben kedvezőbbek, mint a szokásos nemzetközi ügyletek. Ez kétségtelenül igaz. Például egy nemzetközi kölcsön, segítség elemet tartalmazhat, ha a kölcsönfeltételek (kamat visszafizetési és egyéb feltételek) a világátlagnál kedvezőbbek. A valóság azonban ennél bonyolultabb. A fenti példánál maradva egy nemzetközi kölcsön tartalmazhat segély, segítség elemeket, illetve jelenthet segítséget még akkor is, ha történetesen a hitel formális feltételei a világátlagnak megfelelnek. Vagy megfordítva: egy, a formális hitelfeltétel szempontjából kedvezőnek látszó, ennél fogva segítség elemeket tartalmazó hitel, a kétségtelenül meglevő segítség elemek mellett, ezek ellentétét is tartalmazhatja.

Igen fontos – talán a legfontosabb – ismerv az, hogy az adott kölcsön *milyen szerepet*, helyet tölt be a *kapó ország gazdaságában*.

A konkrét nemzetközi gazdasági ügylet tartalma, a fogadó ország belső gazdaságában *betöltött szerepe dönti el* a segítség elem létét, illetve mértékét és nem kizárólag vagy elsősorban a szembeötlő, formális feltételek.

Szemléltessük a fentiekben elmondottakat néhány példán. Vegyünk egy olyan egyszerű és leggyakrabban nemzetközi gazdasági ügyletet, mint a külkereskedelem, illetve ennek alkotórészét az exportot, illetve az importot. A normális feltételek mellett (világpiacon ár) lebonyolódó export is lehet segítség pl. az exportáló ország számára. Kissé másképpen fogalmazva az importáló ország nyújthat segítséget az exportáló országnak még akkor is, ha bizonyos körülmények között tőle vásárol. Néhány példa: a rendkívüli nagy termés, vagy egy ország ellen alkalmazott blokád olyan helyzetet teremthet, hogy az exportőr számára segítséget jelent a tőle való importálás még akkor is, ha az egyébként azonos vagy esetleg kissé rosszabb a világpiacon értékesítési feltételeknél. A fejlődő országok ellen kilátásba helyezett, vagy sokszor megvalósuló USA és egyéb tőkés országok blokádja ellen a szocialista országokkal való kereskedelem lehetőségének alternatívája és jó néhány alkalommal a tényleges megvalósuló kereskedelem jelentős segítség a fejlődő országok számára. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban az embargó, a kereskedelmi blokád alkalmazása a gazdasági háború eszköze is lehet. A gazdasági blokád miatt szenvedő országgal való kereskedelem pedig ellenkezőleg a blokád leküzdésének eszköze, tehát segítség.

A külkereskedelem és segítség összefüggésének van egy másik vetülete is. A fejlődő országok ellen kilátásba helyezett vagy megvalósított blokád kivédése mellett a kereskedelem szerkezetének kérdése is felvetődik. A gyarmatok kirablásának egyik jelentős eszköze az volt, hogy a fejlett tőkés (anya) országok nyersanyagot – mezőgazdasági termékeket vettek tőlük és ipari készterméket adtak el nekik. Ebben az összefüggésben a fejlődő országok számára segítség elemet azon exportstruktúra kialakításának elősegítése jelent, amely megváltoztathatja a régit. A polgári (és a kínai) vádak szerint a szocialista országok a fejlődő országokkal ugyanolyan struktúrában kereskednek, mint a tőkésék. Statikusan és formálisan szemlélve ez így is van. A fejlődő országok jelenleg mi mással tudnának fizetni, mint amijük van – tehát nyersanyaggal, mezőgazdasági termékekkel. Ahol ők kitörhetnek e bűvös körből az importjuk összetétele, ipari fogyasztási cikkek, illetve beruházási javakra való megoszlása. A szocialista országok tehát segítséget nyújtanak azzal, hogy ipari berendezéseket, gépeket szállítanak és ilyen módon is elősegítik az iparosítást. A fejlett tőkés országok nem ezt tették, illetve teszik. Természetesen a szocialista országok export-importstruktúrájuk kialakításában döntően azzal valószínűsítenek meg segítséget a fejlődő országoknak, ha fokozatosan egyre több ipari-feldolgozott terméket importálnak. De ez kissé távolabbi kérdés és csak fokozatosan megvalósítható.

Az az állítás, hogy a szocialista országoknak a fejlődő országokból történő nyersanyag és energiainportja ugyanolyan, mint a kizsákmányoló országoké – nem fedi

a valóságot. A kritikusok milyen alternatívát állítanak, talán azt, hogy a fejlődők ne exportáljanak semmit? (Egyelőre iparcikket csak kis mértékben tudnak szállítani.) Ebben az esetben ipari berendezés importjuk is jelentősen csökkenne. Nem látják a dialektikus összefüggést, mégpedig azt, hogy a fejlődők elavult, számukra kevésbé előnyös exportstruktúrája – az importstruktúra változásán keresztül – teremti meg önmaga megszüntetésének feltételeit.

A szocialista országok közismerten energia- és nyersanyag szegények, ugyanakkor iparilag viszonylag fejlettebbek és ez megteremti a szocialista országok oldaláról az érdekeltséget is a fejlődő országokkal való kereskedelemben. A fenti összefüggéseket átgondolva tehát látjuk, hogy egyfelől *kölcsönös érdek* van, tehát mindkét fél érdekelt a nyersanyag eladásban, illetve vételben, másfelől viszont a fejlettebb ország *segítség eleme*t is visz ebbe a kapcsolatba, amennyiben a fejlődő országnak ipari berendezéseket szállít, illetve fokozódó mértékben feldolgozott ipari termékeket is vásárol tőle.

Mint leszögeztük a segély, illetve segítség legfontosabb jellemzője – a felszíni, formális ismérvek mellett – hogy egy nemzetközi gazdasági kapcsolat hogyan segíti elő a fejlődő ország legalapvetőbb célját, a *gazdasági függetlenség* kivívását. Azok a gazdasági kapcsolatok, amelyek ezt elősegítik (főleg az önálló ipar megteremtését), *bizonyos mértékig függetlenül* a segítség felszíni, formális jellemzőitől (hogy a világtól kedvezőbben adják), objektíve segítséget nyújtanak. Ha ezt a mércét alkalmazzuk, akkor sokszor kiderülhet, hogy bizonyos segélyek, amelyeket a fejlett tőkés országok nyújtanak – talán nagyon *látványosak*, formális kellékei meg is felelnek a segély fogalmának – azonban tartalmában ennek ellentmondó feltétel is van.

Ezt is szemléltessük talán egy példán. Az USA pl. ingyen búzát szállít Indiának. Ez a legnyilvánvalóbb módon segély, segítség az éhező indiai lakosság számára. Most eltekintve attól, hogy ez a búzasegély politikai zsarolás eszköze lehet, az amerikai búzafelesleg lecsapolása is. Eltekintve tehát attól, hogy e segélynyújtás *közvetlen motivációi* milyenek, ez a búzában nyújtott segély nem India gazdasági függetlenségének megerősítését, élelmiszer önellátása megteremtését segíti elő, hanem ellenkezőleg azt, hogy évről évre USA-hoz forduljon élelmiszerért. Ezzel szemben a mi kritériumunk alapján az igazi segítyt az jelentené, ha az Egyesült Államok a mezőgazdasági termelés fellendítését szolgáló eszközök gyártását segítené elő. Még az is könnyen elképzelhető, hogy egy 100 millió dolláros ingyen búza szállításával szemben egy 100 millió dollár értékű műtrágyagyár építésre nyújtott kölcsön (tehát nem ajándék) nagyobb segítséget jelentene. Pedig az utóbbi esetben kimutatható, hogy érdekelt-ség, sőt profit motiválta érdekelt-ség van a műtrágyagyár berendezést szállító USA cég hitelszállítása mögött, míg az ingyen búzaajándék mögött ilyen nincs. A fentiekből következik, hogy tőkés profit motiválta cselekvés is tartalmazhat *objektíve* segítő elemet, ha az egybeesik a fejlődő ország gazdasági függetlenségét célzó törekvéseivel. Ez utóbbi esetben tehát egy kölcsönös érdeket tartalmazó ügylet egyben segítséget is jelent.

Az USA bízasegélyével kapcsolatban azonban egy megjegyzés kívánczik. Kétségtelen, hogy a *jelenleg* éhező lakosságon csak azonnali élelemmel lehet segíteni, és ilyen értelemben van létjogosultsága az ilyenfajta segítségnek is. Azonban az, hogy az USA vagy más fejlett tőkés ország kizárólag vagy elsősorban olyan segélyeket ad, amelyek csak a pillanatnyi helyzeten segítenek, de a hasonló helyzetek jövőbeli keletkezésének lehetőségét nem csökkentik, ez azt mutatja, hogy nem igazi, nem jelentős segítségről beszélhetünk.

3. Segítség – profit motívum

A marxista közgazdasági irodalomban és szélesebb közvéleményben elég gyakori az a felfogás, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a tőkés profit motívum kizárja a segítséget, hogy a kettő minden *körülmények* között összeférhetetlen. Gyakran azzal tagadjuk a tőkések segítségét, hogy kimutatjuk a mögöttük meghúzódó profit, nyereség motívumot. Ez igen bonyolult probléma és alaposabb elemzést igényel. Egy tőkés áru-, illetve tőke-exportőrt nyilván a profit motivál, természetesen a tőkés államok esetében már bonyolultabb a helyzet, nem közvetlenül, hanem sok fajta közvetítésen (politikai, katonai érdeken) keresztül, de végső fokon a profit, illetve a profit feltételeinek a megőrzése dominál.

Lehet-e tehát egy profit motiválta nemzetközi gazdasági ügylet egyben segítség is? A kérdés úgy is feltehető, hogy a tőkés gazdasági cselekvés lehet-e *döntően* más motiváltságú, mint a profit? A válasz: igen, a profit motiválta cselekvés a nemzetközi gazdasági ügyletekben tartalmazhat segítséget. E vonatkozásban azt kell megértenünk, hogy a tőkés *szubjektív* szándéka, célja egy dolog, és cselekvésének e szándékától sokszor független *objektív eredménye* pedig más dolog.

E tekintetben nagyon érdekes és tanulságos útmutatást nyújt Lenin a IX. Összoroszági Szovjet Kongresszusán elmondott beszédében:³ „Meg kell mondanom, már kezd megérkezni a *külföldi segítség* (kiemelés tőlem – M. L.) többezer mozdonyt rendeltünk és már meg is kaptuk az első 13 svéd és 37 német mozdonyt. ...Mindezért rendkívül drága, mérhetetlenül drága árat fizetünk, de ez mégis azt jelenti, hogy az előrehaladott országok nagyipara segítségünkre van gazdaságunk helyreállításában, jóllehet mindegyiknek tőkések állnak az élén, akik *szívből gyűlölnék* bennünket.”

Itt tehát Lenin a „mérhetetlenül drága árat”, ami nyilván jó magas profitot tartalmaz, összeegyeztethetőnek tartja a segítséggel, mert az a gazdaság helyreállításában jelentős szerepet játszik. A tőkés országok vezetői (főleg az USA), ideológusai is felismerték, hogy a szocialista országokkal való normális gazdasági kapcsolat (kereskedelem, hitelek stb.) objektíve segítséget jelent számunkra, ezért igyekeztek azt gátolni, vezették be az embargó politikát. E tekintetben nagyon érdekes a svéd szerző „A nyugati gazdasági hadviselés 1947–67.” c. könyve. A szerző az USA szocialista országokkal szembeni külgazdasági politikáját elemezve, a hitel embargót bírálva a következőket írja: „A Keletnek nyújtandó hitelek elleni érvelés az volt, hogy a *hitel*

a segítség egy formája (kiemelés tőlem — M. L.). Ez lehet hogy így van, ha a hitel-feltételek az üzleti motivációjú feltételek alatt vannak. De a Kelet-Nyugati kereskedelemben a hiteleket szigorúan a meglevő piaci feltételek mellett alakítják ki.¹⁴

Tehát a fenti idézetből azt látjuk, hogy az USA a hitelt objektíve segítségnek tekintette, illetve tekintette volna, még akkor is, ha az a világpiaci kölcsönfeltételeknek megfelel és ezzel szemben Adler — Karlsson csak azt a hitelt tekintené segítségnek, amelyik a fennálló világpiaci feltételeknél, a profit feltételeknél kedvezőbb, és ebben sem az objektív valóság, sem a lenini gondolat fényében nincs igaza.

Ahogy a profit (nyereség) motívum a szocialista és tőkés országok viszonylatában nem *feltétlenül* zárja ki a *segítség*-elemet, ugyanúgy érvényes ez egy szocialista és egy fejlődő ország viszonylatában is. Míg Lenin a *gazdaság helyreállításában* való részvételt tekintette a segély, segítség kritériumának, addig a fejlődő országoknál a *gazdasági függetlenség* elérését elősegítő nemzetközi gazdasági kapcsolatok lehetnének a segítség kritériumai. Nem egyszerűen az, hogy profit vagy altruisztikus motivációjú-e a cselekvés.

4. Segítség és a külföldi tulajdon (rész tulajdon)

Izgalmas kérdés, hogy a fejlődő országokban eszközölt, illetve ott működő, részben vagy egészben külföldi tulajdonú vállalatok milyen szerepet töltenek be a segítségben. A külföldi tulajdon minden körülmények között segítség-e vagy az ellenkezője; kizsákmányoló és így nem segíti, hanem visszatartja a fejlődést? Vajon helyesebb a szocialista országok vállalatainak is részesedni egy fejlődő ország vállalatában; segítség-e ez, vagy külföldi kizsákmányolás?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések vetődnek fel és mivel ezek még nincsenek kielégítően megválaszolva, különösen indokolt tehát a válaszkeresés. Annál is fontosabb a fenti kérdésekre a válasz keresése, mert fokozódik a termelés internacionalizálódása.

A termelés internacionalizálódásának objektív folyamatát használhatják fel a tőkés országok, hogy így behatolhassanak, illetve bent maradhassanak a fejlődő országokban. E kérdésnek különös érdekességet kölcsönöz az a tény, hogy a fejlődő országok *politikai függetlenségük* kivívásának időszakában sok esetben radikálisan jártak el (elvben legalább is) a külföldi tőkével. Az utóbbi években azonban ez változóban van, dialektikusabb kezd lenni a megközelítésük. A kritikus kérdés az, hogy a külföldi tőkés magántulajdonban levő vállalatok (multinacionális stb.), amelyek kétségkívül a döntő csatornái voltak és maradtak az elmaradott országok gazdasága kiszivattyúzásának, vajon a megváltozott helyzetben (politikai függetlenség idején) lehetnek-e ezen országok gazdaságfejlesztésének segítői? A gazdaságtörténeti tapasztalatok azt bizonyítják, hogy bizonyos körülmények között e külföldi tulajdonosi érdekelttség betölthet segítő szerepet. Csatornája lehet az anyagi és szellemi erőforrások átcsoportosításának, kölcsönös érdekek és segítség elemeit egyaránt tartalmazva. Tapasztalati tény ugyanis az, hogy a közel azonos fejlettségű tőkés országok egymás közötti kapcsolatában jelentkező külföldi tulajdon fontos szerepet játszott és játszik a fejlődésben. Mi ennek a

döntő oka? A tőkés országok gazdaságában, majd ennek összességét képező világ-gazdaságban határozott törvényszerű fejlődés figyelhető meg a tulajdonviszonyokban. Az egyszerű eszközökön és kézi munkán alapuló kisméretű *egyéni tőkés* magántulajdont felváltja a fejlett gépeken alapuló részvénytársasági, tehát *kollektív tőkés* magántulajdon forma. A termelőerők további fejlődése megköveteli az össztőkés szinten kialakuló kollektív tőkés magántulajdon (államkapitalizmus) kifejlődését. E közös tulajdon fejlődése azonban nem áll meg a nemzeti határoknál, hanem a termelés internacionalizálódásával, nemzeti határokon átnyúló vállalatok, azaz nemzetközi tulajdonviszonyok is létrejönnek.

A tőkés nemzetközi tulajdon kialakulása és fejlődése tehát nem véletlen jelenség, hanem szerves folytatása a termelés „kollektivizálásának”. A tőkés nemzetközi tulajdon kialakulása, szerepe két élesen elkülönülő vonatkozásban vizsgálható. A fejlett tőkés országok közötti határokat átszövő nemzetközi tulajdon és a fejlett-elmaradott országok közötti összefüggések tekintetében. Mindkét vonatkozásban a tőkés nemzetközi tulajdon a fogadó ország szempontjából idegen (esetleg csak részben idegen) tulajdont, következésképp külső kizsákmányolást jelent. A helyzet dialektikus ellentmondása abban áll, hogy míg a fejlett tőkés országok közötti nemzetközi tőkés tulajdon – tehát külső kizsákmányolás – nem zárja ki, sőt elősegíti a gyors gazdasági fejlődést, a termelőerők fejlődését. A tőkés nemzetközi tulajdon fejlett és fejlődő országok között éppen ellenkezőleg – mint ahogy a történelem bebizonyította – visszafogja, gátolja, torzítja azt, sőt relatív lemaradást eredményez. Ebből a két teljesen ellentétes eredményből joggal lehet következtetni, hogy *nem önmagában a tőkés nemzetközi tulajdon* vagy az ehhez kapcsolódó kizsákmányolás a felelős az elmaradott országok helyzetéért. Vagy másképpen fordítva a kérdést, még a tőkés formájú nemzetközi tulajdon is bizonyos feltételek között a befogadó ország szempontjából segítséget jelenthet. Méginkább joggal feltételezhető, hogy a tőkés feltételektől megtisztított, szocialista jellegű nemzetközi tulajdonnak van létjogosultsága és jelentős segítséget jelenthet a fejlődő ország számára.

A tőkés nemzetközi tulajdon e két különböző viszonylatban jelentkező teljesen eltérő eredménye azzal függ össze, hogy a fogadó országban *milyen területen* van a külső tulajdon, illetve résztulajdon, milyen a gazdaság egészében való szerkezete. A fejlett tőkés országokban a nemzetközi tulajdon döntően a gazdasági növekedés dinamikus ágaiban helyezkedik el, abba szervesen illeszkedik. Ezzel ellentétben a fejlődő országokban csaknem kizárólag a kitermelőiparban, illetve a mezőgazdaságban, legújabbban esetleg egyes könnyűipari ágazatokban. Mindezek azonban nem iparágak, illetve nem dinamikusan fejlődő „húzó” iparágak. A befogadó ország szempontjából nem mindegy, hogy a külföldi tulajdon hol helyezkedik el. A külföldi tulajdont realizáló értéktöbblet kiszívása az országból – mint láttuk – csak akkor eredményez gazdasági elmaradottságot, akkor felelős a nyomorért, ha e mellett egy másik fajta jövedelem (potenciális jövedelem) kiszivattyúzása is megtörténik.

A nem iparosodott, nyersanyagtermelő agrárországot úgy is kizsákmányolják – és ez a döntő – hogy nyersanyagaikat feldolgozatlan állapotban viszik ki tőlük,

s ezzel a nyersanyag érték és a késztermék értéke közötti különbség mint hozzáadott érték (added value) számukra elvesz, azaz fejlett országba szivattyúződik át. A kétfajta kizsákmányolás nagyságrendjének különbségét talán úgy lehetne szemléltetni, ha egy konkrét terméket veszünk. Például az adott ország többek között külföldi tőkés tulajdonban levő ültetvényeken gyapotot termel. A bennszülött munkásokkal termelt értéktöbbletet (ami a gyapot termelési értékének 20%-a körül lehet) kiviszi az adott országból. Ennél sokkal nagyobb veszteség a gyapotot exportáló ország számára, hogy a gyapottból előállított szövet értéke kb. 20–30-szor nagyobb és ez sokszor így kerül vissza az országba. Ez a potenciális hozzáadott érték, amit ha a fejlődő gyapot-termelő országban adnának hozzá a nyersgyapot értékéhez, jelentős gazdasági növekedést idézne elő.

Tekintsük át tehát: mi jellemezte és jellemzi a fejlődő országokban levő idegen tőke tevékenységét, mi a specifikus vonása, amelynek a korlátozásával, esetleg megszüntetésével ez a külföldi tőke *segítség* funkciót is betöltene. Döntő jellegzetességnek azt kell tartanunk, hogy főleg a kitermelő (energia) ágakban, illetve a mezőgazdaságban, szinte kizárólag a külföldi tulajdon, a külföldi tulajdonosi érdekeltség időben korlátlan, nem biztosít az üzem minél gyorsabban megvalósuló szakemberképzést. Abban a mértékben azonban, ahogy a jelen világgazdasági helyzetet (recesszió) a fejlődőknek sikerül kihasználni és a fenti feltételeken bizonyos mértékben módosítani, olyan mértékben ezek segítség elemet is tartalmazhatnak. Ha tehát sikerül a fejlődőknek kiharcolniok, hogy a fejlett országok tőkéje ne csak, vagy ne elsősorban a gyapot kitermelésre, hanem annak feldolgozására is létesítsen vállalkozást, sőt esetleg könnyűipari, illetve élelmiszeripari gépek gyártására is, akkor az ilyen célra bejövő külföldi tőke, mégha egyébként a világpiaci átlagos feltételekhez igazodik is – objektíve segítséget jelent.

A marxista közgazdászok és politikusok körében sokáig – részben még ma is – erősen vitatott a külföldi tőke-érdekeltség helyessége, erkölcsössége. Nem tudták elképzelni, hogy egy szocialista vállalat résztulajdonosi érdekeltséggel rendelkezhet egy-egy fejlődő országban. Ezt nemzetközi kizsákmányolásnak tekintik. A polgári közgazdászok is gyakran hangoztatnak ilyen vádakokat és hamis, látszat azonosságokat emelnek ki a két gyökeresen eltérő tőkés és szocialista tulajdonosi érdekeltség között. Az érdekesség a dologban, hogy igen gyakran maguk a fejlődő országok kérik, hogy a beruházó tartson meg bizonyos tulajdonosi, résztulajdonosi érdekeltségeket.

Mi jellemzi, illetve kell hogy jellemezze egy esetleges szocialista vállalati közös tulajdont? Mindenekelőtt az, hogy a gyors gazdasági növekedést szolgáló kulcs iparágakban is közös vállalkozást létesít, nem „örök” időre, hanem a fogadó fél kívánságára hosszabb-rövidebb ideig. A döntő, amiért a fejlődő országok sokszor kifejezetten kérik a részvételt az, hogy ilyen módon a résztulajdonos érdekelt a vállalat *jó működésében* (nemcsak kulcsra készen átadja azt), a vezetők és szakemberek kiképzésében, a kutatás és a technika továbbfejlesztésében. E tevékenységek elvégzéséért természetesen a munkabér, illetve a nyereségben való részesedés a fizetség.

Összefoglalva tehát: A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a *segély* elég bonyolult fogalom. A segélyek formális jellemzőin túlmenően azt kell vizsgálni, hogy egy segély valóban elősegíti-e egy ország gazdasági fejlődését. A segélyek és a kölcsönös érdekeket tartalmazó gazdasági kapcsolatok nem feltétlenül zárják ki egymást. A kifejezett, formálisan is megjelenő segélyek (ingyenes adományok) mellett a segítségek nagyobbik részének a kölcsönös érdekekkel együtt kell hogy megvalósulnia. Egy-egy nemzetközi gazdasági ügylet tartalmazhat tehát segítség és kölcsönös érdek-elemeket egyaránt. Még a külföldi tőkebefektetés is — ha az a belső, dinamikus gazdasági fejlődést szolgálja — ugyanebbe a kategóriába sorolható.

Felhasznált irodalom

- MSZMP KB 1977. okt. 20. határozata „A hosszútávú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése.” Kossuth, 1977. 70. o.
Weissman, Stephen R.: The Trojan horse. Rampart Press California 1975.
Lenin: A szocialista és tőkés államok békés egymás mellett éléséről. Kossuth, 1966. 201, 202. o.
Gunnar Adler-Karlsson: Western Economic Welfare 1947–1967. Stockholm, 1967. 138. o.

GONDOLAGOK SURÁNYI SÁNDOR: AZ INDIAI AGRÁRKÉRDÉS C. KÖNYVE NYOMÁN

GÁTHY VERA

Surányi Sándor másodízben jelentkezik* indiai tárgyú, tudományos igényű munkával. Első könyve *India gazdasága* címen 1978-ban jelent meg, most figyelmét az indiai agrárkérdésre összpontosítja.

Korunk gazdaságában az ún. „fejlődő világ” országai mind jelentősebb, de egyúttal egyre problematikusabb helyet foglalnak el, nem véletlen tehát, hogy a közgazdaságtudomány és általában a társadalomtudományok növekvő figyelmet szentelnek az emberiség nagyobbik felének otthont adó térségek sajátos problémáinak, vagy ezek egy-egy nemzetállam keretében megjelenő specifikus formáinak.

A fejlődő világ vizsgálatán belül India példája mindig különleges szerepet töltött be. Hatalmas földrajzi kiterjedése, óriási népessége, évezredek kulturális kontinuitása, viszonylag stabil belpolitikai rendszere, következetesen anti-imperialista külpolitikája, részleges tervgazdasága, tekintélyes létesítményeket megteremtő iparosítási programja részben egyedi helyzetet biztosít az országnak, részben pedig bizonyos mutatók – az ipari termelés volumene, a magasán képzett szakemberek száma – tükrében a világ élvonalába helyezte Indiát. Mégis közismert nagyfokú elmaradottsága, az, hogy például a lakosságnak mintegy fele (1977–78-ban 48,13%¹) az ún. nyomorszint² alatt él, hogy az ország nettó nemzeti termelésének igen nagy részét még mindig a mezőgazdaság szolgáltatja és állandóan érkeznek hírek a vallasközösségek és kasztok véres összeapásairól, olyan társadalmi jelenségekről, amelyeket általában a gazdasági és politikai elmaradottsággal szokás azonosítani.

Surányi Sándor arra vállalkozott, hogy átfogó képet nyújt India legalapvetőbb problémájáról, a mezőgazdaságról, amely a nemzeti jövedelemből való részesedésén túlmenően egyúttal a legátfogóbb és legösszetettebb társadalmi kérdés is egy olyan országban, ahol a lakosságnak még 1981-ben is 76,3%³ falvakban élt és a városi lakosságot is ezer szál fűzi a falvakhoz, a mezőgazdasági termeléshez.

Surányi Sándor munkájában igen sok adattal dokumentálja az indiai agrárviszonyokat. Anyagát három nagy egységbe rendezte. *A mezőgazdaság és az államkapitalista fejlődés nehézségei* c. részben bemutatja a politikai struktúra és a fejlődés viszonyát, a gazdasági struktúra aránytalanságait, a régi és az új gazdálkodási formák

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

konfliktusait, az államkapitalista fejlődést, az állami szektort, a tervezés ellentmondásait, az ötéves terveket, a földtulajdon viszonyokat, a külföldi élelmiszersegélyek hatását. Az *új fejlesztési stratégia ellentmondásai* c. részben megvizsgálja az ún. zöld forradalom szerepét az indiai mezőgazdaságban, a foglalkoztatást, a kemizálás és gépesítés kapcsolatát, az állattenyésztés, a mezőgazdasági termelés és a piac viszonyát. Az *agrárátalakulás sajátos körülményei* c. részben nagy teret szentel az agrárviszonyokat érintő reformok sorának, a szövetkezeteknek, a tőkés mezőgazdasági fejlődés lehetőségeinek, a kudarcok okainak. Kár, hogy a könyv technikai hiányosságai – a bibliográfia és a tárgymutató elmaradása és a jegyzetanyag áttekinthetlensége – az érdeklődő olvasót megfosztják a rendszeres használat lehetőségétől.

A részletes, adatokkal bőségesen alátámasztott elemzés összefoglalásában a szerző indokoltan pesszimisztikus képet fest az indiai mezőgazdaság helyzetéről és jövőjéről, bár utal a kibontakozás lehetőségeire is. Az olvasó azonban érzi, hogy ezek a lehetőségek erősen hipotetikusak és egyelőre kevés jel utal arra, hogy India a felvetett utak valamelyikére térne. Surányi Sándor a mezőgazdaság fejlesztésének és az agrárstruktúra átalakításának sikertelenségét elsősorban az indiai politikai szerkezetnek tulajdonítja, annak a szerkezetnek, amelyet a „földbirtokosok és a nemzeti burzsoázia más rétegei”, a „rendkívül heterogén összetételű és érdekstruktúrájú” nemzeti burzsoázia alkot.⁴ A kivezető út leglényegesebb mozzanatának azt tartaná, ha új, és a földbirtokosok politikai befolyásától mentes intézményi struktúra végre megvalósítaná az évtizedek óta húzódó, elszabotált földreformot.⁵ Az indiai mezőgazdaság átalakításának radikális eszközét látja a demokratikus mozgalmak erősödésében, az agrármozgalom kivontakozásában.⁶ Sürgeti a falvakban a „nagybirtokos félf feudális burzsoa” rétegek⁷ gazdasági és főként politikai befolyásának csökkentését, visszaszorítását. Következtetéseit együttvéve lehangoló képet nyújtanak. Ez a sötét és nyomasztó kép csaknem valamennyi részletében helytálló, csak éppen statikusságában nem. És éppen ezen a ponton kívánok a szerzővel vitába szállni, érvelésem során kétségbevonva azt a módot, ahogyan egyes jelenségeket értelmez, bizonyos adatokat magyaráz.

Mindenekelőtt azonban egy episztemológiai problémára szeretnék utalni. A statisztikai adatok értelmezhetőségének általános problémáján túlmenően az indiai adatok felhasználásánál különösen nagy óvatossággal kell eljárni. Ismeretes, hogy az adatok forrása igen sokszor csak mintavételes statisztika, ami a rendkívül egyenetlen indiai regionális fejlődés mellett már önmagában is csak durva átlagokat eredményezhet. Problematikus az is, hogy az eredeti adatfelvétel (vagy mintavétel) az állami apparátus legalacsonyabb – s így képzetlen, ugyanakkor azonban politikailag legfüggőbb – szintjén történik s ezért nagyon is ki van téve a valóságos vagy vélt érdekekből származó torzításoknak. Így alapos figyelemre, sőt gyanakvásra van szükség, ha az egyébként bőségesen rendelkezésre álló indiai adatokat több-kevesebb biztonsággal akarjuk felhasználni. Részben Surányi értékelésére is áll azonkívül az az alapprobléma, hogy országos adatok csak a tízévenként elkészített népszámlálás óriási munkálataiból eredhetnek. Ezek feldolgozása önmagában évekig tart és a következő népszámlálásig ezeket az adatokat tekintik „hivatalosaknak”, illetve ezeket korrigálják a vélt változás

évenkénti adataival. A gazdaság és társadalom egésze ugyanakkor egy évtized alatt jelentősen változik és mire 1982-ben megjelenik egy könyv, amely az 1971-es census eredeti és korrigált adataira épül, már szükségképpen el is maradt az indiai valóságtól, adatai elavultak és ellentétbe kerültek az újabb információkkal.

Az indiai mezőgazdaságra vonatkozó adatok az általános indiai statisztikai adatszolgáltatás problémáin túlmenően egyéb kérdéseket is felvetnek. Az adatokat nehéz elválasztani a kutatástól, s mivel a szerző jobbára indiai munkákat használt fel, tehát ez esetben az indiai agrárgazdasági kutatások helyzetétől, problémáitól. Míg a kutatásban az ötvenes években a figyelem az adatgyűjtés mellett a fölreformra, az intézményi változásokra és az ún. községfejlesztésre összpontosult, addig a hatvanas években a termelés és a zöld forradalom felé fordult, a hetvenes években viszont előtérbe került a nyomor kérdése, az elosztás, foglalkoztatottság problémája, a tervezés és a különösen lemaradott társadalmi rétegek és földrajzi régiók gyorsabb fejlesztése.⁸ Napjainkban kiderült, hogy mindezen kutatások elméleti alapjai elégtelenek voltak, az adatok hiányosaknak, elemzésük korszerűtlennek bizonyult. Így egyes, eddig mutatóként felhasznált adatok – mint pl. a még gazdaságosnak tekinthető földbirtok minimális mérete, vagy az egységnyi terület termelékenysége – roppant bizonytalanná váltak, nem összehasonlíthatók, túlságosan sok tényezőtől (termelési technika, földmínőség, egyéb ökológiai viszonyok stb.) függnék.⁹ És az adatok értékelhetőségén túlmenően itt most csupán utalunk a kutatói érdekkötöttség Indiában különösen sokoldalúan felvethető problémájára, valamint arra, hogy a kutatói munka mennyiben szolgál valamilyen ideológiát, vagy még közvetlenebbül konkrét politikai törekvést.¹⁰ A nyolcvanas évek elejére Indiában elhangzik a kívánság: „az agrárközgazdász a legjobban tevé, ha nyitott szemmel fordulna a falusi közösségek problémáit vizsgáló más társadalomtudományok kutatási módszereire, és megtanulná a gazdasági folyamatokat a szélesebb társadalmi-történeti folyamat részeként szemlélni”¹¹

Mindezek mérlegelését Surányi Sándor meg sem kíséri. Arra tesz csupán kísérletet, hogy az indiai mezőgazdaság elmaradottságát és fejlődési nehézségeit társadalmi összefüggéseiben vázolja fel. Azonban a társadalom szerkezetét nem belülről magyarázza, hanem ettől eltérő más társadalmak viszonyaiból levezetett fogalmi rendszer alapján igyekszik egy szimplifikált osztálystruktúrát belelátni az indiai társadalomba. Számba veszi a kasztrendszer, a vallási megosztottságot, az indiai uralkodó rétegek sokféleségét, vegyes eredetét, kompromisszumaik társadalmi gyökereit, de ez csak felsorolás marad és távolról sem utal arra, hogy mindez a sokrétűség – még maga a kaszt is – változó viszonyokat, érdekeket, szövetségeket és ellentéteket takar. Az olvasó eltűnődik, hogy vajon a szerző mit ért „nagybirtokos félféudális burzsoá” rétegeken, mit ért a félféudális viszonyok maradványain, egyáltalán milyen elméleti háttér alapján beszélhet feudalizmusról az indiai történeti fejlődésben, különösen pedig általánosságban, ezeket a kategóriákat gond nélkül kiterjesztve az ország egészére. Nyugtalanító, hogy a probléma alapját képező földbirtokviszonyokat a szerző két és fél oldalon intézi el és ezen belül a történeti előzményekre mindössze 39 sor jut.¹² S aligha vigasztaló, hogy esetleg e kérdéseknek korábbi munkájában nagyobb

teret biztosított. Mostani könyvében a rajotvári – Indiában legkevesbé problematikus – rendszer földrajzi elterjedésére még utal, a súlyos, és a politikai rendszer válságát elmélyítő zamindári rendszernél azonban még csak nem is említi, hogy ez India legnagyobb, legnépesebb tagállamaiban – Bengál, Bihár, Uttar Pradés – volt a földbirtokviszonyok máig ható típusa. E nagybirtok rendszer mogul-kori előzménye az adószedői intézmény, ezt alakították át az angolok, azonban a legkevesbé sem azzal a szándékkal, hogy feudális földbirtokos osztályt teremtsenek. A földet kívánták áruvá változtatni, olyan termelő eszközzé, amelyből az államnak jelentős adójövedelme származik, birtokosságából pedig a rendszer politikai támasza válik. Ahhoz, hogy a nagybirtokos és a parasztság viszonyáról képet kapjunk, történeti ismeretek szükségeseink és akkor az is kitűnik, hogy a bérleti piramis nemcsak hogy történeti képződmény, hanem – ellentétben a szerző bizonytalan múlt idejű szóhasználatával – ma is az egyik legsúlyosabb kérdés, a törvényhozás egyik állandó botrányköve, az agrármozgalmak erőteljes mozgatója. A szerző éppen a bérleti rendszerben látja az árutermelő viszonyok kibontakozásának egyik mai akadályát.¹³ Állításával egyetértően, ha ugyanakkor nem éppen a rendszer bizonytalanságai kínálnának lehetőséget a *tőkés* vállalkozónak arra, hogy a bérlők elűzésével növelje birtokát. Ilyen értelemben tehát nem akadály a árutermelő viszonyok kibontakozásának, hanem bár törvénytelen és embertelen, de gyors gyakorlati utat biztosít az eredeti felhalmozáshoz.

Azonban a bérleti kérdés nem merül ki a *tőkés* bérlet problematikájában. Ez nem csupán a volt zamindári területek problémája, hanem gyakorlatilag kiterjed az egész szubkontinensre, ugyanis bérlők nemcsak a különféle nagybirtokokon élnek, hanem sokfajta kategóriájuk alkotja a mezőgazdasági termelés legszélesebb bázisát szinte minden olyan földbirtokon, amit a tulajdonos és családja egyedül nem képes megművelni. A bérlők tehát az agrárnépességnek igen nagy részét alkotják. Legfőbb problémájuk a bérlet bizonytalansága, hiszen, mint a szerző is írja, a nagyfokú írástudatlanság miatt a bérleti szerződéseket a tulajdonosok a bérlőkkel a mai napig szóban kötik, majd korlátlanul visszaélnék a feltételekkel a termelési ciklus végén. Hogy a probléma milyen régi, azt bizonyítják azok a törvények, amelyeket már az 1840-es évektől a brit hatóságok hoztak, hogy valamiképpen szabályozzák a bérlők, azaz a termelők helyzetét és némiképpen védjék őket a rabló zamindárokkal szemben. Ezek közül a törvények közül az 1885-ös bengáli bérleti törvény és számos későbbi módosítása a problémát ugyanúgy képtelen volt megoldani, mint később a független India törvényhozása. Nem véletlen tehát, hogy a korai agrármozgalmak, főként a mai Bihár, Ándhra Pardés és Bengál területén elsősorban a bérleti viszonyok szabályozásáért, a bérletek biztonságáért szálltak síkra.¹⁴

Ahogy tehát a bérlet nem mindig tőkés bérlet, úgy vitatható az a felfogás is, amely minden olyan társadalmi és gazdasági jelenséget, amit már a kapitalista árutermelés kialakulása előtt is megfigyeltek, sommásan feudálisnak nevez. E nagy történeti kategóriákról, mint amilyen pl. a feudalizmus fogalma, nagy viták folytak és folynak és nem vállalkozhatok az argumentumok nyomán követésére, annyi azonban bizonyos, hogy nem lehetséges a feudalizmus kategóriájába beszorítani a madhja pradési

erdőkben élő, gyűjtögető életmódot folytató *bihor* népesség társadalmi-gazdasági viszonyait együtt a tagállam nagybirtokosaival és bérlőikkel.

Surányi Sándor egy helyen a következőket mondja az indiai fejlődésről: „Az indiai agrárkapitalizmus tehát azzal a sajátossággal fejlődik, hogy széleskörűen „adaptálta” a megelőző termelési mód számos jellemvonását, és szélekkörűen elterjedt gazdaságon kívüli kényszerítő eszközök fenntartásával válik meghatározó termelési viszonyná a falvakban.”¹⁵ Csakhogy itt nem „adaptációról” van szó, hanem arról, hogy az árutermelés megjelenése előtt éppen a „megelőző termelési mód” volt az általános és kizárólagos. Ez a „megelőző termelési mód” azonban önmagában is heterogén, regionálisan más és más termelési és társadalmi viszonyokat takar. De erre a sokféleségre a szerző nem tér ki. Nem tudunk meg semmit arról, hogy a zamindári területeken kívüli földbirtokosság milyen szerepet töltött be az indiai falu életében, hogy a fejletlen úthálózat következtében hogyan működött a gazdasági alapegység, a falu, amely kénytelen volt minden szükségletéről maga gondoskodni és létrehozta évezredek gyakorlatával az önellátás által megkövetelt bonyolult munkamegosztási rendszert, a *dzsadzsmánit*, amely az anyagi javak mellett a rituális és egyéb szolgáltatásokat is szabályozta és kiterjedt a társadalmi érintkezés, alá és fölérendeltségi viszonyok kaszt és vallás által szankcionált bonyolult rendjére is. És pontosan ez az önellátó falu az, ahová a kapitalista árutermelés behatol, ezt bomlasztja, ezt alakítja át s csak annyiban „adaptálja”, amennyiben az átalakulás folyamat, és éppen mert *folyamat*, ezért kénytelen tudomásul venni a már előtte és mellette még mindig létezőt, kénytelen olyan keretek között és olyan eszközökkel működni, amit a *meglevő* gazdasági-társadalmi környezet nyújt. Mellesleg az árutermelés megjelenése és behatolása az önellátó falvak gazdaságába immáron hosszú történelmi múltra tekint vissza, legalább a Kelet-India Társaság ópium és indigó termeltető korszakától számítható, majd a vasútépítésekkel nagy lendületet vett és a függetlenség kivívásának idejére kisebb-nagyobb mértékben a falvak többségét elérte. Teljes elszigeteltségről tehát már igen régen nem beszélhetünk. A városok vonzása pedig mindig nagy hatással volt a falvakra és megakadályozta társadalmuk és gazdaságuk bezárkózását. Jó és általánosítható példa erre Shamirpet falu a mai Ándhra Pradésben, amelynek viszonyait az 1950-es évek elején S. C. Dube írta le, egyúttal iskolát teremtve az indiai faluszociológia számára.¹⁶

A történetileg és tartalmilag differenciálatlan kategóriák alkalmazása vezet olyan kijelentésekhez, mint pl. a következő: „Mint ahogy az ötvenes években a zamindár-rendszer felszámolására tett lépéseknél megmutatkozott, ugyanúgy az 1969-ben Kerala-ban elfogadott agrártörvény is bizonyítja, hogy az állam a földtulajdonviszonyok megváltoztatásának fontos eszköze lehet, amely képes arra, hogy aláassa a nagybirtokosok társadalmi-gazdasági hatalmát, és a falusi munkanélküliség felszámolása terén jelentős előrehaladást tegyen.”¹⁷ Anélkül, hogy a leghaladóbb indiai földreform törvények egyikének értékét lebecsülni szándékoznám, megjegyzem, hogy az idézett mondat sok összefüggésben torzít. Először is a mai Kerala területén nem volt zamindári rendszer, bár volt nagybirtok: a magas kaszt, a *najar* közösség birtokolta a föld jelentős részét mindaddig, amíg a szír keresztények kereskedő közössége ki nem szorította őket

hatalmi helyzetükből.¹⁸ Ezek a birtokok azonban viszonylag nem voltak nagyok. És Kerala megalakulása után számos tényező együttesen sürgette, illetve tette lehetővé a földreform megvalósítását. Egyebek között az a tény, hogy Indiában itt a legnagyobb a földre nehezedő népesség nyomása, itt a legnagyobb a népsűrűség (1981-ben 654 fő/km²). Kerala földterülete azonban India egészének csupán 1,18%-a és az indiai összlakosságnak csak 3,71%-a él itt.¹⁹ Jelenleg „A tagállamban a földbirtokok mintegy 90%-ának kiterjedése egy hektárnál kisebb.”²⁰ Ez természetesen a földreform eredménye, de kérdéses, hogy nem járult-e hozzá a munkaképes korú lakosság munkanélküliségének 25%-os, Indiában a legmagasabb arányához.²⁰ Mindezzel csupán arra kívántunk rámutatni, hogy India esetében a példák esetleg félrevezetőek, hiszen az agrárkérdés megoldatlansága nem a mezőgazdaságilag jelentéktelen Keralától függ, hanem a százmilliós Uttar Pradéstól, Bihártól, Madhya Pradéstól, Orisszától, Nyugat-Bengáltól, Ándhra Pradéstól és így tovább. Ami pedig az állami beavatkozás lehetőségeit és a beavatkozás mögötti érdeket illeti, arra a politikai elit összefüggésében még visszatérünk.

Egy közepes terjedelmű munkában talán helyesebb az országos szintű adatokra szorítkozni, mégsem lehet a rendkívül differenciált viszonyokat elhanyagolni. Annál kevésbé lehet, mert a tudományos igényű általánosítás nem indulhat ki másból, mint a valóság sokféleségéből, abból, hogy a termelési viszonyok és azok változása emberi közösségeken és azok konfliktusain keresztül valósul meg. Ezért fontos a közgazdász számára is a történeti szemlélet, a társadalmi intézmények genetikai vizsgálata és annak érzékelése-bemutatása, hogy a változás: *folymat* és mindaddig az is marad, amíg nem következik be forradalmi helyzet. Erről azonban India esetében a vizsgált időszakban nincs szó. De szó van kumulatív változásról, ami sokrétű és lassanként az élet és a társadalom minden szférájában megjelenik, hat és teljesen átformálja a „megelőző termelési módot”. Hogy ez az átalakulás lassú, vagy gyors, ezt esetleg nemzetközi összehasonlítással lehet érzékeltetni és ezt a szerző számos összefüggésben meg is teszi. De az indiai átalakulás, az indiai modernizációs folyamat sikeressége szempontjából talán fontosabb az önmagával való összehasonlítás, egyfelől egy korábbi stádium és a mostani helyzet adatainak összevetése, másfelől pedig az eddig elért eredmények és a társadalmi feszültségek, a társadalmi adaptációs készség viszonyának vizsgálata. S bár ez utóbbi kidolgozott, matematikai mutatókkal talán nem végezhető el, mégis képet alkothatunk róla a gazdasági és demográfiai adatok szociológiai megközelítésével. Ilyen összefüggésben kívánok most visszautalni Surányi Sándor néhány megállapítására.

A szerző a gazdasági struktúra változásáról közzétett adatokat úgy értékeli, hogy a változás igen lassú. Míg 1950–51-ben a mezőgazdasági és a hozzá kapcsolódó szektorok a bruttó nemzeti termék 58,9%-át állították elő, addig arányuk 1978–79-ben csupán 41,6%-ra csökkent²¹, azaz közel harminc esztendő iparosítás után is igen magas maradt. Megállapítja, hogy „a hagyományos falusi gazdálkodás és a gazdasági-hatalmi viszonyok változása ... aggasztóan lassú.” „A tipikus indiai falu továbbra is *elszigetelt, zárt egység*”, a „*társadalmi mobilitás teljes hiánya* gátolja a modern érte-

lemben vett termelési és társadalmi közösség kialakulását.”²² Ezzel szemben: „Az élelmiszergabona termelése az 1950–51-es 55 millió tonnáról 1980–81-ben mintegy 130 millió tonnára növekedett.”²³ Tehát gyorsabban nőtt, mint a népesség (1951-ben mintegy 361 millió fő, 1981-ben 684 millió). De említhetnek néhány más, országos adatot, ami a gazdaság mélyebb elemzése nélkül önmagában is jelentős változásokat jelez, olyanokat, amelyek szükségszerűen hatnak a társadalom egészére és a gazdaságra egyaránt. 1951 és 1971 között az írástudók aránya vidéken csaknem megkétszereződött, 14%-ról 27,3%-ra növekedett és az átlagos városi arány ma 60% szemben az 1951-es 54%-al. Ez annyit jelent, hogy míg Indiában 1961-ben 83 millió volt az írástudók száma, ez 1971-re, tehát tíz esztendő alatt 160 millióra emelkedett.²⁴ Az urbanizáció üteme mérsékelt, de mintája jelentős változást mutat: a húszezernél nagyobb lélekszámú városok száma 1961-ben 735 volt, ez 1971-re 913-ra nőtt. 1961 és 1971 között a legdinamikusabban a százezernél nagyobb lélekszámú városok növekedtek, a vizsgált időszakban 52%-al, a tízezernél kisebb lélekszámú városokban azonban negatív növekedési ráta tapasztalható. A falusi települési struktúra is jelentős változásokat mutat. „Ma a falusi népességnek több mint 50%-a ezernél nagyobb lélekszámú falvakban él és csupán 1/6-uk lakik ötszáznál kisebb lélekszámú falvakban.” Míg 1952-ben az első általános választásokon 173 millió szavazó vehetett részt, addig a legutóbbi választáson a szavazók létszáma 360 millió fő volt. Egyes vélemények szerint „... a hagyományos *dzsadzsmán*-ra alapuló termelés nagyjából pénzviszonyra alakult.”²⁵ Sokat elárul az agrárstruktúráról a Reserve Bank of India megállapítása, hogy „vidéken ... a felső 10 százalék birtokában van a mezőgazdasági termelési javaknak több mint a fele, míg a legalsó 10% ennek csupán 2%-ával rendelkezik ... a legfelső egy százalék birtokában levő mezőgazdasági termelési javak egyenértékűek a legalacsonyabb falusi háztartások 60%-ának birtokában levő javakkal.”²⁶ És „Az indiai lakosság egynegyede mezőgazdasági munkásokból áll, akik évente 100 napot vannak munka nélkül és igen alacsony bért kapnak. Az egy hektárnál kevesebb földdel rendelkező marginális gazdák alkotják a falusi háztartások egyharmadát és a mezőgazdasági munkásoknál nincsenek jobb helyzetben.”²⁷ Miközben „a mezőgazdaságban és a hozzá kapcsolódó területeken foglalkoztatott indiai munkaerő aránya 1921 óta gyakorlatilag változatlanul 73% körül mozog. Ez pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának abszolút növekedését, mégpedig mintegy 80 millió fővel való növekedését jelenti. Ennek eredményeként a földre nehezedő nyomás erőteljesen fokozódik és csökken az egy főre jutó földmennyiség.”²⁸

Az eddigi adatokkal azt kívántuk jelezni, hogy míg a népesség közel megkétszereződött, a mezőgazdasági termelés ennél nagyobb ütemben növekedett és a falvak társadalmi struktúrája jelentősen változott. A *falusi elszegényedés folyamata igen gyors és éleződnek a feszültségek*.

Mindenekelőtt szembetűnő, hogy az agrárválság a volt zamindári területeken a legmélyebb, pl. Uttar Pradésben, ahol a lakosság 80%-a a mezőgazdaságtól függ, az egy főre jutó nettó megművelt terület 0,2 hektárnál kevesebb, „Az átlagos birtoknagyság ma már egy hektárra csökkent. A lakosságnak mintegy 20%-a mezőgazdasági

munkás, akik évente több mint 200 napig nem találnak munkát.”²⁸ Kérdéses, hogy az egy hektáros birtokok mennyire termelékenyek a jórészt hagyományos technológia mellett. És itt vitatkozom Surányi Sándor azon állításával, hogy ebben a tagállamban lenne a „legelterjedtebb a mezőgazdaság kapitalista formája és itt a legkisebb a feudális formák továbbélése.”²⁹ Holott a kapitalista árutermelő mezőgazdaság iskolapéldáját Indiában Pandzsáb állam kínálja és Uttar Pradésnak csupán a nyugati, Pandzsábbal határos vidékein jelentős a tőkés termelésre való áttérés. De erre a kérdésre még szélesebb összefüggésben visszatérünk. Előbb azonban számba kell venni a szerző néhány lényeges megállapítását, mert ezek segítségével juthatunk el az indiai agrárkérdés lényegéhez, majd fogalmazhatjuk meg a perspektivákat illetően a szerzőétől eltérő hipotézisünket.

Surányi Sándor helyesen állapítja meg, hogy az indiai mezőgazdaság minden kétséget kizáróan a „*bérmunkásokat alkalmazó kapitalista gazdálkodás felé halad*,”³⁰ hogy a nemzeti burzsoázia vezető politikai pártja, a Kongresszus intézkedései „mindekelőtt a mezőgazdaság tőkés fejlődése előtt kívánták megnyitni az utat.”³¹ Az átalakulás természetes velejárója az „*agrárproletárok számának növekedése*”³², és az egész agrártársadalomban „*nem elhanyagolható változások kezdődtek el*.”³³ Az ún. zöld forradalom előnyeit valóban a legalább 10–15 acre* területtel rendelkező gazdaságok tudták kihasználni, mert a magas hozamú vetőmagok bevezetését összekapcsolták gépesítéssel, műtrágyák és növényvédő szerek alkalmazásával és így ez a technológiai innováció-sor a középrétegek meggazdagodását idézte elő elmélyítve „a riasztó differenciálódást a falusi lakosság körében.”³⁴ Mégis ez az új technika volt a leghatékonyabb tényező a mezőgazdaság kapitalista átalakulásának fellendülésében, egy jelentős vállalkozói középréteg kialakulásában, a régi típusú földbirtokok részben kapitalista árutermelővé alakulásában, melynek következményei között ott a bérlők millióinak elűzése, a bérleti bizonytalanság fokozódása, a legszegényebb néprétegek – köztük a haridzsanak és ádivászik – körében kiosztott földek erőszakos elrablása, a törpebirtokosok földjének kényszereladása, a földreform és birtok maximálási törvények elszabotálása, az agrárproletariátus rohamos növekedése. Sajnos azonban a várakozással ellentétben – miként másutt is – úgy Indiában is a zöld forradalom nem a mezőgazdasági foglalkoztatottságot emelte immáron bérmunka formájában, hanem erőteljes gépesítést vont maga után, fokozva a munkanélküliséget. A szerző véleménye szerint ugyan az árutermelő viszonyok gyors fejlődése az indiai falvakban nem várható,³⁵ az adatok és az egyre élesebben mutató társadalmi feszültségek arra engednek következtetni, hogy olyan mélyreható strukturális változások vannak folyamatban, amelyek éppen a gyors változás következményei és egyúttal okai is. Ebben az összefüggésben a szerző idézi V. G. Rasztjanyikov szovjet közgazdászt, aki szerint az összes megtermelt mezőgazdasági terméknek nem több mint 25%-a válik áruvá.³⁶ Sajnos azonban nem tudjuk meg, hogy az adat mely időszakra vonatkozik. Az azonban mégis mond valamit – elsősorban a zöld forradalom, tehát az új technológia elterjedéséről, hogy

*egy acre = 0,46 hektár

Indiában 1975–76-ban az elvetett rizs 32,3%-a, a búzának pedig 71,8%-a volt nagyhozamú fajta.³⁷ Ez a technológia pedig az árutermelés felé orientál.

Egyetértünk azzal a megállapítással, hogy a mezőgazdaság a központi kormány adóztatása számára elérhetetlen³⁸, bár e tekintetben újabban történtek erőfeszítések. De arról nem esik szó, hogy az adótörvényeket éppen azok a jórészt földbirtokosokból álló tagállami és központi törvényhozó testületek hozzák és azok a tisztviselők hajtják, pontosabban nem hajtják végre, akik sokoldalúan függenek a helybéli politikusoktól, tehát ismét csak a földbirtokosoktól. A további fejlődésnek nagy lendületet adhat a hatékony adózási rendszer megteremtése egyfelől a jövedelemkülönbségek csökkentésével, másfelől azzal, hogy anyagi erőforrásokat teremtsen két ökológiai jellegű probléma – az öntözés kiterjesztése és a műveletlen területek termővé tétele – megoldásához. Itt szeretném megemlíteni, hogy Indiában és másutt is sokan azt tartják, hogy nincs már művelés alá fogható föld és a földbirtok viszonyokat a megművelt földterület igazságosabb elosztásával kell megváltoztatni. Valójában a helyzet nem ennyire egyértelmű, hiszen 56 millió hektár jó földdel lehet számolni és ebből 16 millió hektár még nem öntözött. Ezért jelenleg 415 különböző nagyságú öntözőmű építése folyik és az ötéves tervek számos területen prioritást biztosítanak az öntözés fejlesztésének. Van további 87 millió hektár rossz minőségű föld és 166 millió hektár nem mezőgazdasági terület. De „a lehetséges mezőgazdasági területek egyharmada és a nem mezőgazdasági területek háromnegyede gyakorlatilag kihasználatlan.”³⁹ Szükség lenne talajjavításra, erdőtelepítésre, főként pedig 43 millió hektár teljesen tönkretett, kimerült föld kivonására a művelés alól, ami lehetetlen, mert ezzel emberek százmilliói válnának földönfutóvá,⁴⁰ míg most csupán a nyomorszint alatt vegetálnak. Mindezeknek a nagyszabású munkálatoknak szabnak határt egyebek között a rendkívül alacsony állami bevételek. Ezekre a feladatokra pedig önmagukban az új árutermelők nem tudnak vállalkozni és nem is kényszeríti őket semmi, amíg módjukban áll a bérlőket és marginális gazdákat elűzni a földjeikről és saját birtokukhoz csatolni az így rablott területeket.

Ma már elsősorban nem arról van szó, hogy a feudális földbirtokosok az ipari tőkével szövetezve politikai eszközökkel elszabotálják a földreform és birtokmaximálási törvényeket, hanem arról, hogy az aktívan politizáló *tőkés mezőgazdasági vállalkozók* akadályozzák meg a végrehajtásukat. Még a huzamosabb ideje baloldali kormány irányítása alatt álló Nyugat-Bengálban is ez a helyzet. „Aminék Nyugat-Bengálban szemtanui vagyunk – írja Sunil Sen történész professzor – az a kisparasztközpontú kisajátítása. Elégséges utalunk a mezőgazdasági munkások számának nagyarányú növekedésére (1,8 millióról 3,3 millióra) 1961 és 1971 között.”⁴¹ Tehát még ebben a haladó államban sem sikerült megakadályozni a földkoncentrációját és kísérő jelenségét, a kisparasztközpontú nincstelenné válását. Napjainkban Indiában tehát már nincs szó arról a szintről, amikor „a föld felosztása tulajdonos parasztok között, bármilyen kevés földön is gazdálkodnak, elősegíti a kapitalista fejlődési viszonyok kialakulását a mezőgazdaságban.”⁴² Akármelyik régiót vizsgáljuk, mindenütt egyértelműen kitűnik, hogy a kisgazdaságok a tőkés vállalkozásokkal szemben verseny-

képtelenek, eladósodtak és egyenes az útjuk a gazdasági összeomláshoz, amikor meg kell válniuk földjüktől és a kistulajdonosból agrárproletár lesz. Az egy hektár alatti, vagy annál alig nagyobb törpebirtok nem képes még a nagycsaládot sem eltartani, nem képes tőkét akkumulálni, hogy műtrágyát, magas hozamú vetőmagvakat, korszerűbb szerszámokat vásároljon és fizesse az öntözővíz díját. Ez a gazdaság valóban csak az alacsony szintű létfenntartáshoz szükséges termékmennyiséget képes előállítani és nem segíti a kapitalista fejlődési viszonyok kialakulását. Általános a *hiány*, az öntözővíz, a műtrágya, az eszközök *de facto hiánya*, e cikkek elosztása gyakran politikai harc kérdése és ebben a küzdelemben az általában eladósodott törpebirtokos nem tud részt venni. A hiány mellett az alacsony termelékenységnek, továbbá az indiai mezőgazdaságra annyira jellemző alulfoglalkoztatottságnak fontos okait találhatjuk meg a termelés sajátos arányaiban is. S. N. Mishra adatai szerint⁴³ egy acre föld csak 43 munkanapot igényel a növénytermesztésben, holott az állattenyésztési ágazatban ugyanez a terület 297 munkanapot tud hasznosítani. Mivel — a tulajdonviszonyoktól teljesen függetlenül — nyersen egy mezőgazdasági dolgozó jut 2 acre földre, ezért a növénytermesztés túlsúlya miatt 200–250 munkanapot mindenképpen munka nélkül kell töltenie. Az állattenyésztés részarányának növekedését azonban az ismert vallási előítéletek, valamint az ezekből és éppen a munkanélküliségből is eredő egyoldalú éttrend gátolja. Külső piacra volna szükség — de ehhez megint nem juthat hozzá termékeinek alacsony minősége miatt. Persze már maga a növénytermelés technológiája is igen elmaradott. Jellemző, hogy az egy hektár szántóföldre jutó műtrágya nitrogénfoszfát tartalma Indiában 1966 és 1976 között 6,8 kg-ról 19,2 kg-ra emelkedett ugyan, de ugyanezen időben Koreában 184 kg-ról 287 kg-ra, Japánban pedig 357 kg-ról 431 kg-ra nőtt.⁴⁴

A földreform törvények elszabotálása összefüggésében vitába szállok a szerzővel akkor, amikor azt írja, hogy „Indiában a politikai elit nemcsak a városokban él, hanem teljes egészében *városi orientációjú* is.”⁴⁵ A függetlenség kivívása óta eltelt évtizedekben bekövetkezett egy olyan generáció váltás a politikai elit körében is, amelynek során a falusi vagyonos rétegek, főként pedig az új tőkés vállalkozók fontos helyet szereztek maguknak a politikai életben. A korábbi városi orientációjú politikai elitet is szoros szálak fűzték a vidékhez, a legtöbb esetben a városi politikus mögött ott állt a jelentős földvagyonnal rendelkező nagycsalád. Napjainkban a helyzet még egyértelműbb, bármelyik döntően mezőgazdasági tagállam esetét vizsgáljuk. Álljon itt egyetlen példa: Ándhra Pradés, ahol a tagállami törvényhozás mandátumainak több mint 60%-át a földbirtokos kasztok tagjai szereztek meg és „gyakorlatilag teljes a földbirtokos dzsentri és a városi gazdagok monopóliuma a politikai vezetés struktúrája fölött...” Az egyik kerület (East Godavari) vizsgálata azt mutatta, hogy míg a földbirtokos dzsentri a lakosságnak csupán 3%-át alkotja, a megművelt földterület 55%-át birtokolja. Ugyanakkor valódi nagybirtok, tehát ami 200 acre-nál nagyobb, csupán a földterület 5,6%-a, összesen 184 birtok, és csak a 30–75 acre közötti birtokok tulajdonosait tekintik dzsentrinek.⁴⁶ A politikai elit köreiben tehát ereje teljes tudatában van jelen a falusi birtokos osztály s ebben a pozícióban könnyűszerrel akadályoz meg

minden olyan állami intézkedést, ami pozíciójában és törekvéseiben, pl. birtoka nagyságában korlátozná. A vonatkozó intézkedések azért felemásak és erőtlenek, végrehajtásuk gyakran elmarad, mert pontosan ezek a politikusok vesznek részt a döntések meghozatalában, és a városi, ipari burzsoázia szövetségeseiként ők ülnek a törvényhozó testületekben is.

Surányi Sándor több alkalommal utal a parasztság megmozdulásaira, de a kispaszttok politikai szervezkedését erőtlennek, a politikai tudatosságot alacsonynak tartja.⁴⁷ Ugyanakkor az adatok alapján kétségtelen, hogy a feszültségek az indiai falvakban egyre nőnek, óriási tömegek válnak nincstelenné és kerülnek létbizonytalanságba, amint a kapitalizmus szétfeszíti a nagyobb létbiztonságot szavatoló régi viszonyokat. A társadalmi egyenlőtlenség hagyományos rendjén, a kasztrendszeren mind élesebben átütnek a valóságos gazdasági ellentétek, ugyanis a földnélküli mezőgazdasági munkások, az elűzött egykori törpebirtokosok és bérlők igen nagy része érinthetetlen, alacsony kasztbéli, esetleg muzulmán. És ha nem akarja elhagyni a földjét, akkor a fölfegyverzett birtokosok lemészárolják Uttar Pradésben is, másutt is. A nyolcvanas évek Indiájában a változások olyan méretűek, hogy már a társadalmi és politikai intézményi kereteket feszítik. Legalább 300 millió ember él a nyomorszint alatt és ennél legalább a fele földnélküli agrárproletár, jórészt munka nélkül, eladósodva, kilátástalanul. Bármilyen elszigetelt is az indiai falu, bármilyen tanulatlan is az indiai paraszt és bármennyire erősek az évezredes hagyományok — az egyén sorsába való belemélyedés — mindennapivá vált az erőszak, a vagyon és a fennálló társadalmi rend erőszakos eszközökkel való védelme és amikor a pusztaság létvédelme is kérdéses, akkor mindennaposakká válnak a paraszttörmelvények is, amelyek nem egy-egy falut érintenek, hanem immár több szomszédos kerületet, egy-egy régiót, esetleg falvak százait. És ezeket a mozgalmakat már nem kizárólag a városokból érkezett művelt szimpatizánsok vezetik, hanem fel-feltűnnek a helyi viszonyokat jól ismerő parasztvezérek, akik kitűnő szervezőképességről tesznek tanúságot és a helyi hatóságoknak e megmozdulások elfojtására mind több időre és mind nagyobb erők bevetésére van szükségük.

Indiában az elmúlt néhány évben felerősödött egy folyamat, amely a mezőgazdaság kapitalista átalakulásából fakad és amelynek alapos, körülményes és kitűnő elemzését Kalmár György legújabb könyvében⁴⁸ találhatjuk meg. Ez a folyamat talán évtizedekig is eltart, s közben a társadalmi differenciálódás helyébe a polarizáció lép, amikor aligha kerülhető el a már most is itt-ott felszínre bukkanó véres belviszály. Arra nem vállalkozunk, hogy e küzdelem kimenetelét hipotetizáljuk, de arra igen, hogy a folyamat létét állítsuk és — tőlünk telhetően — bizonyítsuk, egyúttal bizonyítani kívánva azt is, hogy a mai India agrárviszonyai s egyszersmind az indiai társadalom nem statikus, változásai gyorsuló tendenciát mutatnak és a kumulatív változások következtében egyre dinamikusabb, konfliktusai egyre élesebbek. A nemzetközi összehasonlításban még mindig rendkívül sok emberi munkaerőt alkalmazó indiai mezőgazdaság — 1979-ben búza egyenértékre átszámítva Indiában egy férfi munkaerőre 2,4 egység jutott, míg Japánban 15,3, azaz egy egység búza előállításához Indiában 0,4251 férfimunkaerőre volt szükség, míg Japán esetében ez a szám 0,0654⁴⁹ —

modernizációs folyamata máris kitermelte az agrárproletárok százmilliós, vagy annál is nagyobb tömegét, a kapitalista átalakulás számukat tovább növeli, az iparosítás képtelen a felszabaduló munkaerőt lekötni, amely hatalmas nyomást gyakorol a gazdaság és a társadalom egészére, veszélyeztetve és kérdésessé téve a társadalmi rend és a politikai felépítmény legitimitását. A lehetséges – és valószínűleg nem békés úton megvalósuló – megoldások nem fogják követni az évtizedekkel korábban helyesnek ítélt utak egyikét sem. Különösen elgondolkoztató, hogy Surányi nem látja azt az eleven és valóságos ellentmondást, ami abban áll, hogy a földreform eredeti elképzeléseinek folytatása a mai Indiában csak újabb milliókat szorítana a nyomorszint alá, csökkentené az árutermelés részarányát és megnehezítené a korszerű művelés terjedését. A földreformot mint egyszerű telekkönyvi bejegyzést, a tulajdonos nevének változását képzei el – s még a magyar földreform története sem nyitotta rá a szemét, hogy a teendők mélyebbek: földet könnyebb adni, mint a hozzá tartozó tudást, műveltséget, eszközöket, szervezetet, szállítást, tárolási és elosztási intézményeket.

Napjaink viszonyai és a sorra kerülő változások fogják kialakítani az új társadalmi struktúrát, a konkrét tulajdonviszonyokat, megteremteni az intézményi kereteket. Ennek az egyre erősebb belső társadalmi mozgásnak a jelzését, észlelését, felvázolását hiányolom Surányi Sándor könyvében.

Jegyzetek

¹ Statistical Outline of India 1982. Tata Services Limited. Department of Economics and Statistics. Bombay 1982. 11. o.

² E szint meghatározása ugyan vitatható, de leginkább csak azért, mert nem biztosítja az egészséges utódok felnevelését a népességszaporulat jelenlegi szintjén.

³ Statistical Outline of India 1982. 30. o.

⁴ Surányi Sándor: Az indiai agrárkérdés. Akadémiai Kiadó. Budapest 1982. 193. o.

⁵ Surányi Sándor: id. mű 196. o.

⁶ Surányi Sándor: id. mű 195. o.

⁷ Surányi Sándor: id. mű 194. o.

⁸ V. M. Rao: Problems of Relevance in Social Science Research: Some Illustrations from Agricultural Economics Research in India. In: Relevance of Social Science Research. A Colloquium. Vikas Publishing House, New Delhi 1982. 124. o.

⁹ V. M. Rao: id. mű 125. o.

¹⁰ Yogendra Singh: The Relevance of Social Sciences in India: Some Reflections. In: Relevance of Social Science Research. A Colloquium. Vikas Publishing House, New Delhi 1982. 25–43. o.

¹¹ V. M. Rao: id. mű 129. o.

¹² Surányi Sándor: id. mű 65–67. o.

¹³ Surányi Sándor: id. mű 133. o.

¹⁴ Rakesh Gupta: Bihar Peasantry and the Kisan Sabha (1936–1947). People's Publishing House, New Delhi 1982.

¹⁵ Surányi Sándor: id. mű. 194–195. o.

¹⁶ S. C. Dube: Indian Village. London 1955.

¹⁷ Surányi Sándor: id. mű 195. o.

- ¹⁸ *Link, Indian Newsmagazine*, 22 November, 1981. 71. o.
- ¹⁹ *K. Aravindakshan*: Kerala's Population. New Trends. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 24. February 13, 1982. 25. o.
- ²⁰ *K. Aravindakshan*: Kerala and the Sixth Plan. *Mainstream*. Vol. XX No. 18. January 2, 1982. 23. o.
- ²¹ *Surányi Sándor*: id. mű 15. o.
- ²² *Surányi Sándor*: id. mű 21. o.
- ²³ *R. C. Dutt*: Whither from Socialism? In: *Mainstream*. Vol. XX No. 21. Republic Day 1982. 20. o.
- ²⁴ *D. L. Sethi*: Social basis of the political crisis. *Seminar*. January 1982. 6–7. o.
- ²⁵ Idézi: *Kripa Shankar*: Poverty and Economic Growth. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 13. November 28, 1981. 13. o.
- ²⁶ *Kripa Shanar*: id. mű
- ²⁷ *Kamal Nayan Kabra*: Industry and Land Reform. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 14. February 13, 1982. 21. o.
- ²⁸ *Kripa Shankar*: Tackling UP's Backwardness. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 41. June 12, 1982. 20. o.
- ²⁹ *Surányi Sándor*: id. mű 175. o.
- ³⁰ *Surányi Sándor*: id. mű 160. o.
- ³¹ *Surányi Sándor*: id. mű 173. o.
- ³² *Surányi Sándor*: id. mű 169. o.
- ³³ *Surányi Sándor*: id. mű 168. o.
- ³⁴ *Surányi Sándor*: id. mű 93. o.
- ³⁵ *Surányi Sándor*: id. mű 133. o.
- ³⁶ *Surányi Sándor*: id. mű 43. o.
- ³⁷ *Yujuiro Hayami*: Understanding Village Community and The Direction of Agrarian Change in Asia. Hindustan Publishing Corporation (India) Delhi 1981. 47. o.
- ³⁸ *Surányi Sándor*: id. mű 45. o.
- ³⁹ *Shekhar Singh*: A Land and Water Policy for India I. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 12. November 21, 1981. 15. o.
- ⁴⁰ *Shekhar Singh*: id. mű
- ⁴¹ *Sunil Sen*: Land Reforms and Small Peasants. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 34. April 24, 1982. 18. o.
- ⁴² *Surányi Sándor*: id. mű 146. o.
- ⁴³ *S.N. Mishra*: Livestock planning in India. Vikas Publishing House. New Delhi 1978. 31. o. 3. 1. Táblázat 3. és 4. oszlop. (Az adatok az 50-es évek végére vonatkoznak. Sajnos a statisztika újabban nem ad módot az egyes termelési ágak ráfordításainak elkülönítésére.)
- ⁴⁴ *Yujiro Hayami*: id. mű 49. o. 5. Táblázat 1. és 2. oszlop.
- ⁴⁵ *Surányi Sándor*: id. mű 183. o.
- ⁴⁶ *N. V. V. Satyanarayana Reddy*: Caste and Class in Politics. An Andhra District Study. In: *Mainstream*. Vol. XX No. 26. February 26, 1982. 32–33. o.
- ⁴⁷ *Surányi Sándor*: id. mű 181. o.
- ⁴⁸ *Kalmár György*: Mahátma Gandhi. Álom. Politika. Valóság. Budapest 1982.
- ⁴⁹ *Kendriek and Vaccara (ed)*: New Developments in Productivity Measurement and Analysis: S. Yamada – W. Ruttan: International Comparisons of Productivity in Agriculture. 530. o. 10. 7. Táblázat 1. és 2. oszlop.

Vlagyimir Pantyelejmonovics *Sahmatov*, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, a szovjet civilisztikának országa határain kívül is jól ismert, termékeny alkotó egyénisége. Könyve áttekinti a házassági-családi viszonyok alapvető jogi kérdéseit a modern szovjet társadalomban és különös figyelmet fordít a konfliktusos szituációkra: a vagyonmegosztásra, a házasságon kívül született gyermekek érdekeinek védelmére és a szülői és házastársi köteleességek nem teljesítéséért való felelősségre.

A mű fő gondolatainak közreadásával kettős célt kívántunk szolgálni. Egyrészt kíváncsúnak tűnt, hogy a hazai szakközönség bepillantást nyerjen a tárgykör legújabb szovjet fejleményeibe, másrészt úgy véltük, hogy egy összefoglaló családjogi munka ismertetése ösztönzés lehet egy hasonló vállalkozás megvalósítására hazánkban.

A szerző legelőször a jog normatív funkcióját és lehetőségeit ábrázolja. Párhuzamosan bemutatja a *jogszabályok* és az *erkölcsi normák* eltérő és mégis egymást erősítő hatását a családi viszonyokra. Rámutat, hogy a család és az állam közötti sokoldalú kapcsolat (gazdasági, erkölcsi, politikai stb.) egyik — bár alapvető — eleme a jogi szabályozás, hiszen a családtagok magatartásának meg kell felelnie a társadalmi elvárásoknak. *Sahmatov* a családot mint szociológiai kiscsoportot is vizsgálja. Számbaveszi a család funkcióit, vizsgálja, mikor kapnak ezek jogi tartalmat, elmaradásuknak mely esetekben van jogi jelentősége.

A jogi szabályozást meghatározzák a Szovjetunió Alkotmányában lerögzített alapelvek:

- a feleség és a férj a Szovjetunióban egyenlő jogokkal rendelkezik (35. cikkely);
- a család az állam védelme alatt áll (53. cikkely);
- a Szovjetunió állampolgárai kötelesek gondoskodni a gyermekek neveléséről, felkészíteni őket a társadalmilag hasznos munkára, hogy a szocialista társadalom méltó tagjaivá váljanak (66. cikkely).

A társadalmi, szociológiai és alkotmányszintű jogi alapvetés után az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Házassági és családi kódexe (továbbiakban törvénykönyv) alapján, logikai sorrendben ismerkedhetünk meg a fontosabb családjogi intézményekkel.

Az első témakör a *házasságkötés feltételeit* részletezi. A törvénykönyv egyfelől meghatározza a házasságkötés feltételeit, másfelől a jövőendő gyermek egészsége, ille-

tőleg a házasulandók és az életképes házasság érdekében tiltja meghatározott személyek házasságát. (A szerző japán pszichológusok vizsgálati eredményeit ismerteti közeli rokonok házasságából született gyermekekről.) A házasságkötés feltétele a házasságra lépők kölcsönös beleegyezése és a házassági korhatár elérése. Ez a korhatár 18 év és a szovjetek is csak 16 éves kortól engedélyezhetik a házasságkötést kivételes esetben (pl. a kiskorú terhessége). Nem követelmény, hogy a házasulandók részt vegyenek valamilyen orvosi tanácsadáson (szemben a magyarországi kötelező család – és nővédelmi tanácsadással), de kötelesek egészségi állapotukról a másikat tájékoztatni.

A jelentkezés benyújtásától a házasság bejegyzéséig fő szabályként a Szovjetunióban is el kell telni egy hónapnak. A törvény lehetővé teszi, hogy ezt az időszakot három hónapra növeljék. (A Tadzsik SZSZK-ban hat hónapra is.) A szerző javaslatot tesz a Házassági és családi törvénykönyv 14. cikkelyének módosítására oly módon, hogy a *várakozási időszakot* tovább emeljék azok számára, akik hat hónapnál nem régebben ismerik egymást. A felhozott példák alapján a javaslattal egyet kell értenünk, bár az ismeretség bizonyításával alighanem gondok lennének.

A szerző a következőben a házastársak *vagyonai jogait*, a közös és különvagyon terjedelmét, a közös vagyonhoz fűződő jogokat és kötelezettségeket részletezi.

Közös vagyonnak minősül mindaz, amit a házastársak a házasság alatt szereztek, a külön vagyonnak minősülő javak kivételével. Némi eltérés figyelhető meg a magyar és a szovjet jog között e vonatkozásban. Jogunk szerint a vagyonszövetség a házassági életközösség idejére keletkezik. Formailag fennálló házasságban nem lesz közszerzemény a vagyon, ha életközösség nem létesül (vagy véglegesen megszűnt) a házastársak között. *Különvagyonnak minősül* mindaz, amit az egyik házastárs a házasságkötésig szerzett, vagy a házasság alatt ajándékba kapott, illetőleg örökölt. Az érdekelt félnek kell bizonyítani, hogy egyes vagyontárgyai már a házasságkötés előtt is megvoltak. Bizonyítékok hiányában a közös vagyon vételeme érvényesül. A jogértelmezés szerint nemcsak ajándékozási szerződés révén gyarapodhat a különvagyon. Az olyan jövedelmeket is ide kell sorolni, amelyeket az egyik házastárs nem a munkája ellenértékéért, hanem személyes érdemeiért kap. Ebben a kérdésben a szovjet jogirodalomban van más vélemény is. Mindkét házastárs különvagyonába tartoznak a személyes használati tárgyak, akkor is, ha a közös vagyonból szereztek be azokat. Létezik azonban kivétel: az ékszerek és más fényűzési cikkek, amelyeket az együttélés során szereztek és amelyek az egyik házastárs személyes használatába kerültek, a házastársak közös vagyonában maradnak. A bírósági gyakorlat szerint a fényűzési cikkek kategóriájába olyan különösen értékes dolgok tartoznak, amelyek nem nélkülözhetetlenek a mindennapi szükségletek kielégítésére. (Ismert művészek képei, antikvárium ritkaságok stb.) A házastárs különvagyonába továbbá az a vagyon, amit bár a házasság fennállása alatt szerzett, de a házasságkötést megelőzően már meglevő vagyonból, illetőleg örökölt pénzeszközökből. Bármelyik házastárs külön vagyonát közös vagyonná nyilváníthatják, ha a házasság alatt a közös beruházások következtében annak értéke jelentősen megnövekedett.

Sahmatov professzor részletesen foglalkozik a különböző vagyontárgyak, pénzeszközök jogi sorsával. Elemzi a munkabér, a bankbetét, a nászajándék, a biztosítási összeg, a nyereség közös, illetőleg külön vagyoni helyzetét. Vizsgálja a házastársak jogát a háztulajdonra, lakás- illetőleg üdülészövetkezeti részre és az olyan vagyoni, amely egyikük szakmai tevékenységéhez szükséges. Legérdekesebb talán a közös vagyonnak minősülő személygépkocsi, amelyet csak az egyik házastárs nevére jegyeznek be, így a forgalmi engedély csak egy tulajdonost jelöl meg. Az ilyen gépkocsi eladásához vajon szükséges-e a másik házastárs engedélye? Az OSZFSZK jogszabályai nem tartalmazznak ilyen feltételt. *Sahmatov* azt javasolja, hogy az adásvétel csak a másik házastárs hozzájárulásával legyen hatályos.

Vitás vagyoni helyzet az *élettársak* között is keletkezhet. Az anyakönyvi hivatalban be nem jegyzett kapcsolatokra a polgári jogi közös tulajdon szabályait kell alkalmazni. A bíróságnak ki kell számítania, hogy mennyiben járult hozzá az egyik a másik fél vagyonához. Ezen a megoldáson a későbbi házasságkötés sem változtat.

A Szovjetunióban sem pusztán erkölcsi, hanem adott esetben egyben jogi kötelezettség is a házasság kölcsönös *eltartása*. Tartásdíjat csak az igényelhet, aki munkaképtelen és tartásra szorul. Feltétel, hogy a házastárs képes legyen a tartásdíj megfizetésére. Minthogy a házasságra lépők kötelesek tájékoztatni egymást egészségi állapotukról, kérdés: jár-e tartásdíj, ha az egyik házastárs már a házasságkötés előtt is munkaképtelen volt, de erről a másik házastárs nem tudott? Az OSZFSZK Legfelsőbb Bíróságának Polgári Kollégiuma szerint ez a körülmény nem szolgálhat alapul a tartási köteletség alóli mentesülésre, vagy a tartás meghatározott időtartamra korlátozására. Ha azonban a fél a házasságkötés előtt azért titkolta el munkaképtelenségét, hogy tartásdíjat kapjon, a bíróság az ilyen magatartást méltatlannak minősítheti és a tartási keresetet elutasíthatja. A tartási kötelezettség megszűnésének másik esete a Szovjetunióban is a rászoruló újabb házasságkötése. A szerző rámutat, hogy az egyik házastárs által a másik házastársnak vétkeken okozott egészségromlás vagyoni következményei adott esetben túlnőhetnek a családi jog keretein és a polgári jog területére lépnek át. Ez a helyzet akkor, ha a sérelmet szenvedett házastárs vagyoni kárpóltására dologi károk, költségek miatt van szükség, illetőleg amennyiben a házastársi tartás nem fedezi az elmaradt keresményt.

A *válás* egyszerűbb esetekben az anyakönyvi hivatalban történik. Természetesen a szovjet jogban is mód van a válás bírói kimondására, sőt kezdetben ez volt a tipikus. Később az eljárást egyszerűsítve lehetővé tették, hogy közös kiskorú gyermekkel nem rendelkező házastársak kölcsönös kérelmére a házasságot az *anyakönyvi hivatal* bontsa fel. Erre egyoldalú kérelem esetén is lehetőség nyílik, ha a házastársat eltüntté vagy elmebetegség, gyengeelméjűség miatt *cselekvőképtelenné* nyilvánították, illetve legalább három évi szabadságvesztésre ítélték. Az eljárás egyszerűsége megköveteli, hogy bizonyos garanciákat is beépítsenek, ezért került sor a három hónapos időtartam beiktatására. Ez arra szolgál, hogy a felek még egyszer meggondolhassák, komoly-e az elhatározásuk. Ha az államigazgatási út igénybevételének nincsenek meg a feltételei, csak a bíróság mondhatja ki a válást. 1980. novemberében az OSZFSZK Legfelsőbb

Bírósága rámutatott, hogy a feltételek megléte esetén maguk a házastársak döntenek el, hol nyújtják be a válókeresetet. Valószínűleg bírósághoz fordulnak, ha vitás vagyoni kérdésben is döntést kérnek, vagy a tartásdíjban nem tudnak megállapodni. Érdekes jelenségre is rámutat a szerző: többen azért adtak be válókeresetet, mert remélték, hogy a bíróságon gyorsabban elintézik kérelmüket.

Érdekes része a könyvnek a *fiktív válások* kérdésével foglalkozó fejezete. A szerző leírja, hogy a Szovjetunióban lakáshelyzetük javítása céljából többen elválnak, majd a „rászoruló elvált” lakást kap, és a házastársi kapcsolatot felújítva a két lakást a házastársak nagyobbra cserélik. Olyan példát is felmutat, amikor egy állami lakás „eladásához” használták fel a fiktív válást. Ezután ugyanis az egyik házastárs névleg házasságra lépett a „vevővel”, őt bejelentette a lakásba, majd elváltak és így visszaállhatott az eredeti családi helyzet. *Sahmatov* professzor felveti a kérdést, hogyan kell eljárni az ilyen esetekben. Rámutat a tételes jog alapján kialakult különféle megoldások elégtelenségére.

A szerző a továbbiakban a *válások okait* boncolgatja és a *tartós házasság* feltételeit keresi. Idézi egy régebbi, de igen érdekes szociológiai felmérés adatait, mely szerint a permi területen az emberek nagy többsége szerelemből házasodik (72–86%). Szokás szerint – mert ez az „élet rendje” – nősül és megy férjhez az emberek 9–23%-a, számításból 5–9%-a. Az adatok szerint a szerelemből kötött házasságok között körülbelül egyforma arányban található sikeres és sikertelen, az érdekházasságoknál másfélszer, a szokásházasságoknál kétszer több az eredményes, mint a sikertelen. Természetesen az anyagi tényezők is számottevő szerepet játszanak a házasságban. *Sahmatov* utal a szociológiai kutatásokra, amelyek szerint minél jobbak a lakásfeltételek, annál többen élnek boldog házasságban. A feleség foglalkozása is meghatározó tényező. Azok közül a nők közül, akiknek teljes, vagy majdnem teljes napját a háztartási teendők töltik ki, 21,6% tartja házasságát boldognak, 38,3% megfelelőnek és 40,1% sikertelennek. A dolgozó nőknél ez az arány sokkal kedvezőbb. A házastársak egyenlőtlen életfeltételei is a családon belüli konfliktusok alapvető forrásai. Érdekes számadat található a könyvben a háztartásban végzett heti „munkaidőről”. Ez a férfiaknál 11 óra, a nőknél 27 óra. A Szovjetunióban is megfigyelhető az a tendencia, hogy a fiatal férjek nagyobb figyelmet szentelnek a házimunkának, mint az idősebb nemzedék tagjai.

A szerző kitér egy sok vitára okot adó témakörre: a *gyermek származásának megállapítására* is. A Szovjetunióban szintén vélelem, hogy a házasságban született gyermek apja a férj. A házasságon kívül született gyermek származását a szülők nyilatkozata alapján az anyakönyvi hivatal, vita esetén pedig a bíróság állapítja meg.

A következő kérdés a *szülők jogai és kötelességei* a gyermek nevelése során. E jogok általános bemutatását követően a szerző gyakorlati példákkal megvilágítja a leginkább gondot okozó kérdéseket vet fel: viták a gyermek lakhelyéről; a szülői jogok megvonása, helyreállítása; a gyermek máshol történő elhelyezése a szülői jogoktól való megfosztás hiányában. Hazánkban is égető kérdés, hogyan vehet részt a

különélő szülő a gyermek nevelésében. Az alapelvek mindkét jogban azonosak: a válás és a gyermekelhelyezés nem fosztja meg a szülőt gyermekétől. *Sahmatov* rámutat, hogy a vitás kérdéseket maguknak a szülőknek kell egyetértésben megoldani. Amennyiben ezt nem lehet elérni, a gyámhatóság határozza meg a láthatás rendjét. Végső lehetőségként a bírósági út is nyitva áll. Ki kell emelni, hogy a szovjet jogban a kereseti jog nem a szülőt, hanem a gyámhatóságot illeti, míg a különélő szülő harmadik személyként léphet fel.

A szerző könyvének jelentős részét a szülők és gyermekek tartási jogosultságának szenteli. A tartásdíj mértéke egy gyermek esetén a fizetés negyed része, két gyermeknél a harmada, három és több gyermeknél pedig a fele. A szerző sok példán keresztül mutatja be, hogy ezt a főszabályt hogyan alakítja a gyakorlat. Helyt kapnak itt gyakorlati fontosságú eljárási kérdések is, mint például a keresetlevél benyújtása, időleges tartásdíj kérelmezése a bírósági határozatig, valamint a tartásdíjak behajtása. Szülők és gyermekek tartási kapcsolata mellett a könyvből megismerhetjük az egyéb rokonok között fennálló tartási kötelezettség szabályait is. Ilyen kapcsolat van a mostohaszülő és a mostohagyermek, nagyszülő és unoka, tényleges nevelő és nevelt között is. Ezekben az esetekben a tartásdíj mértékét a bíróság az anyagi és családi helyzetre tekintettel állapítja meg. A továbbiakban az örökbefogadás, a gyámság és a gondnokság szabályainak sokoldalú és igen részletes bemutatása következik.

A könyv befejező részében a szerző a jogviszonyokról, mint viselkedésmoделlek-ről és mint a családjogi célok elérésének eszközeiről szól. Záró gondolata, hogy modellekkel és modellezéssel sokkal gyakrabban találkozunk, mintsem gondolnánk. Számos példát mutat be a gyermekkori szerepjátásokról, az iskolai tananyag „molekula-modelljén” át a matematikai képletekig. A jogi norma is modell, viselkedési modell, amely a viselkedésnek csak a legalapvetőbb, legtipikusabb vonásait testesíti meg. A családjogi norma a társadalmi viszonyoknak egy kis, de igen fontos területén, a családi viszonyokban tölt be iránymutató szerepet. Ez a viselkedés-norma dinamikus. Követi és közvetíti a társadalom fejlődését.

Sahmatov könyve sikerült szintézise a vonatkozó joganyag és az arra épülő joggyakorlat – helyenként kritikus – bemutatásának, s a szerző módot talál arra is, hogy néhány elvi kérdésben kifejtse álláspontját. Mindezt a tárgyalta jogintézmények hátterében meghúzó gazdasági, politikai és társadalmi tényezők rendszerébe állítva tárja olvasói elé.

Miskolczi Bodnár Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. I. 6. – Terjedelem: 20,30 (A/5) ív
8313574 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Héthy Lajos</i> : Az üzemi demokrácia és az érdekérvényesítési képesség	1
<i>Makó Csaba</i> : A társadalmi közmegegyezés létrehozása a munkafolyamatban: a taylorizmus kísérlete	25
<i>Gyenes Antal—Rozgonyi Tamás</i> : Vállalati befolyásolási viszonyok, környezeti változás és kezdeményezés	37
<i>Herédi István</i> : Gazdaság és társadalom R.Aron szociológiájában	57
<i>Nagy Boldizsár</i> : Nemzetközi jog-nemzetközi magánjog	115
<i>Gáspárdy László</i> : A polgári eljárás elhúzásának szankciói	147
<i>Hámori Vilmos</i> : A társadalombiztosítási üzemi baleseti kármegtérítés egyes kérdései	171
<i>Földi Tamás</i> : A közművességből az automatizálásba	191
<i>Mayer László</i> : A fejlődő országoknak nyújtott segítség néhány elvi kérdése	199
<i>Gáthy Vera</i> : Gondolatok Surányi Sándor: Az indiai agrárkérdés c. könyve nyomán	211
<i>Miskolczi Bodnár Péter</i> : V.P. Sahmatov: A házasságról és a családról szóló törvény	225